

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор
ХЕТАГУРОВА Оксана Нодаровна

Редакция
Заместитель главного редактора – Альбина КЕЛОЕВА
Шеф-редактор – Диана АЛБОРОВА
Редактор отдела прозы – Юрий ГАБАРАЕВ
Редактор отдела поэзии и драматургии – Батрадз КАСАЕВ
Редактор отдела критики и публицистики – Тамерлан ТЕХОВ

Редакционный совет
Борис ХОЗИЕВ, Станислав КАДЗАЕВ,
Клавдия ДЖУСОЕВА,
Анатолий КУСРАЕВ, Анжела КУДЗОЕВА,
Руслан БЗАРОВ, Зелим БАТАЕВ

Владикавказ,
2024

МАХ

9
2024

ДУГ

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал мыхуыры цауы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор
ХЕТÆГКАТЫ Оксанæ

Редакци
Сæйраг редакторы хæдивæг – КЪЕЛОЙТЫ Альбинæ
Шеф-редактор – АЕЛБОРТЫ Дианæ
Прозæйы хайады редактор – ГÆБÆРАТЫ ЮРИ
Поэзи æмæ драматургийы хайады редактор – КАСАТЫ Батрадз
Критика æмæ публицистикæйы хайады редактор – ТЪЕХТЫ Тамерлан

Редакцион совет
ХОЗИТЫ Барис, КЪАДЗАТЫ Станислав,
ДЖУСОЙТЫ Клавæ,
КЪУСРАТЫ Анатоли, КУЫДЗОЙТЫ Анжела,
БЗАРТЫ Руслан, УАТАТЫ Зелим

Дæуджыхъæу,
2024

НОМЫРЫ ИС:

ДЖЫККАЙТЫ Шамил. Иры стыр хъарæг. *Поэмæйæ скъуыддзаг ...* 5

БЕСЛÆН: 20 АЗЫ

Миясат МУСЛИМОВА. Мæхи Беслæн, куыд дын фæрог кæнон дæ
рыст?.. *Уац* 7

Миясат МУСЛИМОВА. Тугæрхæм зæдтæ. *Æмдзæвгæтæ* 18

ПРОЗÆ

ХУЫГАТЫ Сергей. Арвы нæмыг. *Роман* 28

«МАХ ДУГ»-Ы ПРЕМИЙЫ ЛАУРЕАТТЫ СФÆЛДЫСТАД

ГОДЖЫЦАТЫ Георги. Хæссы мæ размæ рæстæгæн йæ фурд.

Æмдзæвгæтæ 94

НОГ ТÆЛМАЦТÆ

ТАБОЛТЫ Артур. Шпион. *Роман* 100

ÆМБИСÆНДТÆ ДЗЫРД ÆМÆ НЫХАСЫ ТЫХХÆЙ 121

ИСТОРИЙЫ СЫФТÆ

БЛИТЫ Марк. Нæ хъысмæт бæттæм æрмæстдæр Уæрæсеимæ.

Уац 122

НÆ УИДÆГТÆ

МÆРГЪИТЫ Ирбег. Гуылдзыг мæсгуытæ. *Уац* 127

БАКÆСÆМ НÆ ХУРТЫ ХУРТÆН

ДЫГЪУЫЗТЫ Зæлинаæ. Ирхæфсæнтæ чысылтæн. 131

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

Таурæгътæ 136

МÆЙЫ ЦАУТЫЛ АФÆЛГÆСТ 143

ДЖЫККАЙТЫ Шамил

ИРЫ СТЫР ХЪАРÆГ

(скъуыддзаг)

Нæ нæры арв, – сæ хотыхтæй фыдгултæ
Цæхæрау калынц зынг æмæ ызгъæр.
Нæ туг, нæ цæссыг Иры дзыхъхъы скултæ,
Ыстыр хъарæгæй айхъуысы нæ хъær.
О тугуарæн! Æрвгæлæн у, тыгъдызæй!
Нæ рыстæй дуне утæхсæн кæндзæн.
Нæ туджджынтæ зæрдæхъæлдзæг, рыстхуызæй
Кæнынц тæфæрфæс – хин æмæ кæлæн.
О, чи ныййардта арвы бын лæгсырдтæ,
Йæ марг æхсырæй чи схаста лæгмар,
Фæуæнт хæсгæмард уыдонæн сæ фырттæ,
Сæ уæзæгыл сын ма рæзæд бындар...

Сæркъулæй сисæм, хорз адæм, нæ худтæ, –
Нæ кæнынц арвыл урс цъиутæ пæр-пæр:
Тæхынц дзæнæтмæ сабитæн сæ удтæ,
Кæнынц ма «дон-дон!» артсыгъдæй уæддæр.
Нæ гыццыл хуртæ, ныр уыздзæн уæ хъазæн
Дзæнæты цъæх нæуу – ирд æмæ фæлмæн.
Уыздзæн уын фаг йæ сау суадонæй нуазæн,
Йæ дыргътæй уын хæрыны бар уыздзæн...
Нæ Хурты Хур, зæрин пæлæз куыд дарыс?
Нæ мадæлтæ зæрддзæф куы сты... Дæддæй,
Нæ чызджытæн сæ урс фæлыст – сæ дарæс –
Цæмæн фестæди сау мæрддзаг сыгъдæй!
Цы ма бон у?... Дзæнæты маргъ уын зардзæн,
Уæ дидинджытыл хъаздзæни æртæх.
Уæ рухс ном уын фæстаг зæххон дæр ардзæн,
Нæ уын халдзæн уæ рухс æнцой фыдæх...

О Иры зæхх! Хъаймæт ысты дæ цаутæ,
Фæлвары ныл йæ сау рынтæ фыддуг,
Бæрæгбонты дæр нал исæм нæ саутæ,
Кæнæм мæстæй нæ цæссыгты хуыдуг.
Сыгъдæг кæны сыгъд зæххы рыг æртæхæй, –
Фæлтæрд æмæ æвдудон у ирон.
Дзырдтой фыдæлтæ: бирæгъы фыдæхæй
Тыхджындæр вæййы дзуджы фарн... Уыдтон:
Нæ лæгтæ артæй сонт сабиты скъæфтой,
Уыдис ирон мад алкæмæн йæ зæд...
Нæ тæрсын æз мæ адæмæн бынсæфтæй,
Нæ уыдзæн ир фыдвæд æмæ æвæд!
Уыраугæ хъуысы дунетыл нæ хъарæг,
Кæнæм сæркъулæй додой æмæ сар.
Уæддæр та зæлдзæн иуафон нæ зарæг,
Нæ хуымты суадздзæн фарны хор æвзар.

Бæслæны зæдтæ. Нывгæнæг Цæлыккаты Вадим

*Миясат МУСЛИМОВА,
Кавказы Фысджыты клубы президент,
Уарæссейаг Фысджыты цæдисы
дагестайнаг хайады сæрдар*

МÆХИ БЕСЛÆН, КУЫД ДЫН ФÆРОГ КÆНОН ДÆ РЫСТ?..

Зæххон адæм, сæ цард сын æвиппайды цæхгæр чи фæивы, ахæм цаутæй цух не сты. Мæнæн ахæм цардивæн сси Беслæн. Уыцы бонты, уыцы аз мæ хъуыдыйы æрмæст йæ трагеди уыд. Газетты кæй тыххæй бакастæн, уыдоныл райдыдтон æмдзæвгæтæ фыссын. Æндæр хуызы мын цæрыны амал нал уыд. Хъуыды ницы æркодтон, алы æмдзæвгæйæн дæр уыд документалон æвдисæнтæ. Æвзонджы бонтæй фæстæмæ мæхицæн æмдзæвгæтæ фыссыны бар нал лæвæрдтон. Ныр мæ уд æрмæст æмдзæвгæ-тыл лæууыд: æхсæвыгæтты-иу Беслæныл сагъæсты аныгъуылдтæн, мæ тых-иу басаст æмæ-иу стъолы цурæй кæугæйæ фестадтæн, фæлæ та-иу ме ‘мдзæвгæтæм раздæхтæн, сывæллæттæ ма райхъал уой, зæгъгæ, мæ цæссыгтæ ныхъуыргæйæ. Фæндыд мæ æдзæрд чысыл удты ном ссарын æмæ афтæмæй уæддæр хъызæмаргæнæг ныййарджыты фарсмæ балау-уын. Беслæны тыххæй æмдзæвгæтæ ма фыстон, хуызыстытæ уынгæйæ. Сæхæдæг сæхиуыл дзырдтой, хъуыд æрмæст æдзæмæй, рисы азары судзгæйæ, Хуыцаумæ сидын. Фыдгæнджытæм дзурын ницы дæтты. Зæрдæскъуыд чи фæци, уыдоны ныхæстæ не ‘ндавынц. Дзур æрмæст, хуызыстыты чи ис, уыдоныл. Æнæмæнг – сæхи номæй.

Мæ чиныг «Тугæрхæм зæдтæ»-йы («Ангелы во крови») фыццаг сыфыл сæвæрдтон сывæллоны тугæйдзаг армыл дзуары хуызист. Фæстæдæр базыдтон, Кцойты Викæйы къух кæй уыд. Хуыцауæй разы, фæрвæзт. Цъæхахстгæнæг бæгънæг лæппуйы хуызистмæ гæсгæ цыртдзæвæн та, æнхæлдæн, Италийы снывæстой. Уый дæр стыр сим-волимæ хуызист у, æмæ æз, сывæллон йæ марæгæн кæй дзуры, уыцы ныхæсты бавæрдтон Хуыцаумæ быцауы æнкъарæн: «Убей мой крик, убей мой плач, мое рождение, / Мой первый вскрик – предчувствие тебя, / И если ты и я – Его творенье, / Я отрекаюсь, Боже, от себя».

Нæлгоймаг... Йæ къухты – туджы мæцæг саби... Цас уыдысты, ра-дзурын мын кæй номæй бантыст, уыдон... Ноджы фылдæр дзуринагтæ

та ма архивы баззад – иуафон бамбærстон, трагедийыл баныдзæвын ма бон кæй нал у, ма зæрдæ кæй нал ныффæраздзæн. Афтæмæй та ма фæндыд алкæй тыххæй дæр ныффыссын...

Рæстæг куы рацыд, уæд бафиппайдтон, æмдзæвгæтæм фылдæрхатт кæй æфтыдæуыд дыккаг хай – сывæллон кæнæ ныййарæджы кувыны мотив. Æмæ йæ не ‘мбærстон: æз фыстон уайдзæфгæнæгау, Хуыцау нæ уыцы æвирхъау цаутæй кæй нæ бахызта, уый охыл, æмдзæвгæтæ та сæхи ‘гъдауæй фæстадысты Хуыцаума кувæнтæ, Йемæ иумæ хъыггæнæнтæ...

Цы уыди уый? Бродскийы загъдау, æвзæджы диктат æви, ма мид-дунейы кæй не ‘нкъардтон, ахæм тыхты уæлахиз? Нæ зонын, нæ зонын...

* * *

Поэतिकон жанрæн арæнтæ сæвæрæн нæй, уымæн æмæ, царды цыдæриддæр æрцауы, уыдон адæймагæн йæ зæрдæйы ахизынц. Поэзи æнæмæнг хъуамæ «райдзаст» ма уа, йæ бон у фактты æмæ æвдисæнты æвзагæй дæр дзурын æмæ афтæмæй милуангай адæмты æнкъарæнтæ æвдисын. Ма чиныгæй æмдзæвгæтæ мыхуыргонд æрцыдысты литературон журналты, Блок æмæ Лермонтовы æмдзæвгæтимæ иумæ сыл зындгонд композитор Ширвани Чалаев ныффыста симфонион уацмыс «Æдзæрд сывæллæттыл реквием» æмзарæггæнджытæн æмæ тæнон ифтонггæрзтимæ оркестрæн. Æмæ ма бон зæгъын у: аивад ахæм «эстетикайæ дард» темæтæ йæхиуыл «æрбары», райсы сæ. Поэतिकон æгъдауæй къæрцхъус чи уа, уый уайтагъд раиртасдзæн лæмæгъ фыстытæ æмæ кæнгæ митæ, сайд æмæ рæстдзинад. Бирæ азты дæргъы ма бон нæ уыд æмдзæвгæтæ рацаразын, уымæн æмæ-иу уайтагъд темæйæн йæ æрфыты балæгæрстон, тухи-хъызæмары-иу фæныгъуылдтæн. Уæдæ сæ адæмы раз хъæрай кæсын дæр ма бон нæ уыд – ма хъуыртæ-иу ахгæдтой. Афтæмæй, рагæй йæхи цардæй чи цары, уыцы æмдзæвгæтæм ивддзинадтæ нал бахастон.

Æмдзæвгæтæ мæнæн уыдысты ма поэतिकон æнкъарæнтæ равдисыны фæрæз нæ, фæлæ ма уды рыст фæрогдæр кæныны тырнæнтæ. Беслæныл сау бон куы ныккодта, уæд бамбærстон: XXI æнусы райдайæнимæ æнæхъæн дунейæн дæр йæ цард цæхгæр фæивта. Æмæ йын барæн хъуамæ суа ноджы иу уæлфæдзæхсты чиныг – Сывæллæтты Райдианы Чиныг. Йæ фыццаг тугæйдзæг сыфтæ йын ног æнус уайтагъд афыста

æмæ нын æнæбындур сæнттæй царыны гæнæн нал ныууагъта. Сау хабар хæссæг ног дугæн ноджы иу æвдисæн сси Палестинаейы трагеди. Ау, адæймаг æппындæр ницæуыл ахуыр кæны?

Афæдзы фæстæ Беслæнмæ ацыдтæн, уымæн æмæ мæ хъуыдыты æдзух уым «цардтæн», номæй-номмæ зыдтон сывæллæтты æмæ сæ ныййарджыты. 2 сентябры райсомæй скьоламæ бахизæны лæууынц хъахъхъæнджытæ æфсæйнаг сгарæнтимæ. Мæ хызынæй гæххæттыл фыст æмдзæвгæтæ æркалдысты, æмæ мидхъуыддæгты оргæнты дарæсы чызджы къæхты бынмæ æрхауд «Азæ» фыстимæ сыф. Чызг сæргонд акаст æмæ дисгæнгæ фæрсы: «Цы сты адон?» Зæгъын, æмдзæвгæтæ. Уый мын æнæнхъæлæджы афтæ куы бакæнид: «Мæ хæрæфырт уыд. Дæ фыст мæнæн ныууадздзынæ?»

Фæцæуын скьоламæ. Фæнды мæ ме ‘мдзæвгæтæ ныййарджытæн балавар кæнын, фæлæ мæ ныфс нæ хæссын – нæ зонын, сæ сывæллæтты сæфты трагеди ма сын æз дæр сæ зæрдыл лæууын кæнон, уый цас раст у. Афтид рудзгуытæ, цар ныккалд, зынынц иннæ агъуысты хæлддзæгтæ. Адæм къултæм нымдзаст сты. Бирæ хуызистытæ. Бирæ рæсугъд цæсгæмттæ...

Æрлæууыдтæн саударæг сылгоймаджы цур. Хуызистытæм кæсы, цыдæртæ йæхимидæг дзурæгау кæны. Хуызистытæ бирæ сты, йæ сывæллон дзы кæцы у, уый нæ иртасын. Нæу мæ бон йæ рæзты ацæуын. Æрбахъæбыс æй кодтон, фæрсын: «Чи дын ис ам?» Зæгъы: «Мæ чызг». Æмæ та никæйуал уыны æмæ хъусы. Ныуулафыд: «Нæу мæ бон æнæ дæу...»

Уый Туаты Иннæйы мад у. Йе ‘фсымæримæ фазæттæ уыдысты. Уыцы райсом иууылдæр иумæ скьоламæ рараст сты. «Фыццаг уысмтæй фæстæмæ бамбæрстон, фыдгæнджытæ кæй æрбабырстой. Хъæр кодтон, сывæллæтты æддæмæ схуыстон, мæ бон куыд уыд, афтæ. Мæ лæппу мидæмæ бырста, йæ хойы ссарын æй фæндыд. Уый залмæ бахауд...» Адæм кæрæдзимæ афтæ æнгом бадтысты, æмæ чысыл фезмæлдæй дæр тыхстысты. Фыдгæнæг нæлгоймæгтæй иуы куы фæцæф кодта, уæд залыл куырмæй, йæ туг калгæ, зылд æмæ бынат нæ ардта. Иууылдæр дзы схъиудтой. Иннæ йæ йæ цуры æрурæдта, йæхæдæг дæр-иу фыр тæссæй фæуадзыг, афтæмæй. Бирæ ахæм хабæрттæ...

Зилын дарддæр. Берозты хуызистыты цур – саударæг ус. Бамбæрстон, Эммæ кæй у. Уæдмæ, трагедийы тыххæй цыдæриддæр бакæсæн уыд, уыдон зыдтон. Æнæдзургæйæ йæм мæ фыстытæ радтон.

Уым, Беслæны, фембæлдтæн Мзияимæ. Йæ иунæг чызг Белæйы

мәләтыл ын фыста Эльвира Горюхина. Гуырдызыйә лыгъд адәймагмә ам дәр хысмәт әгъатыр разынд.

Вәлмәрды федтон дыууә әдзәрд фаззон Аслан әмә Сосланы нана-йы. Цал хатты уыдтән, уал хатты-иу әй уым баййәфтон. Куырдта мә, йә уырыссаг чындз Златәйыл ын цәмәй ныффыссон. Ахуыргәнәг уыд, амынәтты суәгъды операцийы рәстәг фәмард. Хъариаты Эммәйы мадмә бацәуын та мә ныфс нә бахастон – йә рисәй цавддурау фәци. Федтон ма, залмә хәссәгау кәй бакодтой, уыцы сылгоймаджы – йә къәхтыл нал ләууыд, йә фәстаг хъарутәй змәлыд. Йә цъәхахст мә никуууал фәрох уыдзән...

Ныййарджытимә-иу куы ныхас кодтон, уәд мәм алы хатт дәр афтә каст, әмә әвирхәудәр хабар ницыуал фехъусдзынән. Фәлә та... Бәсләнмә дыккаг хатт куы 'рцыдтән, уәд бахаудтән Таучелаты әдзәрд хоты хәдзармә. Арыгон мад, фәсус хәләсимә мәлләг сылгоймаг, компьютер скусын кодта әмә әвирхәу нывтә фәлдахы. Афтид сыгъд залы иу хуыzystыл әрләууыд әмә загъта: «Ныртәккә дын мә чызджы равдисдзынән». Кәсын, фәлә саусыгъд фәйнаджытәй дарддәр ницы уынын. Уалынмә мә цәстытә атартә сты – буары чысыл хай, фәнык мын әвдыста! «Светланәйә әндәр ницыуал баззад. Ирина ма әгас уыд, заләй йә куы рахастой, уәд. Йә дзыккутә урс-урсид афәлдәхтысты. Уайтәккә йә уд систа...» Аермәст уыдоны чысыл уынгәй амынәты бахауд 19 сывәллоны. Фәрвәзтысты ма иугәйттә.

Афәрсыны әмә сын сә удфәлгъауән ныффыссыны охыл Бәсләны ныййарджыты никәд бацагуырдтон. Кәнә-иу әнәнхәләджы ныхас бацайдагъ, кәнә мәм-иу сәхәдәг әрбацыдысты. Исламы мадмә цы бадзырдтон, әндәр-иу уыцы хәәппәрис равдисыны хъару мәхимә не ссардтон. Аер әгъатыр разындаин ногәй та ныййарджыты мысинәгты азары баппаргәйә. Арәхдәр-иу семә базонгә дән әмдзәвгә ныффыссыны фәстә. Зәгъәм, Аланәйы мад Анетәимә куыд рауад, афтә. Руслан Аушев дыккаг бон ракодта дзидзидай сывәлләттимә сылгоймәгты, әмә 26 адәймаджы фәрвәзтысты. Йә сывәллоны рарвитын әмә иннәимә баззайыны фадат удхортә никәмән ләвәрдтой. Мад хъуамә йәхәдәг равзәрстаид, йә хәбултәй чи фәрвәза, уый. Әмә уый фәстә цәрәнбонты йәхи хордтаид...

Хатт фәхъуыды кәнын, зәгъын, чи зоны, мәхәдәг сәм куы тырныд-таин, мемә куы дзырдтаиккой, уәд сә зәрдәты тыппыртә иучысыл

уæддæр суагътаиккой. Исламы мадимæ мын ныхас куынæ бацайдагъ уыдаид, уæд ын йæ рис иучысыл уæддæр куыд фæрог кодтаин? Чи зоны, уыцы æххуыс æй æппындæр нал бахъуыдаид. . . Беслæны чи фервæзт, уыдонæн ныфсы ныхæстæ ссарджытæ арфæйаг сты. Ацы трагедийы раз æппæты æнахъинондæр æрхъуыдыгонд цыдæртæ æвирхъау рæст-дзинады цур ницы давынц. Уымæ гæсгæ ме ‘мдзæвгæты фæлгонцтæ (æндæр исты хабæрттæ нæ мысыдтæн) бæлвырд æвдисæндартæ сты, æдзæрд адæмы хъысмæттимæ зонгæ чи у, уыдонæн.

Уыцы бон изæрæй та ногæй скъоламæ бацыдтæн. Адæм дзы бирæ нæ уыд, фылдæр – саударæг ныййарджытæ. Фæлæ йæ зыдтон, Беслæн иууылдæр уæлмæрдтæм кæй фæцыдысты. Æхсæвай-бонæй уым уыдысты. Сæ сывæллæттæй фæхицæн уæвын нæ куымдтой, сæ фæстаг сахат сæ цуры кæй нæ фесты, уый тыххæй сæхи ‘фхæрдтой. Сывæллон йæ райгуырдагæй фæстæмæ цардыл æууæндаг у. Йæ уыцы æууæнк ын ахæм æгъатыр цæф ныччындауыд, æмæ йын цыфæнды хъомыл адæймаг дæр нæ ныффæрæзтаид. Ау, сывæллоны йæ райгуырдагæй фæстæмæ хъæуы мæлæтмæ цæттæ кæнын, адзалай зæрдæрыст уæвыныл, æнæ-хъæн дунейæн йæ зонд кæй фæцыд, уый æмбарыныл æфтауын? Куыд ис уыцы æвирхъау хабæрттæ сывæллоны уды бауадзæн?..

Залы мæм бацыдысты цалдæр сылгоймаджы æмæ мæ бафарстой, сæ сывæллæтты тыххæй æмдзæвгæтæ чи ‘рласта, уыцы дагестайнаг сылгоймаг, дам, ды дæ. Уыйадыл мын дызæрдыггаг нал уыд: сæ сывæллæтты тыххæй сæ алы ныхас дæр хъæугæ кæны. Æз мæ алы дзырдмæ дæр хъавгæ ‘внæлдтон. Беслæны тыххæй æмдзæвгæтæ тынг бирæ ис. Адæмы æнкъарæнтæ бамбарæн ис, фæлæ сæ фыстытæ арæх уыдысты эмоциты лæмæгъ айзæлд. Мæ ныхæсты дæр фаг хъару нæй, фæлæ зонын, дзуаппон рис сæм кæй æвзæрд. Æмæ архайдтон ууыл, цæмæй æмдзæвгæтæ темæйæн йæхиуыл бастæй ма ахадой.

Фæцауын Беслæны мадæлты комитетмæ. Хæстæг у, фондзуæладзыгон агъуысты фыццаг уæладзыджы ис. Алчи йæхи хъуыддагыл архайы. Бирæ адæм æрцыд, сæ фылдæр – журналисттæ. Стъолыл – хуызыстытимæ альбомтæ, алы рæтты уагъд чингуытæ, мыхуыры фæрæзты æрмæджытæ. Ме ‘мдзæвгæтæ комитеты кусджытæй иумæ ныууагътон æмæ та фæстæмæ – скъоламæ. Изæры æрбаздæхтæн. Иууылдæр дзурынц В. Путинмæ балцыл, чидæртæ зæгъынц, кæй ницы ратдзæн. Цалдæрæй, æвæццæгæн, ацæуыныл нал сразы сты. Журналисттæ æнхæлмæ кæсынц фембæлды

архайджытæм æхсæвы дæс сахатыл пресс-конференци саразыны охыл. Кæсын, æмæ иу нæлгоймаг ме ‘мдзæвгæимæ сыф ксероксы ауагъта æмæ мæм, комитеты кусæгимæ аныхас кæнгæйæ, æрбацыд. Зæгъы, йе ‘ппæт хæстæджытæ дæр кæй агурынц æмдзæвгæ «Азæ». Йæ чызгыл фыст у. «Афтæ фыст у, цыма нæ чызг немæ йæхæдæг дзуры. Ды та æппæт хабæрттæ дæр цыма дæхиуыл бавзæрстай». Бамбæрстон, дзæгъæлы кæй не ‘рцыдтæн. Азæ сæ иунаг чызг уыд.

В. Путинимæ фембæлды тыххæй ныййарджыты мысинæгтæй скъуыддзæгтæ прессæйы мыхуыргонд æрцыдысты. Сылгоймæгтæ æмæ Президенты ‘хсæн рауад уæззау æргом ныхас. «Президент ныс-сау», – загъта йын йæ уавæры тыххæй ныййарджытæй чидæр. Иумæйаг рисæй уæлдай ма уый хи æмæ паддзахадыл дзуапдæттæджы хæс дæр æнкъары.

Дудиаты Сусаннæ: «Райсом, 3 сентябрь, æппæты æвирхъаудæр, æппæты саудæр бон у Уæрæсейы историйы. Райсом ныл цы бон скæндзæн, уымæй бирæ аразгæ у. Кæд райсом, Беслæн æмæ дæм æнæхъæн Уæрæсе дæр цы ныхæстæм æнхæлмæ кæсынц, уыдон ссарай, уæд уыдзысты фæсмонимæ баст. Хъуамæ сæ ссарай дæ зæрдæйы. Ермæст уæд райдайдзæн Беслæн ногæй истæуыл æууæндын. Уæд æм фæзындзæн, паддзахады ма йыл чидæр ауды, цæрыны уавæртæ йын аразы, уымæй ныфс. Уыцы ныхæстæй аразгæ у фидæн».

В. Путин: «Сты мæм уыцы ныхæстæ. Фæлæ нæм нырма ис, мæн æмæ сæ Уæрæсейы адæмыхæттыты ныхмæ чи сараза, ахæм тыхтæ».

Ныййарджытæй иу Президентмæ радта сывæллони къухæй фыст анкетæимæ сыф. Фарст «Дæ мæт цæуыл у?»-йæн йæ дзуапп: «Уæрæсейыл». В. Путин уыцы сыф йæхицæн райста.

* * *

2005 азы 4 сентябры райсомæй рацыдтæн Дзæуджыхъæумæ æдзард Хадыхъаты Исламы мадимæ фембæлынмæ. Рауагъдон къласы ахуыр-дзауы тыххæй мын радзырдтой Беслæны мадæлты комитеты. Залы æдзух сывæллæттæн ныфсытæ æвæрдта, сабыр сæ кодта. Лæгмартæй йæм иу фæмæсты, раскъæфта йæ æмæ йæ йæ цуры авæрдта, фехсон дæ, зæгъгæ. «Нæ мæ амардзынæ. Æз Ислам дæн», – æнæмæтæй загъта лæппу, йæ цæстытæм ын кæсгæйæ. Тынг сæрыстыр уыд йæ номæй. Ныббырст куы райдыдта, уæд залæй ралыгъд, фæлæ, рудзынгæй рахизыны хъæру кæмæ нал уыд,

уыцы чызджы æрдиагмæ фездæхт. Нæмыг йæ риуы ахызт, æмæ фæмард.

Фатимæимæ телефонæй куы дзырдтон, уæд æй бафæндыд, цæмæй йæм горæтмæ æрцæуон. Йæ хъæлæсы йын цы ацахстон, нæ зонын, фæлæ бамбæрстон: æнæ цæугæ мын нæй. Тæрккъæвда уарыд. Цалынмæ йын йæ хæдзар агуырдтон, уæдмæ дæр нæ зыдтон, цы йын зæгъдзынæн. Цæмæн æрцыдтæн? Нæдæр журналист дæн, нæдæр йæ хæстæг кæнæ æмзæххон. Куыд мыл сæмбæлдзæн? Ацы темæйыл дзурынæн цавæр ныхæстæ ссарæн ис? Цалдæр æмдзæвгæйæ дарддæр мемæ ницы райстон.

Мысинагтæ мæм нæ баззад. Федтон удæгасæй мард адæймаджы. Иууатон афтид фатер. Телевизоры сутгæгай зилы æртæ минуты фыст кассетæ. Фыццаг дзæнгæрæджы бæрæгбон... Бирæ сывæллæттæ, рухс цæсгæмттæ, урс бантыгæ, мидбылхудт... Æмæ мæнæ хистæркъласон – бæрзонд рæсугъд лæппу. Чидæр æм фæдзырдта, æмæ йæм худгæйæ фæкаст. Дарддæр камерæ ныррызт, адæмы цъæхахст райхъуыст – фыдгæнджытæ ‘рбабырстой...

Иунæг фырт...

Уыцы бон хорз нæ хъуыды кæнын, фæлæ зонын, ахæм хъызæмай-раг æнкъарæнты ахæсты кæй никуыма бахаудтæн. Цалдæр сахаты дæргъы нæ уыд дзурæн æмæ хъусæй лæууæн дæр. Æрмæст цæссыгты æвзагæй хъуыды кæн. Фæлæ Фатимæмæ цæссыг нал баззад, хъуыст æрмæст мæлæты къахыл ныллæууæг мадæл бирæгъы ниуын. Йæ хъæлæс æнæдон зæххау ныскъуыдтæ. Афæдз никадæм рацыд, никæимæ æмбæлд, æрмæст йæ зæрдæ рæдывта, суткæгай кассетæйыл йæ фыртмæ кæсгæйæ. Æнæхъæн дуне дæр æнауынон кæмæн фестад, уый мадæлты комитеты тыххæй дзырдта: «Кæцæй сæм ис дзурыны, цыдæртæ домыны, кæдæмдæр цæуыны хъару?..» Нал ис йæ фырт, нæй йын бинонтæ, ферох дзы царды ад. Уый фæстæ дæр телефонæй арæх дзырдтам. Уалынмæ йын арвыстон æмдзæвгæ «Ислам». Ныффыстон æй, дæхимæ дарддæр цæрыны хъару ссар, зæгъгæ, йæ фыртай ахæм ныстуаны хуызы. Æмæ йæ, йæхи загъдау, уыцы æмдзæвгæ фæстæмæ цардмæ раздæхта! Телеуынынадæй æвдыстой дин æмæ цардбæллон-дзинады æнахуыр диссæгтыл ист киноныв. Дзурынц дзы Фатимæйы тыххæй дæр: Иерусалиммæ ацыд, бирæ фæкуывта æмæ та ногæй хъæбулджын баци. Æхсызгон мын у, сывæллæттæ йын кæй ис.

Беслæнмæ уыцы балцы рæстæг ма базыдтон, лæгсырдты ахæстæй чи фервæзт, уыдонæй бирæтæ сæ дин кæй раивтой. «Аллах Акбар»,

зæгъгæ, уыцы ныхæстæй ризын байдыдтой, уымæн æмæ сын сæ сывæллæтты тугдзыхтæ афтæ хъæргæнгæ цагътой. Уыйадыл мæм сæвзæрд ме ‘мдзæвгæтæм Библи æмæ Хъуыранæй рæнхъытæ бахæссыны хъуыды, цæмæй равдисон, чырыстон æмæ пысылмон динтæ уыцы иу удварны хæзнатæ хæссæг кæй сты. Лæгмартæн динмæ æмæ нацимæ фыдæхдзинады арт сæндзарын хъуамæ ма бантыстаид.

Фатимæимæ фембæлдмæ цыдтæн, афтæ дын мæ æрбаййæфта æрыгон нæлгоймаг. Миясат Муслимова ды дæ, зæгъгæ мæ афарста æмæ тагъд-тагъд дзурын райдыдта. Кæуылты уæззау уавæры уыдысты уæд беслæйнаг нæлгоймæгтæ... Сылгоймæгтæ дæр ма сæхи хордтой, уайтæккæ кæй нæ бабырстой залмæ æмæ æгæр бирæ рæстæг кæй фесæфтой, уый тыххæй, уæд ма уыдоныл та цы бон уыд? Сæ сывæллæттæн тæрсгæйæ, сæхи урæдтой, фæлæ æдзæрд удты нымæц уæддæр æгæрон бирæ разынд. Цы хъуамæ загътаиккой сæ бинойнæгтæн, мадæлтæн, хотæн, æртæ боны скъолайы цур фæлæугæйæ æмæ сæ сывæллæтты хызæмæрттæ æнкъаргæйæ?

Æдзæрд Æхсары фыд Кодзырты Игорь цы радзырдта, уыдæттæй мæ ницы фæрох. Дзырдта, йæ хъæбулы мард куыд агуырда, ууыл. Æрмæстдæр генетикон иртасæны фæстæ сбæрæг 12-аздыд Кодзырты Æхсары мард. Уæдмæ та уал мæгуыр фыд сæдæгай хæттытæ æрзылд сыгъд æмæ нæмгуытæй мард сывæллæтты мæрдтимæ сау дзæкъулыл. Уæлæуыл зындон...

Æхсар залы йæ мад æмæ йæ кæстæр æфсымæримæ уыд. Фыццаг минутты йæ ныййарæгæй фæхицæн, æмæ йæ уый цъæхахстгæнгæ агуырда. Лæгхортæй иумæ æрхатыд, æмæ йæ уый ссарда. «Мæ хъæбул цы йæ мад, цы йæ фыды ‘рдыгæй пысылмон уыд, – дзырдта Игорь. – Æз ын æдзух амыдтон, сыгъдæг дин кæй у, æмæ дзы сæрыстыр уыд. Æмбарын ын кодтон, æцæг пысылмон кæй никæй амардзæн. Дзырдтон ын Цæцæны трагедийы тыххæй, цæмæй адамыхатт, йæ номæй йын тугкалд чи ‘руадзы, уыдонæй иртаса. Æвæццæгæн, уый тыххæй бацыд æгъатыр фыдгæнæгмæ æмæ йын загъта: «Ды – пысылмон, æз дæр. Ратт мын мæ мад æмæ ме ‘фсымæрæн дон». Уый йын зæрдæ бавæрдта: «Æрбахæсдзынæн». Фæсайдта».

Æртыккаг бон мад æмæ йæ кæстæр хъæбул бавзæр сты, Æхсар та удхоры цур бадт æмæ йын лæгъстæ кодта, дон æрбахæсс, зæгъгæ. Мады цæфтæй «Альфа» фæрвæзын кодта. Рынчындонмæ фæндагыл дзынæзта,

мæ хъæбулы мын ссарут, зæгъгæ. 23 сентябрьмæ йæ фæцагуырда йæ фыд. Йæ мард мæ уæддæр куы фæуайд, зæгъгæ, дзырдта. «Йæ буары бæсты йын йæ къæбут баныгæдтон. Ростовы экспертизæ загъта, мæ хъæбулæй æндæр кæй ницыуал баззад... Фидæрттæ арæзт лæппу, 12-аздзыд, мæнæн та ма радтой, мæ армы чи бацыд, йæ буары ахæм хай...»

Уый фæстæ ницыуал æнкъардтон. Игори иннæ ныхæстæ мæм дардæй хъуысæгау кодтой. Уый та хабæрттæ дарддæр лыстæггай дзырдта. «Иннæтæ, цы ма сын радтой, уыдон голджыты æвæрдтой, æз та... Æз та машинæйы бандоныл гобан байтыдтон æмæ йæ æрæмбæрзтон. Ахæм, цыдæр лыстæг дидинджытимæ æмбæрзæнæй...»

Хæдзармæ куы æрцыдтæн, уæд ныффыстон æмдзæвгæ «Æхсарæн». Фыды монолог. Гусалты Барис æй уый фæстæ ирон æвзагмæ ратæлмац кодта.

Рауагъдад «Дагестайнаг фыссæг» мын мæ чиныг «Тугæрхæм зæдтæ»-йыл куыста. Хъуамæ йæ трагедийы фæстæ дыккаг аз 1 сентябры Беслæнмæ аластаин. 29 августы сбæрæг, чиныг кæй не сцæттæ. Кæд-дæриддæр æххуысмæ цæттæ нывгæнæг Нинæ Ходжаева мын загъта, рауагъдады хицау Станислав Дидковскимæ, дам, бацæуæм, æмæ йын зæгъæм, цавæр чиныгмæ æнхъæлмæ кæсæм, уый. Уæд, дам нын баххуыс кæндзæн. Уæдмæ æддаг цъары проект дæр сарæзта. Рауагъдад æй сау ахорæнты сфæлыста, æмæ уый йæ зæрдæмæ нæ фæцыд. Ный-йæрджытæ, зæгъгæ, æнæуи дæр зæрдæрыст сты, æмæ ма сæ къухты дæр сау чингуытæ уа, нывгæнæджы уый нæ бафæндыд. Сызгъæрин ахуырстыл – тугхуыз хур æмæ туджызылдæй чиныджы ном.

Хи чысыл типографийы хицау хъуыддаг куы базыдта, уæд æхца нал бакуымдта, дыууæ боны йæ куыстæй нал ацыд, æмæ 100 экзemplярай чиныг рухс федта. Рацыдтæн 1 сентябры. Стъараполыл хъуамæ азылдаин, фæлæ мæ фæндаг æгæр даргъ кодта. Цæцæны тæссаг уыд, фæлæ рараст дæн уæддæр Грознамæ. Алырдыгæй – хæсты фæдтæ, удмарæн нывтæ. Æдзух нæ урæдтой æфсæддонтæ, фарстой, цы ласæм, уымæй. Чиныг-иу куы федтой, уæд æй сæхицæн куырдтой. Се ‘рдæг афтæмæй уæрст фæци. Æмбисæхсæв æрбахæццæ стæм. Мадæлты комитеты æмæ स्कьолайы ничиуал уыд – иууылдæр уæлмæрдтæм ацыдысты. Мах дæр разылдыстæм æмæ – уырдаем.

Дарддæр дзурын мæ нал фæнды... Цыртыты цур ныййæрджыты агуырдад æмæ сын чингуытæ уæрстон. Сывæллæтты мыггæгтæм гæсгæ сæ-иу базыдтон. Цы ма сын мæ бон уыд æндæр скæнын æмæ зæгъын?

* * *

Беслэны мадэлтэ... Цытэ бавзæрстой, уый цæмæй сбарæн ис? Æмæ сæ æхсæнад та, трагеди ныххъус кæнын кæй нæ бауагътой, æппæт хабæрттæ дæр раиртасын кæй домдтой, уый тыххæй цы бузныгæй баззад? Генералон прокуроры хæдивæг Владимир Колесников сæм, политикамæ кæй равнæлдтой, уыцы азым хæссæг фæци, æмæ ма ахæм-тæ ноджы разынд. Фæлæ сæ уыцы бар уыд, уый сæ хæсыл банымад-той. Рæстдзинад агурын та нæм кæддæриддæр политика вæййы. Йæ сывæллæтты фидæныл чи тыхсы, уыдон иууылдæр политиктæ сты.

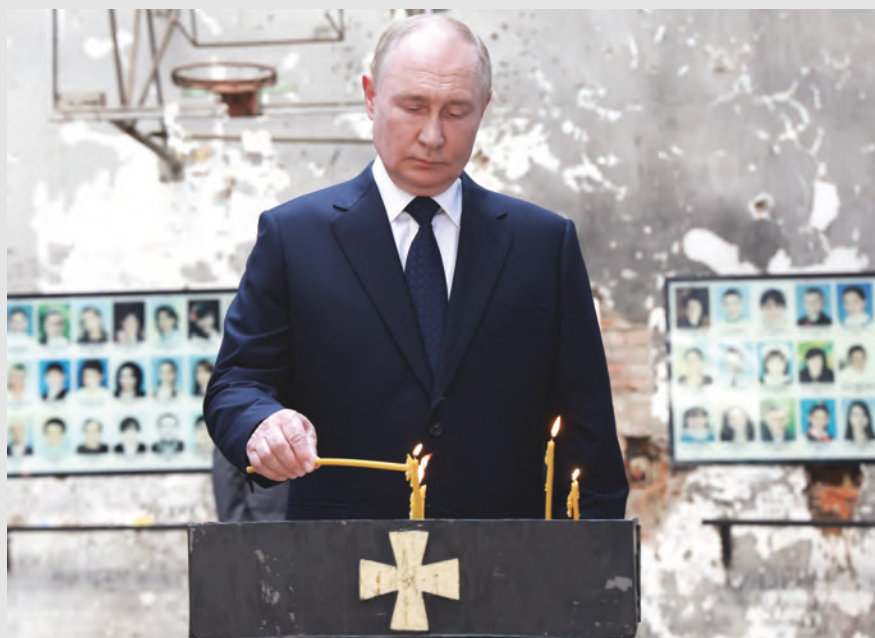
Уыцы хабæрттæй æртæ азы фæстæдæр уыдтæн Налчыччы. Уæрæсейы Æхсæнадон палатæ дзы сарæзта æмбырд дзыллон информацийы фæ-рæзты темæйыл. Уырдаæм æрцыдысты Беслэны мадэлтæ. Базыдтон дзы Дудиаты Сусаннæйы, Хъесаты Эллæйы, семæ ма уыд мæллæг, урссæр сылгоймаг. Æнхъæлмæ кастысты Хуссар федералон зылды Уæрæсейы Президенты æххæстбарджын минæвар Дмитрий Козаки æрцыдмæ. Сценæйыл – бирæ зындгонд адæм, се ‘хсæн – Николай Сванидзе, фыд Феофан Стъарапойлаг. Гъемæ куыддæр мадэлтæй иу дзурын райдыдта, афтæ иууылдæр сценæйæ фестæдысты æмæ æддæмæ рацыдысты. Куыд рабæрæг, афтæмæй – Козакыл сæмбæлынмæ. Сценæ сафтид. Бузныг фыд Феофанæн – уый иунæгæй баззад ныййарджытæм байхъусын-мæ. Худинаг æмæ аллайаг... Худинаг ма уыд, Сванидзе мадэлты куы æфхæрдта, уæд дæр. Уыдон æм æрхатыдысты телеуынынады кæцыдæр зындгонд амонджытæй иуимæ сын фембæлд саразыны курдиатимæ. Уый фæстæ бацыдтæн Сваниземæ æмæ йын загътон: «Чи дын радта Беслэны мадэлтимæ афтæ дзурыны бар?» Йæхи рæстытæ кæнынмæ фæци, семæ равдыст саразын, дам нын ничи бауадздзæн. «Æмæ сын уый фæлмæндæрæй зæгъæн нæ уыд?» Уыцы бон мæм цыппар сылгоймаджы – Беслэны ныййарджытæ – æрбацыдысты. Мæллæг сылгоймаг разынд Анетæ. «Дæу фенынмæ æрцыдыстæм, – загъта уый. – Зыдтам, ам кæй уыдзынæ». Нæ цуры – алы республикæтæй журналистæ. Мæ чингуы-тæй мæм дыууæ уыд, æмæ сын сæ радтон. Уæдмæ чиныг «Тугæрхæм зæдтæ» йæхи хардзæй 200 экзemplарæй рауагъта дагестайнаг «Эпоха».

* * *

Афæдзы фæстæ та мæ чиныг куы æрластон, уæд мын ныййарджытæ балæвар кодтой Чеджемты Таймуразы чиныг «Беслэны трагедийы

«МАХ ДУГ»-Ы РАВДЫСТ

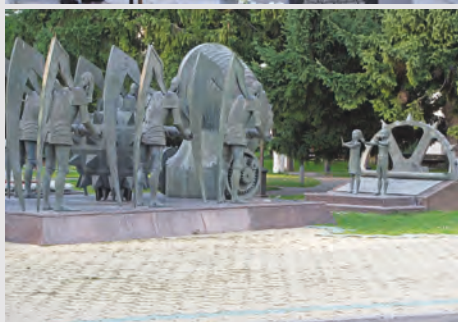

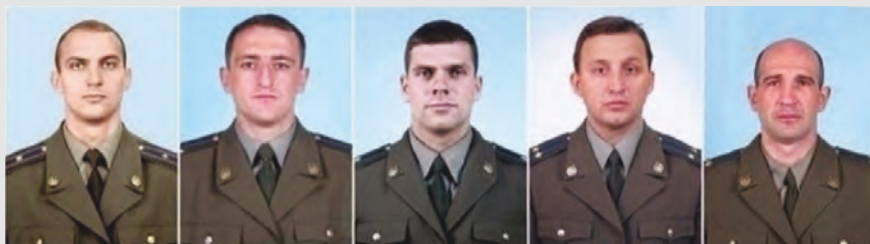

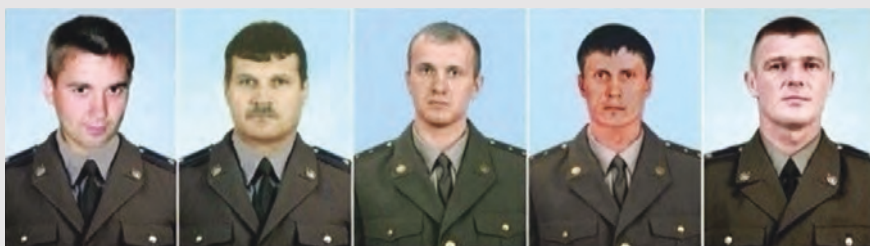
Андрей
ВЕЛЬКО

Андрей
ТУРКИН

Александр
ПЕРОВ

Олег
ИЛЬИН

Дмитрий
РАЗУМОВСКИЙ

Роман
КАТАСОНОВ

Михаил
КУЗНЕЦОВ

Денис
ПУДОВКИН

Олег
ЛОСЬКОВ

Вячеслав
ВАЛЯРОВ

Æдасдзинад хъахъхъæнынады федералон службæйы сæрмагонд хæйттæ
«Альфа» æмæ «Вымпел»-ы зынгхуыст ирвæзынгæнджытæ

тыххэй рæстдзинад» («Правда о бесланской трагедии») ахæм фыстимæ: «Миясат с уважением и любовью. Пусть наши дети станут Вам ангелами-хранителями».

Ногæй та – зæрдæрыст, тухийы æнкъарæнтæ. Беслæны мадæлты комитеты сæрдар Хъесаты Эллæ мæм фыста: «Дыууæ азы фæстæ дæр ивгъуыдæй цæрæм. Фæлæ дарддæр цы чындæуа, нæ зонын. Дин, Эммæ не сты, зæгъгæ, уæд æгас нал уаин. Мæ цард дæр мæ нал хъæуы, мæ мæлæт дæр мæхицæй аразгæ нæу. Бузныг, ныййарджыты кæй нæ рох кæныс, уый тыххэй».

Куыд сæ хъуамæ фæрох кæнон? «Æнæмæнг дзурын хъæуы æрмæст хъызæмæрттыл нæ, фæлæ адæймаджы æнæбасæтгæ ныфсыл дæр. Адæймагад ма цы удварны хæзнатыл лæууы, уыдон æнæхъæн дунемæ разындысты Беслæны», – загъта трагедийыл фыссæг Эльвира Горюхина.

Мæ зæрдыл ма æрбалæууыдысты Беслæны мадæлты удфæлгъауæнтæ: «Трагедийыл дыууæ азы рацыд. Цы æнкъары ныр мады зæрдæ? Лæгхортæм æнауынондзинад. Уыдон нæ ныссæстой, уымæн æмæ нæ бон нæ баци нæ сывæллæтты цард бахъахъхъæнын. Ныууагътой нæ æнæ Райгуырæн бæстæ, уымæн æмæ нæ бон нал у, нæ сывæллæтты нын æнцонтæй кæм ныццагътой, уыцы зæхх уарзын. Ныууагътой нæ æнæ райгуырæн адæмæй, уымæн æмæ лæмæгъ разындысты, нæ бахызтой æвирхъау мæлæтæй сæ чысыл хъæбулты. Ныууагътой нæ æнæ Динæй, уымæн æмæ рухс фидæныл никуыуал баууæнддзыстæм. Ныууагътой нæ æнæ Ныфсæй, уымæн æмæ нын нæ сывæллæттимæ амард. Ныууагътой нæ æнæ Уарзтæй, уымæн æмæ нын нæ удтæ басыгътой. Уымæ нын нæ айстой нæ цард, æмæ йæ ныр цы фæкæнæм, уый нæ зонæм».

Мæ сæрæй ныллæг кувын ирон адæмы фидар зонд æмæ лæгдзинадæн, трагедийæн кæй ныффæрæзтой, уый тыххэй. Рох мæ никæд уыдзысты, амынæтты ирвæзынгæнгæйæ чи фæмард, уыдоны нæмттæ. Хуыцауæй курын амонд æппæт сывæллæттæн, фæнды мæ, цæмæй ахæм æвирхъау цаутæй амæй фæстæмæ хызт уæм. Фæнды ма мæ, цæмæй иугæнæг тыхимæ Дин, Уарзт æмæ Ныфс цæрой беслæйнаг ныййарджыты зæрдæты. Æрмæст не ‘нгомдзинады, уарзт æмæ нæ хуыздæрты ма рох кæныны руаджы фæрвæздзæн дуне, æмæ нæ бауырдзæн, не стырдæр хæзна – нæ сывæллæттæ – хызт кæй уыдзысты нырыккон удхорты дзæмбытæй. Кæд Хуыцау адæмыл йæ азар нæ сæвæра, уæд.

ТУГÆРХÆМ ЗÆДТÆ

ДЗЕРАССÆ

Сæмбырд кæнут – фестин та æз буар.
Иугай улæфт бауадзут – улæфин.
Ног хъæдгомау бабæттут мæ цард.
Саби та æз фæныкай ыскæнин.

Зæхх, цы кодтай? Бахус дæ, нæ мад?
Ма мæм кæс дæ дзыххъытæ-цæстытæй.
Бамбæхстай мæ хъæбулæн йæ мард.
Туг нæ кæлы ногæвæрд хуыдтытæй?

Басыгъди, куы ныссау и. Мæн у?
Урс хызау куы гом кæнын мæрдвæлыст.
Зæхх, цыма хæцыдтæ ды мæныл,
Афтæмай æнæбын арф – дæхи рыст.

Иу дадали. Бур фæнык. Æмбæлд –
Разгъæлдысты урс-урсид фæрдгутæ.
Дуртау ысты сау зæххыл æвæрд.
Æз куы зонын ацы урс рæнхытæ!

Ай цы ссардтон? Бауазал мæ буар.
Базыдтон мæ хъæбулы дæндæгтæ:
Раззæгтæ – зылынтæ, иу дзы – даргъ.
Байстон сæ мæ зæрдæмæ хæстæгдæр.

Ба кæныл йæ фæхудтæн. Хъæр у?
Иуварс, иуварс! Мæ сæ исут къухтæй!
Марæгмæ йæ ахæссон? Мæн у..
Кæд Хуыцауæй а зæххыл фæцух дæн?

Уэд ды та цæмæн чиуыс, нæ зæхх?
 Сæмбырд и дæ цъæх къуылдымты сау зын?
 Радтон дын мæ судзгæ туджы 'ртæх.
 Уымæн – авдæн, у мæнæн та азым.

ЦÆМÆН ХУЫССЫНЦ ЗÆДТÆ СÆ ТУДЖЫ?

Цæмæн хуыссынц зæдтæ сæ туджы, цæмæн?
 Æфхæрд уд фæхицæн йæ рухсдзыд буарæй.
 Мæ зæрдæ мæ риуæй ыстыдтой мæнæн,
 Цæмæй мын мæхимæ æрцауæн дæр ма уа?

Мынæг кæны улæфт. Цы ма йын кæнон?
 Хуыцау, нæй рæстæгæн фæстæмæ ыздахæн?
 Мæ дуне куы нынкъуыст, дзæгъæл дæн бынтон.
 Мæ фæндаг ныппырх и, Дæумæ йæ ныр дарын.

Цы цард и мæ къухты, уый бахъахъхъæн Ды.
 Ныр зæдтæ нæ тырнынц дзæнæты дуармæ:
 Лæгбирæгъ æнæвгъауæй зæдты цæгъды,
 Йæ фыдзæрдæ дары фæндаггагæн армы.

Дæн разы нæ зæххыл æппæтæн быхсын.
 Дæ фæлдыст, æз царды сæраппонд фæмæлын.
 Фæлæ Дæм æд саби ныфсæйдзаг цæуын:
 Æз не 'ууæндын Демæ æгъатыр мæлæтыл.

РÆСТÆДЖЫ ЦЫД МÆНÆЙ УÆД ФЕРОХ

Рæстæджы цыд мæнæй уæд фerox, уастæн.
 Цъысым у дуне – айрох и мæнæй.
 Беслæны иу саби куы рацæйхастон,
 Цæмæй хызт уа рæмыгъд æмæ зынгæй.

Мæ фырт, ды ма 'нхъæл, ацы сау бон цард у,
 Æмæ нæ цардæн бартæ нæй æндæр.
 Мæ дыууæ армы хъарм æмæ сæ хъару –

Ыстыр бәстәты хьомысәй фылдәр.
Мә чысыл хур, у амонджын, әвәлмаст.
Нә зәххыл уыйау ницы ис хьазар.
Зәрдәйы фәлмән у тыхджындәр тасәй.
Кәмә ис намыс, никуы у цагъар.
Нә дыууә алаууәм ләгтау әнә сым.
Мә кьухты саби – куывд әмә цырагъ.
Мә фәдон ды ысуыдзынә, мә мәсыг.
Әппәт сабитән уәд сә рыст мә уаргъ.

Мә дәрзәг кьухты – сабийән йә рустә.
Хьысмәт әркодта абон ардәм мән.
У стыр амонд, дә уләфт дын кәй хьусын,
Кәй ис мәнән «спецназ»-ы ном хәссән.

ИСЛАМ

*Әмә дә әркодтам фәстәмә дә мадмә,
Цәмәй йә цәстытә барухс уой, әмә әнкъард ма кәна.
Хьуыран. Сурә 20 – 41*

Әвзонгадән нәй ивгъуыд –
Фәстәмә йын нәй цыд.
Фәлә уәддәр нә хьуыдәг
Нә зоны, нә, әмгъуыд.
Мә мад, мә фын хьыгдарыс,
Фәсидыс мәм ды, раст
Дә уарзәгой Исламы
Кәныс цыма әгас.

Сәдәйәм хатт та бадыс
‘Мә кинома кәсыс –
Нырма мә дзы әгасәй,
Әнәзиан уыныс.
Цыбыр киноы нывы
Дә цәстыхаутау раст
Цәсгәмтты ‘хсән әрттивы

Мæ иу фæрсмæ фæкаст.
 Кæмæ фæхудтæн мидбыл,
 Беслаен зæгъдзæн кæддæр:
 Ныййарæгмæ æрцыдтæн
 Æз худгæйæ уæддæр.
 Нæ фембæлдтæ нæ фæуынц,
 Фæлхат кæнынц æдзух.
 Сæ лентæйыл – цъæрраемыхст,
 Нындыг и пультыл къух.
 Цæф бирагъау та æхсæв
 Ныббогъ кæндзæн фæндон.
 Йæ куырм цæстытæ ‘мбæхсгæ
 Фæфæстæ уыдзæн бон.
 Фæкуыдтой йыл æгæр дæр.
 Нæ удтау у уый фаст.
 Уыдтæн дæуæн нысангонд,
 Фæстаджы бонмæ барст.
 Ох, иунагæн йæ уæз та
 Æз бамбæрстон хуыздæр,
 Куы баззадтæ мæ фæстæ
 Хæрз иунагæй ды дæр.

Мæ зæрдæ сыл нæ дарын:
 Кæрон нæ цардæн нæй.
 Хуыцауы дин нæ барын
 Ыздыйы къæрттытæй.
 Цæмæ фесты, – мæ сонты
 Дæн аууæттæ фæрсæг, –
 Нæ зæххы сæфты бонты
 Нæ сабитæ фыццаг?

Æууæнкдзинад лæвар у
 Æви йæ фæнд лæгæн?
 Æви уый фестад арæн
 Мæлæтæй царды ‘хсæн?
 Нæ мын ныуагътой бар дæр

Фыд уæвын æмæ фырт.
Мæ хъысмæт мын мæ хæдзар
Нызмæлын кодта ныр.
Уон, ма уон? Дзуапп куы дæтты
Нæ скъолайæн йæ зал.
Æз Летайы знæт дæттæн
Ныббæтдзынæн сæ хал.
И гаккæвæрд рæстæгыл.
Уæлобау ингæн – къахт.
Æрфæны рухс æфцæгыл
Тæхæм уæларвмæ мах.

Фæлæ, мыййаг, ныр иууыл
Ныхæстæ сты æрмæст...
Мæ туг ныккалд, ныр уымæй
Кæд бафсæдид сæ хæст?
Куы равзæрстон рæстады,
Ныфсы тыхау æз цард,
Хъысмæт – цыма æвзонгад.
Æз уарзтæн хордтон ард.
Зыдтон æй – дæн æнусон,
Мæ ном кæй у Ислам.
Æнæ дзуапп, æнæ сым
Нæ разынди Беслæн.

Уæхски-уæхскæй лæудзыстæм.
Зæгъдзæни сын Ислам:
«Нæ хæдзæрттæм цæудзыстæм.
Ныфс сафын у хæрам».
Дзырдтон æмæ æууæндыдтæн,
Уырны нырма дæр мæн:
Бæрцбарæн сты мæ куывдтытæ
Ирвæзт æмæ сæфтæн.
Мæ сурæ, мæ аят дæр –
Мæ мадæй талисман.
Мæ риумæ топп ныддардта

Æмæ зæгъы лæгмар
Тæрсынгæнгæйæ зал:
«Хъыпп-сыпп куы скæнат, уайтагъд
Ныззардзæн топп азан».

Йæ цæстытæм ын кастæн
Æмæ æдас уыдтæн:
«Нæ амардзыстут, уастæн,
Нæй фесафæн мæнæн.
Сымах æхсут æнустæ,
Цæвут сæ хуыды кард.
Мæн ма кæнут уæ хъузон,
Æз сабитæн дæн уарт.
Йæ хай дæн æз æнусæн,
Ислам мыл ном æвæрд!»

Æрхæццæ и фæстаг бон,
Цагъар кæдæй уыдтæн.
Нæ Хуыцаумæ уæларвмæ
Æз фидиуæг цыдтæн.
Æз байстон артæй мæргъты.
Мæ къухты ма тæлфынц.
Сæ сырх туджы æртæхтæ
Сæ базыртæй тæдзынц.
Уа саби йе сылгоймаг –
Æддæмæ сæ кæнын.
Нæ фидауы, нæлгоймаг,
Дыууæ мардæй тæрсын.

Фæлæ куы фехæлд дуне
Мæ къæхты бын хъæрæй:
«Æрбаздæх мæм, мæ лæппу,
Дæ Хуыцауы тыххæй!»
Ызды нæмгуыты бынты,
Æнтæф æмæ фæлмы
Йæ сидтмæ æз тындзыдтæн

Æвиппайды мæнмæ
Сывæллоны хъæр райхъуыст:
«Ислам, Ислам, æххуыс!»
Кæмæн хъарон мæ азым?
Кæй хатыр курон æз?
Хæрз гыццыл чызг. Ныккуыдта.
Уый рудзынгыл лæууыд.
Йæ къæбæлдзыг дзыккутæ,
Иконæйау – йæ уынд.

Чысыл сабимæ уæртæ
Ныхъхъавыди мæлæт.
Æмæ, мæ мад, ныртæккæ
Мæхиуыл нæу мæ мæт.
Фæцауын ногæй арты.
Нæй раздæхыны бар.
Кæд нал хъæуын мæ царды,
Ивазын æм мæ арм.
У амонд – бахиз искæй,
Æххуысгæнæгæн сбæзз.
Фæрыстæн уын уæ рыстæй.
Ислам дæн, уе ‘рвад, æз.

Мæ зæрдыл арт ныздыхсти,
Мæ риуы ахызт рыст...
Æрæджы мæм чи ‘взыста,
Дæн уый нæмыгæй æхст.
Цы зоны ‘нусон цардæн
Æнæуарзт зæрдæ, тутт?
Тæригъæд, хорздзинадæн
Ды раарфæ кæн, уд.

Мæ мад, дæ фын хъыгдарын,
Зæххы сидтмæ цауын.
Ислам дæ уарзы, уарзы.
Дæхицæн ма кæ зын.

Мæн скъолайы уындзынæ:
 Ёз ногæй дæн цæрдуд.
 Ды киномæ кæсдзынæ,
 Ыскъуындзæн та дæ уд.
 Дæуæн – мæ мидбыл бахудт,
 Дæу – ме ‘ууæнк æмæ уарзт.
 Мæ уд фæндыры цагъдæй
 Ныууromы йæ хъаст.
 Мæ хъæстытæ рæмудзынц,
 Зæрдæйау у сæ дзæхст,
 Мæ куывдты артау судзынц.
 Уымæл кæнынц йæ цæст.

* * *

Мæн ыскувын куы фæнда, кæдæм дæм кæсон?
 Царды иу хатт дæр никуыма куывтон Хуыцаумæ.
 Ёз уæлæмæ ыскастæн – мæлæт дзы уыдтон.
 Уым – гранатæты ивæзт, ысрæмудза хъуамæ.

Ёз мæ цæстытæ ‘руагътон – сырх суадон дзы цыд,
 Бандзыг зонгуытыл лæуджытæн тасау сæ быны.
 Уый кæйдæр цард фæтагъди. Мæ цард дæр цы уыд,
 Кæд мæлæты нывæндты нæ хъусыс сæ зыны?

Размæ ракастæн. Уым та ныл маскæтæ худынц.
 Мах æргæвдынæввонгæй куы тырнынц Дæумæ.
 Стæй шахидкæты хион æфсонæй рæмудзынц,
 Не ‘рцыд цалынмæ дуне бынтондæр сæфтмæ.

Ёз кæм агурон Дæу? Кæд мæ ‘ппындæр нæ хъусыс?
 «Махæн баххуыс кæ, баххуыс» – мæ куывдты æрмæст.
 Кæд мын ацы ран баззайын скарстай æнусты,
 Аллах, иннæтæ иууыл Дæуыл уæнт фæдзæхст.

О, уэд та мын куы зæгъис, кæй куывдыл æрвæссыс?
Дæуæн кувы æрыгон фыдгæнæг сæрæй.
Ды Дæхимæ йæ къухæй сæфт уд ныр фæхæссыс,
Уый та дзуры Дæ тых æмæ зондыл хъæрæй.

Мæн ыскувын куы фæнда, кæдæм Дæм кæсон?
Ды нæ хъусыс мæ сусныхас уыдоны хъæрты.
Ды мæ цæстытæ бахгæдтай – уый мын тæрхон,
Кæд ыссарин Дæ зонд æмæ уд æз мæ зæрды.

Уырыссаг æвзагæй БЕТЕТЫ Фатимæйы тæлмац

ÆХСАРÆН

Къæбутыстæг ма баззади нæ фыртæй
æмæ нын баци саумæрæн йæ хай...

Фыццаг хатт мæм æй ды тыхтæй куы радтай, –
ме ‘рмттæй, ох, нæма фæрох йæ хъарм.
Дæ зæрдыл ма хурджын бон лæууы?
Нæ йæ куымдтон мæхимæ райсын æз –
æгæр дæрзæг мæм кастысты мæ къухтæ.
Дæ цæстытæм нæ уæндыдтæн кæсын:
куыд тæнзæрдæ дæн, ма фиппайай уый.
Мæ риумæ йæ куыд æрбалхъивон – тарстæн,
куы райхъал уа мæ зæрдæйы цæлхытæм.
Фæдисонæй-иу авдæнмæ куы ‘ргуыбыр кодтай ды,
уæд-иу æз та, цы амонджын уыдтæн,
ууыл Хуыцауæн дæр басæттынай тарстæн.
Фæлæ ныл-иу, йæ дзыгъуыртæм кæсгæйæ,
куы бахæцыди худæг, – фæндыд мæ-иу
ысфæйлауын нæ дуне...

...Фæлæ уæдмæ йæ сау бындур ныззылд дунейæн...
Æнахуыр узал бацахсти мæ æрмтты:
нæ удыкъæртт, нæ буц хъæбулы мысынц.
Куы йæ агуырдон, хордтон ард Хуыцауæй:

мæ къух ма дзы кæд истауыл фæхæст уа, –
 нæ нырриздæн, нæ ныккæрздæн мæ зæрдæ...
 Цыдтæн сæ фæрсты сæдæгай сау мæрддзæгтæн,
 йæ хурх æлхъывтон ме ‘намонд зæрдæйæн –
 цыди ма ‘рмæст йæ удаист хæр-хæр.
 Фæлæ та-иу æгомыгæй кæйдæр цур
 йæхи мæ риуæй ратыдта, дзынæзта.
 Æмæ-иу уæд мæ зæрдæйæн йæ зæрдыл
 мæ карз сомы æрлæууын кодтон æз
 æмæ зылдтæн рæнхъ æвæрд мæрдтыл дарддæр.
 ...Мæ фырт, ныббар, кæй нæ куымдта мæ зæрдæ
 мæ цæстытыл æууæндын:
 лæджы бындзæфхадæн йæ мардагур зылдтæн...
 Мæ хур, мæ ныфс, о, афтæ тынг дæ уарзын,
 æмæ дæ ме ‘рмтты хъавгæ-ризгæйæ хæссын.
 Тæрсын та дын мæ риумæ балхъивгæйæ æз,
 уазалдзæф лæгуатæй ды ма фæуай зæрдæдзæф –
 уым ниуы ме ‘рдиаг, зынудисæн кæны.
 Дæуыл æваст куы ныддæлгом дæн æз,
 уæд ракодтон Ыстыр Хуыцауæн арфæ,
 цы ныййарæгæй рантыстæ дунемæ,
 уый ам кæй нæй, уый оххыл, мæ фырт!
 Цымæ, æцæг дæу баныгæдтон æз?
 Кæд афтæ у æцæгæйдæр, уæд ыл
 дæ мадæн никад басæтдзыстæм мах.
 Æрмæст дæ курын, фидар дзырд мын ратт,
 Фæрсæгау мын мæ цæстытæм куы кæса
 йæ саумарой цæстытæй,
 уæд-иу ды фест дзыхъхъынногæй нæ хъæбул.
 Дæ дзыгъуыртыл æнусон хур æрттивдзæн,
 æмæ йæ мидбыл бахуддзæн дæ мад...

Уырыссаг æвзагæй ГУСАЛТЫ Барисы тæлмац

АРВЫ НАЕМЫГ*

Роман

12

Уыцы бонрафты телефоны сдзырдта Ёзнауырмæ Сабаз. Скъоламæ йæм сдзырдта.

– Хатыр бакæн, фæлæ мын уыцы хорзы бацу, æмæ дын æй мæ уæлæ нæ ныуаддзынæн.

Ёзнауыр æм хъусыныл фæци æмæ йæм дзурын ницы сфæрæзта.

– Уæ лæгау лæгтæй мын иуцалдæрмæ куы фæдзурын кæнис дæ лæппутæн, – цыдæр хъæлдзæг уыди Сабаз, Ёзнауырмæ куыд фæкасти, афтæмæй, – æмæ куы бамбырд уаиккой.

– Кæд? – бафарста Ёзнауыр.

– Сом.

– Цафон?

– Фæссихор.

– Клубмæ?

– Уæдæ, уæдæ!

Скъоладзаутæн афæдзæхста, цæмæй, лæгтæй сæ чи кæмæ хæстæгдæр карди, уыдонæн загъой. Ёмæ уыцы дзæбæх бамбырд сты. Фæстаг рæстæг цыдæр дзæбæх цæуын байдыдтой æмбырдтæм, æвæццагæн сæ исты æнхæл уыдысты кæнæ хæдзæртты фæлмацыдысты. Чи бадгæ æркодта, даргъ стьолæн дыууæрдыгæй цы бандæттæ уыди, уыдоныл, чи та лæугæ кодта сæ уæлхъус. Стъол-ну раздæр сценæйы æвæрд уыди, фæлæ йæ ныр сценæйы нал уадзынц. Уырдам æй æрæппæрстой, хæдзары хуыскъаг къæрта искуы къуыммæ куыд баппарынц, афтæ.

– Цæй æмæ базон-базонтæй ахъазæм, – загъта хъæрæй Сабаз æмæ бахудти.

Угъал арах цæуаг нæ уыди æмбырдтæм, ныр стьолы ныхмæ бадти, цыма фынджы хистæр уыди, афтæ.

– Ахъазæм! – загъта хъæрæй Угъал дæр.

*Дарддæр. Райдайæн 2024 азы 6 – 8-æм номырты

– Ёнәуи дәр бәзон-бәзонтәй куы хъазәм, – загъта Бехъо. Уый хъәрәй нә загъта, уый әнәуи загъта, стәй арф ныууләфд.

– Фыццаг бәзон-бәзон зәгъыны бар – мән. Бәзон-бәзон, мах Цәу-кәймә цы сфәнд кодтам?

Сабаз йә цәстытә бацъынд кодта, афтәмәй абадт әмә, кәсгә нә ракодта, афтәмәй бафарста:

– Бәзон-бәзон чи нә базоны, уымән цы тәрхон фәхәссынц а бәсты?

– Йә ныхән – әртә къәрццы әнгуылдзы ныхәй.

– Әмә дын хъәбәр ныхтә и? Нә дын бакастән дә ныхтәм. Мә ныхы туг мын куы акалай.

– Дә ныхы туг калынай Хуыцау бахизәд. Сфәнд кодтам, цы нәма әрцыд, ахәм хъуыддаг бакәнын. Сфәнд кодтам кәсагдарән цад саразын.

Сабаз әнәвдәлон змәлд бакодта.

– Уый әмбисонды фәнд куы скодтат! Кәм әй сфәнд кодтат саразын?

– Уым, уәртә йәхи цур, хъәугәрон. Аразинаг дәр дзы бирә ницы и. Дәле йын йә ных ахгән, уәле йәм дон рауадз, әмә, уыцы дәргъәй-дәргъмә ләнк донәй куы байдзаг уа, уәд – цад! Йә былтә – бәрзонд тымбыл былтә. Хәдзармә дзы ләджы йә къах нал фәхәссы. Уагәры ма дзы цад куы әрбауләфа! Нә фәндтә афтә дзәбәх сты, әмә сын тәрсгә кәнәм, исчи нын сә куы фәцәсты кәна!

Сабаз бахудти.

– Нә районы хицауадәй йә бикъ макәмән бафта фыр цинәй.

Бехъо Сабазмә бакасти, бадзырдта йәм:

– Бикъ фыр цинәй не ‘фты, фыр куыдәй әфты.

– Фәләуу, әмә йә бикъ цәмәй зоны, ләг худгә кәны әви кәугә кәны, уый?

– Уый тыххәй әнәмәт у, бикъ алцы дәр зоны. Мәнгәй баззади – зәххы бикъ әмә комы дәгъәл! Стәй ма дзы уый дәр ис, әмә йә бикъ сывәллонән бафты.

– Стырән нә бафты?

– Нә.

– Цасфәнды куы фәкәуа, уәддәр? Цымә, цәмән афтә уа?

– Нә зонын, фәлә стыртә гыцылты хуызән зәрдиагәй кәуын нал фәзонынц, әмә кәд уымән.

Уым та ныхасыл йәхирдәм ахәцыд Угъал:

– Ёмæ нæ зæрдæ дæуыл дарæм. Хъуамæ нын баххуыс кæнай. Уым, дам, хицауад æхца дæтты æфстау.

– Мæн æхцатæ-йедтæм æввахс нæ уадзынц, фæлæ уын гæххæттытæ аразынмæ феххуыс кæндзынæн. Банчы кусджытæн бафæдзæхсдзынæн, цæмæй уæм сæ дзæбæх цæстæй ракасой. Дзæбæх цæстæй ракасын хорз у.

– Мæ уд акæ! – загъта хъæрæй Бехъо. – Дзæбæх цæстæй ракасдзынæ, уымæй хуыздæр æппындæр ницы и.

Ёмæ та базмæлыди Сабаз.

– Ныр та мæ рад у базон-базон зæгъын. Базон-базон, уæ хъæуы хъæздгуйтæн сæ хъæздыгдæр чи у?

Лæгтæ кæрæдзимæ бакæстытæ кодтой. Худгæ дæр сæ кодта чидæртæ, ома ай хъазынмæ ссыди далæ районæй? Ёмæ уым никæй ссардта, кæимæ ахъазыдаид, ахæм?!

– Нæ сызгъæринтæ æмæ нын нæ æвзистытæ ма ракалын кæн, – загъта Бачче æмæ йæ цæстытæ ахаста иннæтыл – уыдонмæ та куыд фæкаст Сабазы базон-базон? Цакъо йæ къухтæ æркъуырда кæрæдзийыл æмæ уыцы сæртæг къæрцц фæкодтой йæ къухтæ – æвæццæгæн, рулыл рахæц-бахæцæй йæ ‘рмттæ уæзæг сæвæрдтой.

– Ёмæ ныл нæ хæлæфтæ куы нæуал лæууынц, æмæ нæ иугай къухтæй нæ хæлæфтыл куы хæцæм, уæд, хъæздыг чи вæййы, уый йæ хæлафæн æрхауынай фæтæрсы?!

– Ома, Сабаз, æмбаргæ лæг куы дæ, уæд дын уый цы хуызæн базон-базон у?! Уæдæ, уæзæджы къæйыл чи баззайа къæвдайы уаллоны хуызæн, уымæ ма цы хъуамæ уа?! – загъта Бодзыбо.

Бачче дæр цыдæр зæгъынмæ хъавыд; æвæццæгæн, уый дæр бауайдзæфгæнинаг уыд Сабазæн, фæлæ ницыуал загъта, уый бæсты сæвнæлдта йæ рихитæм – фыццаг дзы иу адаудта, стæй та – иннæ.

Ёмæ та загъта Цакъо, цыма хыл кодта искаимæ, ахæм хъæлæсы уагæй:

– Афонмæ нæ цард нæ сæрты акалдаид, куына нын æй фехæлд-таиккой, уæд. Афтæ бон хуыздæргæнгæ цыдыстæм, гъе!

Уыцы ныхæстæм фестæди Бехъо.

– Уыдон та ма уын цы хуызæн ныхæстæ вæййынц! Ёмæ уæд нæ калди нæ сæрты нæ цард? Уæлæ Гарсоты дуæртты фæцæйцыдтæн, уæлæ Бикъоты Гарсоты рæзты, иу фæззыгон бон. Ныр сæ кæрты дуар тыгъд, æмæ мидæгæй

загъды хъær цæуы. Бакастæн кæртмæ, куыд нæ бакастæн! Æмæ Гарсо гъæйттæй хыл кæны шофыримæ, уæртæ Таттаты Буриимæ. Мæн куы фæдта, уæд мын хъаст кæнынмæ фæци: «Уæдæ йын æз афтæ загъын, ма йæ ракал, нал нæм бынат и, нал нæ хъæугæ кæны. Æз мидаемæ куы фæдæн, уæд дуæрттæ бакодта, æрбатардта машинæ æмæ йæ сфæлдæхта!» Уыцы цонджы дæргъæн æфсиртæ афтæ фидыдтой кæрæдзийы уæлæ калдæй, æмæ сæм лæг кæсынæй не ‘фсæсти. Ныр æгас хъæуыл фæзил, уыйбæрц нартхор дзы не ссардзынæ. Æмæ, дам, афтæ цардаиккам! Афтæ цардыстæм гъе, æмæ йæ уымæн фехæлдтой, сæ цæстытæ сын къахта нæ цард.

Саумел фыццаг фæтарсти Сабазы базон-базонæй. Афтæ йæм фæкаст, чидæр кæмæйдæр цыдæр амырхта, æмæ йæ ацы хинайдзаг Сабаз базон-базоны хуызы рахаста хъæуы æвзæрст лæгты размæ. Фæлæ чи уыдаид æмæ кæмæй цы адавтаид? Æмæ, уыцы хъуыдытæй цæмæй йæхи фæтылиф кæна, уый тыххæй, куыддæр Бехъо фæлæууыд йæ ныхæсæй, афтæ фæци дзурынмæ:

– Сызгæринтæ æмæ æвзистытæн нæ зонын, фæлæ, фос, крупнæй рогатæй, уæлæ Зураты Замерæй фылдæр никамæ ис.

Афтæ загъта Саумел æмæ Сабазмæ бакаст. Сабаз сабыр куы уыди, уæд йæ риуыздаг сулæфыди.

Бодзыбо, стъолы алыварс нæ, фæлæ, уæртæ адæм кæуыл фæбадынц, уыцы бандæттæй иуы кæрон бадти. Ныр сыстад æмæ загъта:

– Мæнмæ дæр афтæ кæсы. Иурайсом сæ рацæйскæрдта æмæ цыма колхозы рæгъау рацæйскæрдта. Мах дæр ныздæхтам нæ муртæ уæлæ Сибоимæ. Донбылæй сцæйцыдыстæм, – кæд дзы галтæ æмæ хъуцытæ æртындæс нæ банымадтон, уæд мæ æртындæс комы фæкæнæд Хуыцау. Уыцы уыртуыртгæнгæ цыдысты, гъе! Йæхæдæг дæр ахæм лæгæрст кодта сæ фæстæ, йæ даргъ лæдзæг йе уæхскыл, афтæмæй, æмæ йæм бакæс, уæд уæртæ нарты сæрæнтæй чидæр фос фæкæнынмæ уыди æмæ фæстæмæ раздæхы. Æцæг йæ лæдзæг йе уæхскыл кæй хаста, ууыл стыр дис фæкодтам æз дæр æмæ Сибо дæр. Уæд лæдзæг у, цъерихъил нæу, æмæ йæ де уæхскыл кæдæм æвæрыс?! Дæ къухы йæ айс, науæд æй зæхмæ æруадз æмæ йæ дæ фæдыл лас!

– Нæ, нæ, Бодзыбо, – загъта Бачче, – уæд нæртон лæджы хуызæн нал уыдаид. Нæртоны хуызæн æй уый кодта, уый, лæдзæг йе уæхскыл кæй хаста. Уæдæ куыд æнхъæл дæ! Ноджы кæмдæр даргъ уыд йæ лæдзæг, нæ?

– Даргъ, æвæццæгæн, иу-æртæ ивазны уыдаид.

– Кæсыс! Нæртоны хуызæн æй уый кодта, йæ лæдзæг, балхоны хуызæн.

– Чи зоны, – йæ сæр фæкъул кодта Бодзыбо, æнæуи разы нæ уыди Баччеимæ, – уæдæ, дæ лæдзæг де уæхскыл сæвæрдзынæ, уый йеддæмæ ницы хъæуы, цæмæй нæртон лæджы хуызæн уай, уымæн!

Æмæ уæд базмæлыди постхæссæг Арчил дæр. Фыццаг сыстад, стæй йæ рахиз хъусы фæрсты ацамыдта фæстæмæ йæ рахиз къухæй.

– Уæртæ Коцолаты Боркæмæ дæр бирæ фос и кæмдæр.

Лæгтæ сæ цæсгæмттæ уыцы иу здæхт акодтой Арчилмæ. Æмæ рахабар кодта Арчил:

– Уым скъæт аразы, йæ цæхæрадон цы ахаста, уый дæргъæн скъæт! Акъахта йæ дæргъæй-дæргъмæ. Мæ посты дзæкъул ме уæхскыл, уæддæр нал фæлæууыдтæн, абарстон æй. Æмæ, сымахмæ гæсгæ, цал санчъехы рауади? – Арчил йæ цæстытæ цыдæр æнахуыр зылд æркодта лæгтыл; афтæ зынди, цыма ныртæккæ куынæ базонай, цал санчъехы рауади, уый, уæд, тъæпп-тъæпп куы ралæууа сæ фæсонтыл, уымæй тас у. – Æвддæс санчъехы! Æмæ мæнæн мæ санчъех, метрæй фылдæр цы уа, уый йеддæмæ дзы къаддæр ницæй тыххæй разындæн.

– Йæ фос дæр ын федтай? – бафарста Арчила Къæпсыр.

– Æмæ йæ фос уым цы ми кодтой?

– Æмæ кæд йæ цæхæрадоны арæны сис амайынмæ хъавы, уæд та? Арчил йе уæхсчытыл схæцыди.

– Чи зоны, хъавы сис амайынмæ дæр. Лæгæн йæ цæхæрадоны арæныл сис амад уыдзæн, уымæй хуыздæр цы и!

– Æмæ æнæуи та куыд лæг у уыцы Замер? – бафарста Сабаз. Замер йæ зæрдæмæ цæуын байдыдта цыма, афтæ зынди.

– Ахуырæй йæм ницы и, – загъта Мосе. Æмæ йæм лæгтæй чидæртæ бакæстытæ кодтой, æвæццæгæн, абондæргъы кæй ницы дзырдта æмæ ныр Замеры кой кæнынмæ кæй фæци, уый тыххæй йæм бакæстытæ кодтой, – фæлæ дæм цыты уазджытæ ис, æмæ сын Замеры сбадын кодтай хистæрæн, – сæ размæ сын сыкъайыдзаг куынæ æрхæссай, уæддæр дæ æппæлгæ фæцæудзысты.

– Раст зæгъы Мосе, – йæ къух бадардта Мосемæ Бодзыбо. – Фарон уæлæ Рæбынатæ сæ чызджы куы ‘рвыстой, æмæ сæ кусæрттаг ахорæнæй-дзаг асдæрдсæрфæн куы бахордта, æмæ йæ дзидза куы нал сбæззыд – дæ

дзыхы дзы акодтай, лэггэн-иу йæ тгъæнгтæ йæ хъуыры фæцæйбадтысты. Фынг куыд нæ ныддæлæ-уæлæ уыдаид æнæ фыдызгъæл, фæлæ уыцы уазджытæм бакæс – цин лæсæнтæ кодта сæ цæсгæмттыл. Нæ, Замеры раз йæхицæй мачи раппæлæд уазджытæн æгъдау раттынæй.

Стæй фæсабыр сты лæгтæ, æмæ Пируз йе уæнгтыл ахæстытæ кодта, уæртæ колхозы кæрты дуаргæсæй чи куыста, уыцы Пируз.

– Далæ Беппиты Къолозтæм дæр бирæ фос и кæмдæр.

– Цæмæй йæ зоныс? – бафарста та уый дæр Къæпсыр.

– Бирæ-бирæ кæмдæр, уæдæ!

– Цæмæй йæ зоныс? – ногæй та йæ бафарста Къæпсыр.

– Цæмæй, цæ, фарон сын сæ фæскъулмæ дыууæ ‘мæ ссæдз цъерийы банымадтон, æмæ сæм кæд фос нæй, уæд уыйæппæт цъеритæ йæхæдæг бахордта Къолоз?!'

Къæпсыр бахудти.

– Уайтагъд мæ зæрдæ фехсайдта, дæ ныхасы цъар уыздæни, уымæ. Уыдон йæхи нæ уыдысты Къолозæн: далæ бехъайнаг Бибаты Баболайы уыдысты. Ам сæ балхæдта æмæ сæ Къолозты цæхæрадонмæ æрæфтауц кодта. Къолозæн хæрæфырт баххæссы, стæй сæм машина æрбатардта дæргъæй-дæргъмæ гуыффæимæ, ууыл сæ ныццаматта æмæ сæ атеу-теу кодта йæ фæрныг хæдзармæ.

– Уымæн нæ зонын, – куы-иу йæ иу уæхскыл схæцыд Пируз, куы йæ иннæ уæхскыл, – чи зоны, уыдысты Баболайы дæр. Æз афтæ куы-нæ зæгъын, æмæ нæ уыдысты Баболайы; æз, цы федтон, уый зæгъын, гъеныр Баболайы уыдысты, Биболайы уыдысты, уымæн æз цы зонын?!'

Бадти Сабаз, хъуыста лæгтæм æмæ, йæ сæр йæ риуы фæйнагмæ куыд æркъул, уый нæ бафиппайдта. Ай цытæ цæуы ацы дунейы?! Æмæ æцæг цард куы нæу, ай базон-базонтæй хъазт куы у. Æмæ хъусын æнцон у ацы æнæхин лæгты æнæхин ныхасмæ, фæлæ дзы хъуыддаг куыд сараздына, йæ хуымæтæгæй йæхиуыл куына хæцы. Æмæ, дам, хъæздыгдæр чи цæры, уый дам. Хъæздыгдæр цæрæд, æндæр мæнгард дæр уæд, лæгмар дæр уæд. Æмæ уæд уæле дæр афтæ арæзт у, æвæццæгæн. Æмæ уæд бæстысæфт куы ралæууыд. Уæд мæгуырты æвæрдтой хицæуттæй, уымæн æмæ мæгуырты хицауад арæзтой, ныр иугæр хъæздгуыты æвæрынц хицæуттæй, уæд хъæздгуыты хицауад аразынц, хъæр æй нæ кæнынц, афтæмæй. Æнæсхъæр, æнæфыст уагæвæрд æй уымæн схуыдта Алаган. Нæ, йæхæдæг æй не схуыдтаид,

йæхæдæг исты схона, уый дызæрдыггаг у. Кæмæйдæр æй фехъуыста æмæ йæ бахъуыды кодта. Хъусын уарзы Алаган, стæй, цы фехъусы, уый бахъуыды кæны. Уым фехъусы исты æмæ йæ бахъуыды кæны, цæмæй йæ ам дзура уый фæстæ. Афтæ кæнын æй хъæуы, æмæ афтæ кæны. Алчи дæр афтæ кæны, æрмæст Алаган нæ кæны афтæ! Æмæ уæд цард цæмæ æрцæудзæн? Иу давдзæн æмæ хицауæй кусдзæн, иннæ нæ давдзæн æмæ æххуырстæй тондзæн йæ бонтæ. Стæй йæ йæ маст уымæ æркæндзæн, æмæ фæрæт райсдзæн кæнæ сагой, уæд куыд уыди, уыцы сызгъæрин бонты уартæ, афтæ. Фæзындзæн, адæмы сæрыл чи рахæца, ахæм гуырдатæ.

Æмæ арф ныуулафыд Сабаз. Уæдæ куыд фидар уыди æмæ куыд æнцон халæн разынди уыцы фидар Цæдис? Кæд йæ сыгъдæгæй, йæ сыгъдæг æмæ йæ дзæбæхæй, кæд? Сыгъдæг цы уа, уый тæссонддæр у. Бахудти Сабаз, цыдæр æнæмбæрст худт бакодта.

– Базон-базон, хуыздæр хæдзар та кæмæн ис Цъуйджыны?

– Хуыздæр хæдзар? – бафарста Цакъо дæр æмæ дзуапп дæттынмæ фæци йæ фарстæн: – Мæнæ Сæрæбийæн. Уый куыд фидауы уыцы къуыппыл, афтæ никуыма сфидыдта хæдзар.

Сæрæби базмæлыд, цыма æфсæрмы фæци, сыстынмæ дæр хъавыд цыма, афтæ зынд, фæлæ нæ сыстад. Æмæ уæд загъта Бодзыбо:

– Хорз у, уæдæ цию, Сæрæбийы хæдзар, фæлæ, мæнмæ куыд кæсы, афтæмæй нæ хъæуы далæ Хихаты Хатуйы хæдзарæй хуыздæр хæдзар нæй.

Раст уæд ныуулафтытæ кодта Бачче, стæй фæд-фæдыл дыууæ æхснырсты æркодта.

– Ай, Баччейы фындз дæр æй зæгъы, – фæцырд и Бодзыбо.

Æмæ загъта йæ уæзбын хъæлæсæй Бачче:

– Мæ фындз нæ, фæлæ дунейы цыдæриддæр фындзтæ ис, уыдон куы зæгъой, уæддæр æй æз нæ зæгъын.

– Цæмæннæ?

– Цæмæннæ, цæ, афтæ. Уæд Хатуйы хæдзарæй дæлæ мах Лефтыры хæдзар дæс хатты хуыздæр куы у!

Æзнауыр æм бакаст. Йæ рихитæ, уыцы саутæмæн рихитæ, цыдæр ракæнон каст кодтой. Æмæ бахудти. Йæ зæрдыл æрбалæууыди, уыцы бонрæфты йын Тинатин йæ рихиты кой куыд кодта Баччейæн, уый. Кæсæд-ма исчи рихиты митæм дæр, цытæ сын æнтысы! Уæдæ Тинатин

уай æмæ искæй лæджы рихиты кой ракæнай хъазгæйæ дæр! Æмæ йæм сæхимæ цæуын æрцыди. Уым сæ дзæбæх æфснайд тыргъы бад Тинатинимæ, ныхæстæ кæн. Уый зæгъдзæн исты, стæй та ды дæр зæгъ исты. Стæй та уый зæгъдзæн исты уæдмæ, æмæ, чи зоны, куы зæгъа исты, уæд худгæ дæр бакæна, æмæ, куы бахуда, уæд ма цы хъæуы лæджы! Стæй йæм æнæуи дæр ацы радзур-бадзурмæ хъусын нал цыди. Зыдта, йæ хуымæтæджы нæу ацы базон-базонтæй хъазт. Æмбæрста йæ, цыдæр æмбæхст и йæ мидаг кæмдæр. Æцæг базон-базонтæй хъазынмæ куынæ ссыди Сабаз! Развæлгъау æм дзæгъæлы не сдзырдта, цæмæй йын лæгтæм фæдзурын кæна. Фæлæ дзы цы ‘мбæхст и, куыд æмбæхст дзы и?!

– Уæд ма Хуыцау амарæд, Бачче, кæд дыл ма зæрдæ нæ бахудти, – загъта хъæрæй Къалаты Ектен. Ектен фосæрдзæгæй куыста æмæ æнæуи дæр хъæрæй дзураг уыди. – Уæдæ дæ цæсгом уый куыд бахъæцыди, æмæ Лефтыры хæдзары кой ракæнай?! Хæдзары хуызæн дæр куы уайд, – магуыры марды дæргъæн!

Æмæ бадзырдта Ектенмæ Къæпсыр:

– Ныр дæумæ иу даргъ лæдзæгæй бавнал уæлæты æмæ дын дзы дæ сæр ныкъкъакъаси кæн, уæд дын нæ хъæуы?! Ныр хæдзар гыццыл фæдаргъ и, уый тыххæй йын магуыры марды дæргъæн æнæ рахонгæ нæ уыди?

Уым æрлæууыдысты сæ ныхасæй, лæг, хид цы доныл нæ уа, уый былмæ куыд бахæццæ уа æмæ уым куыд æрлæууа, афтæ. Абадтысты лæгтæ. Кæрæдзимæ бакæстытæ кодтой, чидæр тамако сдымдта, чидæр арф ныуулафыд, æмæ уæд, цыма искæуыл дам-дум кодта, афтæ куы райхъуысид клубы хицау Атабийы ныхас:

– Уæдæ ма кæд фæрсут, уæд нæ хъæуы дæлæ Бæтæгаты Питеры хæдзарæй хуыздæр нæй. Уый йæм ныр дзæбæх бакæсæн нæй уыцы трактортæ æмæ уыцы комбайнты хæдхъиутæй, уый йеддæмæ уый хæдзар у, хæдзар æмæ зæрдæйы фаг у раст.

Сабаз зыдта Питеры, дзæбæх æй зыдта, йæ тракторты бригад фыццаг бынат ахста районы мидаг. Æмæ Атабимæ кæсыныл фæци. Æмæ уæдмæ загъта Атаби:

– Æнæхъæн уынджы бацæуæн нал и. Ноджы сæ фæрсæй-фæрстæм нæ æрæвæрдта, фæлæ сæ куыд ласта, афтæ сæ ныууагъта!

Æмæ ныхъхъуыды кодта Сабаз: «Кæд æм колхозы техникайæ исты бафтыд, кæд ын хорз хæдзар ис, уæд æм фос дæр ма уа!»

– Ныр сæ цы фæкæндзæн? – бафарста чидæр, æмæ йын чидæр рæтбузæн дзуапп радта:

– Уым нызгæ уыдзысты, æмæ сæ стæй сывæллæттæ скъоламæ фæхæсдзысты æфсæйнаджы згъæлæнты бæсты.

– Фæхæсдзысты уæдæ! Æмæ сын сæ халгæ та чи ракæндзæн?!

– Сæхæдæг райхæлдзысты.

– Бирæ сты? – бафарста Сабаз.

– Цъус не сты, фæлæ хæлддзæгтæ сты. Пайда сæ бирæ ницы ис, – загъта Бачче, – тæригъæд сын кодта, быдыры астæу дзынæзтой, æмæ сæ уый тæххæй сласта.

– Æмæ сæ цæуыл фæласта?

– Трактортæй иу скусын кодта æмæ, кæй ууыл ласта, кæй æххуырsgæ машинæйыл.

– Трактортæ дзы цал и?

– Æртæ сты, фæлæ дзы дыууæ хæлд сты. Иу дзы кусы. Уый дæр куы кусы, куы – нæ.

Æмæ загъта хъæрæй Сабаз:

– Уæдæмæ цомут æмæ сæ уым фенæм, – цыма фæхъæлдзæгдæр Сабаз, афтæ зынди. – Ныр алчи дæр, кæм куыста, уым истæуыл куы фæхæцыдаид, уæд дзæбæх нæ уайд?!

Æмæ загъта æнкъардæй Угъал:

– Дзауы Диамбеджы ныхæстæ кæнын цæуы дæумæ дæр, Сабаз. Уыцы, адæмы къæхты бын мæлинаг чи у, уый уартæ Америкамæ тел куы ныццафта, колхозтæ кæй фехæлдта, уый тыххæй, уæд, дæ дæрæнвæллад карстыл халамæрзæн куыд ауадзай æмæ дзы фæсте хал куыд нал аззайа, афтæ къуырийы бонмæ ницыуал аззади не стыр колхозæй. Фæдæле кодтой уыйæппæт ис-бис!

Æмæ загъта Цакъо:

– Уыдонæн сæ разы бабад, раздæр-иу æлдары чапарты раз куыд бабадтысты, афтæ æмæ сæ куыйты цагъд ныккæн!

– Цæуæм? – фæрсгæ кодта æви æнæуи загъта Сабаз, уый бæрæг нæ уыди, фæлæ уайтагъд базмæлыдысты. Æдде ма гыццыл алаууыдысты æмæ ауырдыг сты, дон-дон цы уынг ауырдыг и, ууыл. Цыдысты æмæ, куыд цыдысты, афтæ фылдæрæй-фылдæр кодтой – уынгты сыл лæгæй чи ‘мбæлди, уый-иу семæ баиу и, кæдæм цыдысты, уый нæ зыдта, цæмæ цыдысты, уый дæр нæ зыдта, афтæмæй. Фæрсгæ дæр

сæ ницæмæй кодтой, афтæ-иу баиу сты семæ. Æмæ цыдысты. Уыдон цыдысты, æмæ адон дæр цыдысты. Разæй цыдысты Сабаз æмæ Бачче. Сабаз йæ къухтæ фæстæмæ айста, йæ иу къухæй иннæ цонджы хъулыл ныххæцыд æмæ цыди. Бачче йæ галиу къух йæ роныл фæхæцын кодта йæ хистæр æнгуылдзæй, йæ рахиз къух дзæбæх тылдта æмæ цыди уый дæр. Цакъо дæр-иу куы йæхи семæ фæцæуæг кодта, куы та-иу фæсте аздади.

Питерты уынджы куы базылдысты, уæд Бачче загъта:

– Фæхабар кæнын æм хъуыд, ам куынае уа Питер.

– Чи зоны йæм хъуыди, фæлæ йæм, чи зоны, нæ хъуыди, – бадзырдта йæм Сабаз.

Уæдмæ сæ дæргъæццон цыд фехæлди – уынджы апырх сты, уыцы кусæнгæрзтæ дзы куыд пырх уыдысты, афтæ. Чидæр бахъæр кодта хæдзармæ:

– Æддæмæ ракаес, Питер!

Хъæрмæ «Беларусь»-ы дуар фегом, æмæ дзы Питер æргæпп кодта, йæ къухы журнал «Мах дуг», афтæмæй. Лæгты куы ауыдта уыйбæрцай, уæд лæугæйæ аздад.

– Цы хабар у?!

– Хабарæн йæ кой дæр нæй, – бахудти Питермæ Сабаз, йæ къух ын райста, – мæнæ æгуыст адæм стæм æмæ цоппай кæнæм уынгты. – Стæй иуæрдæм акаст Сабаз, иннæрдæм акаст. – Ныр уæд цырды фæлæуу æмæ, бригады цыдæриддæр уыд тракторæй-æндæрæй, иууылдæр сæ фæуæле кæн! Гъеуæд уыдаид, гъе, хъуылдаг! – дзырдта Сабаз æмæ, цыма цин дæр кодта æмæ хъыг дæр кодта, афтæ зынд.

– Мæ сæр сæттын уæдæй нырмæ, фæлæ уый хæйрæг чи уыд, æмæ бæстæ афтæ сæфдзæн!

Сабаз журнал айста Питеры къухæй.

– Дæ ахуыр нæ халыс, нæ? – Сабаз зыдта, Питер «Мах дуг» йæ цырыхъхы хъусы куыд дардта, уый, æмæ-иу ын гæнæн кæм фæци, уым-иу кæсыныл куыд абадти.

– Нæ йæ халын. Уый дæр ма фехалон? Æндæр мын ницыуал баззад – фехæлдысты мæ гæнæнтæ æмæ мæ фæндтæ.

Сабаз журнал афæлдæхтытæ кодта.

– Вæййы дзы дзæбæх кæсинæгтæ. Æз дæр æй рафыссын. Алы аз дæр æй рафыссын, æцæг, мах дуг æвдисæг нал у. Уæд уыди уыдоны

дуг, социализм чи арэзта, уыдоны дуг æвдисæг. Афтæ дæр æй уымæн схуыдтой – «Мах дуг». Ныр æндæр дуг у, ныр социализм нал аразæм.

– Уæдæ цы аразæм? – бафарста Питер.

– Ницы. Ныр халгæ кæнæм.

– Цы?

– Алцы дæр.

– Цæмæн?

– Афтæ нын амонинц уартæ фæсденджызæй, – уым цæхгæр фæлæу-уыд Сабаз, йæ ныхас дæр фездæхта: – Трактортæ æртæ сты?

Питер æм исдуг кæсгæйæ аздад. Æрæджиау загъта:

– Æртæ сты. Иу дзы цæуы, иннæтæ дæр афонмæ бацалцæг кодтаин, фæлæ мын сæ мæ къухтæй куы акъахой, куы сæ сцалцæг кæнон æмæ...

Уæдмæ Цакъо сæ цуры балæууыд, журнал айста Сабазæй, бабустæ кодта Питерыл:

– Æмæ дæ хæдзары ничи уадзы кæсын, кæд дын æнæ кæсгæ нæй, уæд?!

– Æмæ ам цы кæны?

– Ам хæдзар нæу, ам уынг у, хъæууынг у ам!

– Уынг у, уый æз дæр зонын, фæлæ дзы чиныг кæсæн нæй, уый нæ зонын.

– Нæ зоныс? Нæ зоныс, æмæ дын кæй цæф у?!

Æмæ Къæпсыр Цакъойы цонгыл ахæцыд.

– Ныр цы бафтыдтæ лæгыл?! Æмæ йын кæд ам кæсын æхсызгон-дæр у, уæд та?! Кæд, тракторы куы фæкæсы, уæд быдыры балæууы, æмæ йæм быдырон уддзæф æрбаулафы тракторы кабинæмæ, уæд та?! Ам цæмæн кæсы? Ам кæсын æм цæуы, æмæ ам кæсы. – Уым бахудти Къæпсыр æмæ йæ худгæ цæсгом бадардта Питермæ: – Чъулиимæ куыд схæснаг кодтат, уый нын чи нæ радзура!

Питер йæ цæстытæ схулаæттæ кодта Къæпсырмæ.

– Уымæй хуыздæр ницы æрхъуыды кодтай?

– Æмæ уый цæмæй æвзæр æрхъуыды у?! Нæ дæ ныууадздынаен! Ахудæм.

– Худ ардыгæй соммæ дæр, чи дæ нæ уадзы?!

– Куыд худ? Æмæ кæд федтай афтæ худгæ?! Хъуамæ дæ исты бахудын кæна, исты! Хъуамæ мидæгæй рабырса худын, кæннод, дæ дæндæгтæ ныззыхъыр кæндзынæ, уымæй худт нæй.

– Ёмæ Чъулийы хæснаг йеддæмæ худæн ницæуылуал и?

– Ис, ис, куыннæ ис, фæлæ уый нæхи хабар у, нæ хъæуккаг хабар, æмæ уый хуыздæр агайы зæрдæ. Хуыздæр змæлын кæны лæджы худæн бынæттæ. – Стæй йæхи фæракаæнонхуыз кодта Къæпсыр: – Ма кæ, махæдæг æй радзурдзынæн! – Къæпсыр бахудти, Сабазмæ бакаст: – Чъулийы нæ зоныс?

– Ёмæ Чъулийы далаæ Мæскуыйы куы зонынц, уæд æй æз ардыгæй ардæм куыд нæ зонын!

– Гъе, æмæ уыцы Чъули чи у, уый а Питерæн куы раппæлид, ды бахатыр кæн, фæлæ, дам, мæ бон у, кæд мæ фæнда, кæм мæ фæнда æмæ мæ цал хатты фæнда, уал хатты. А Питерæн йæ сæрыхъуын арц куыд не сбадтаид! «Хæснаг кæныс?» – фæрсы Чъулийы. «Ды хæснаг кæныс?» – фæрсы Чъули дæр. «Æз кæнын». – «Уæдæ æз дæр кæнын». – «Кæм дын зæгъон, уым, кæд дын зæгъон, уæд, цал хатты дын зæгъон, уал хатты». – «Кæд мын зæгъай, уæд, кæм мын зæгъай уым, цал хатты мын зæгъай, уал хатты». – «Чи фембылд уа?» – «Уый хъæумæ ацæудзæн, хæрд æмæ нуæст æрласдзæн æмæ бригады фæхынцдзæн». Сæ къухтæ радтой кæрæдзимæ. Афтæмæй дын иубон куы уыди, уæд Чъули йæ тракторы бын бабырыд æмæ уырдыгæй йæ къуырцц-къуырцц цæуы. Питер æм йæ хъус дары. Рæстæг сихоры сæрты куы ахызти, уæд æм йæхи байста æмæ йæм дзуры бындзыдты: «Гъеныр, Чъули!» Чъулийæн йæ къуырцц-къуырцц фæлæууыд. Дзуры тракторы бынæй: «Гъеныр, зæгъыс?» – «О, о, гъеныр, зæгъын». – «Уæдæ фæлæуу».

Ралæсти тракторы бынæй Чъули, йæ разы æрлæууыд Питерæн æмæ та йæ фæрсы: «Гъеныр, нæ? Уæдæ кæс». Ёмæ, лæгæн йæ нæуæг хæлафы æрбадæн зæгæлыл куыд фæхæца æмæ уый пъæртт куыд фæцæуа, афтæ фæцыди Чъулийы пъæртт: «Уый уал дын иу!»

Лæгтæй ахæм нæ уыд, æмæ уыцы хæснаджы хабар чи нæ фехъуыста, уæддæр сæ худыны хъæр уынджы нал цыди; æвæццæгæн, бирæ кæй уыдысты, уымаен афтæ худтысты. Ёмæ тынг бадти иумæ сæ худын, æмæ йе ‘хсызгон уыцы дзæбæх хъыдзы кодта зæрдæтæ, раст цыма быдырон худт уыди, далаæ дæллаг быдыры станы раз худтысты цыма. Питер дæр-иу бахудти æмæ та-иу фæурæдта йæ худын. Сабаз дæр худти. Хъусгæ уый дæр фæкодта хæснаджы хабар, фæлæ худти, цыма йæ фыццаг хатт фехъуыста, афтæ. Ёнцон фæлæууæн нæ уыди уыйæппæт лæгты худынмæ æнæ бахудгæ! Худти, æмæ йæ хъуыдыйæ нæ

хицән кодта: кәд – о! кәм – о! Фәлә цал хатты, уый та? Уый та куыд? Әмә уәд та сәдә хатты загъта Питер? Фәлә йә, әвәццәгән, зыдта, цәмәйдәр әй зыдта, әвәццәгән, уал хатты нә зәгъдзән Питер».

Чи ма худти, чи – нал. Цакъо дәр фәци худт әмә Питеры дысыл ахәцыд.

– Хыбылтә уәм нәй?

– Нәй, – комкоммә йәм бакаст Питер.

– Уәдә цы әрхъуыды кәнәм?

– Әмә хъуамә хыбыл уа әнәмәнг?

– Хыбыл хъәуы. Уәртә Тәтәритәм куы ис хыбылтә.

– Тәтәритәм ис.

– Мәнә сын иу губакгәнән ратт әмә дын дыууә хыбылы дәр ратдзысты.

Питер йә цәсгоммә бакасти Цакъойән.

– Куыд мын дәттын кәныс кәйдәр губакгәнән?!

– Кәй у?

– Колхозы!

– Колхоз нал и! Гукк!

– Ис!

– Кәм?

– Мәнә ам! – йә риуы гуыдыр тымбыл къухәй батъәпп кодта Питер, әмә йә гуыпп фәцыди риуы гуыдырән.

Цакъо фәмәсты, фәлә, цас фәмәсты, йәхи уымәй ноджы мәс-тыдәрәй равдыста.

– Уынг дәу нәу, нә, адамы уынг у! Әмә уәд та фәдис фәцыди, уәд тракторты сарты гәппытә кәндзыстәм әмә комбайнты сарты?!

Питер фәсасти, Цакъомә хәстәгдәр баләууыд.

– Уәртә Джебоимә баныхас кодтон – дәлә цәхәрадоны фаллаг кәрон цы ахаста, уым мын хъуамә мәнгагъуыст сараза. Әмә сә уым равәрдзынән, – налдәр сыл уаргә кәндзәни, налдәр сә хур судздә-ни. Әмә дзәбәх ләудзысты. Уынг дәр сафтид уыдзән.

13

Сабаз тагъд кодта – Угъал уымә куы кәса! Бәргә бафәдзәхста Абхадзы, цәмәй, әфстауәй цы хай әрцагурынц банчы кусджытә,

уый рæуæгдæр уа, фæлæ, æхцамæ чи баирвæза, уый ма дзы æфсис зоны! Цыдæртæ багуым-гуым кодта Абхадз, йæ сæр дæр банкъуыста, фæлæ сæ Сабазы зæрдæ мæнæ-мæнæ ницæуыл фæлæууыд – нæдæр, цы багуым-гуым кодта, ууыл, нæдæр, йæ сæр кæй банкъуыста, ууыл. Йæ лæуд дæр лæуды хуызæн нæ уыди, æмæ уый бынтон æфтыдта гуырысхойыл Сабазы – уæдæ йе ‘ргом Сабазмæ здæхт уыди, кæсгæ та банчы хæдзармæ кодта. Цыдæрхуызон æм касти йе уæхсчы сæрты. Банчы хæдзар лæууыд йæ фидар лæудæй, уыцы ныллæггомау цыппæрдигъон хæдзар. Æмæ афтæ зынд, цыма æрдæджы онг зæххы ныхст у, уый йеддæмæ бæрзонддæр у, бирæ бæрзонддæр у.

Æмæ тагъд кодта Сабаз. Тагъддæр куы фенид Угъалы, уый дæр æй фæндыди – сахуыр и Цъуйджыны адæмыл, хъæуыл æнæхъæнæй дæр.

Уырдам цæуын æй куы фæхъæуы, уæд развæлгъау цин кæнын райдайы. Йæ цæстытыл куы чи ауайы уыцы дзæбæх лæгтæй, куы – чи. Уынгæ сæ кæй никуы фæкодта, фæлæ сæ йæ кой кæмæн фехъуыста, уыдонæй дæр бирæтæ ауайынц йæ цæстытыл, æмæ сыл бацин кæны, æргом сыл бацин кæны. Æмæ куыд нæ бацин кæндзынæ уыцы лæгыл, йæ хъомтæ донбылмæ чи фæцæйскæры, йæ даргъ лæдзæг йе уæхссыл чи фæцæйхæссы æмæ, хæсты быдырæй уæлахизæй цы балхон раздæхы, уый цыд чи фæцæйкæны! Уымæн йæ ныв скæн, куыд фæцæйскæры йæ хъом, афтæмæй æмæ йæ дæ къулыл сауындз! Далæ йæ нывтæдарæн галуаны къулыл дæр бакæн!

Диссаджы адæм цæры хъæуты, æмæ уымæн диссаг сты хъæутæ. Горæты адæм æндæрхуызон сты, стæй, цыма иухуызæттæ сты иууылдæр, цыма кæрæдзийæ ницæмæй хицæн кæнынц. Хъæуон адæмæй та алчи дæр æндæрхуызон у, афтæмæй цыма иууылдæр æмхуызæттæ сты.

Угъал æм банчы хæдзары раз æнхъæлмæ каст. Уым, сырх агуыри дурæй амад сисы рæбын цы даргъ бандон уыд, ууыл бадт. Сабаз ыл бацин кодта. Йæ къух ын райста, хъæуон къухисты хуызæн куыд уыдаид, афтæ – йæ цонг дардыл ныззылдта, стæй йын куы фæхæст и йæ къухыл, уæд ын æй ахъазаджы æлхъывд бакодта.

– Кæд бирæ фæлæууыдтæ, уæд мын мад, фыды гæдзæ ныккæн.

– Бирæ нæ, фæлæ æппындæр нæ фæлæууыдтæн, – худти Угъал, – куыддæр æрхæццæ дæн, афтæ ацы дзæбæх бандоныл сбæдтæн.

– Æрхъуыдыджын лæг афтæтæ фæкæны, – худти, афтæмæй дзырдта

Сабаз. – Гъеныр мын цъуйджыйнаг хабæрттæ кæнынтæ байдай; байдай æмæ ма ныллæуу, цалынмæ мæ сæрты акæлой, уæдмæ.

– Уыйбæрц хабарæй дын ницы ныфс æвæрын, фæлæ дын иу хабар ракæндзынæн: знон нæ америкаг хъæуккаг чи у, уый зиу ракодта. Нæ нын зоныс нæ америкаг хъæуккаджы?

– Йæ кой йын хъусын, уынгæ йæ нæма фæкодтон.

– Хæдзар аразы. Бындур ын æвæрдтам знон. Æнæхъæн хъæу нызмæлыд, – уым цас змис æмæ дур фæкалдтой! Се ‘рвадæлтæ йæм хуынтæ фæхастой, йæ сыхæгтæ йæм хуынтæ фæхастой. Йæхæдæг уæныг ахауын кодта. Ды дæр ма уым куы фæуыдаис!

– Бæргæ хорз уыдаид, æмæ – гъа! Гуыбындзæлæй мæн хуызæн æнамонд, арв йæ къабæзтæ кæм ауагъта, уым нæй æнæуи дæр. Кæнæ фæсхæрд бахауын, кæдæм бахауинаг вæййын, уырдаем, кæнæ та æппындæр нæ бахауын, – бахудти Сабаз. – Цом, ныр дæ бахæццæ кæнон. Мæн хицау агуры, æмæ йæм куынæ бафтон афоныл, уæд мæм куы фæхæпп кæна!

Æмæ бахызтысты тыргъмæ. Уым бацыдысты, æмæ иу дуарыл бахæцыд Сабаз.

– Уазæг дæм фæцæуы, Абхадз, фæлæ, нæ фехъуыстон, ма зæгъ!

– Уазæг – Хуыцауы уазæг! – цыма стъолой къулы ‘хсæн дзæбæх нæ цыд, уыйау тыхыстад скодта, нырма йæ лæдджы кармæ чи нæ бахæццæ и, афтæмæй хæрзхуыз кæнынмæ чи фессæста, ахæм хæрззылд æмæ хæрзарæст нæлгоймаг. Æвæццæгæн, ахæмтæй фæзæгъынц: йæ сæр рахаста. Цæсты ахадыдта йæ бакаст.

– Мæнæ дын уыцы цъуйджыйнаг, Абхадз, йæ кой дын кодтон. Уæ ныхас сойыл цæуæгау кæй ацæудзæн, ууыл мæ зæрдæ дарын.

Уый йæм ницы сдзырдта – йæ бынаты тыхтыссæгау æркодта йæхи æмæ, Сабаз дуарæй куыд ахызт, уый нæ федта. Йæ разы цы гæххæттытæ уыди, уыдонмæ ахъазаджы гуыбыр ныккодта, цыма сæм басмудын йæ зæрды уыди, уый хуызæн. Угъалмæ хорз нæ фæкаст уый – уæдæ уал, дæуæй бирæ хистæр чи у, уый ацæуа, стæй ам уыдзысты дæ гæххæттытæ, лидзгæ дын никуыдæм кæнынц! Æмæ йæ иу зæрды фестын уыд – фест æмæ атагъд кæн Сабазы фæстæ. Уæдæ йын уыдон цы хуызæн митæ сты?!

Фæлæ йæ уæдмæ бафарста уый:

– Æмæ цы аразынмæ хъавут?

– Цад. Кæсагдарæн цад, – загъта цыбырæй Угъал.

– Хорз сфæнд кодтат. Хуыздæр сфæндгæнæн нæй. Йæ хæрдзтæ – цъус, йæ пайда – бирæ. Æмæ дзы истытæ сарæзтат æви нырма фæндтæ кæныныл стут?

– Цыдæртæ дзы бацъаппытæ кодтам, гыццыл цыдæртæ. Нæ капеччытæн фылдæр сахадын æнхъæл уыдыстæм, фæлæ алцы туджы аргъ сси. Истæмæй кæй афæрсай, уымæн дæр йæ къухы куы ницы атыссай, уæд дæ дæ дысæй рацахсдзæн.

Абхадз йæ цæстытæ бацъынд кодта, æвæццагæн, йæ фæнд афтæ уыд: уадз æмæ йæм æрбакæса, дзæбæх æй фена уадз æмæ, стæй йæ куы фена дзæбæх, уæд хуыздæр разы кæндзæн, цы йын дзура, ууыл. Фæлæ йæм Угъал иу каст бакодта, афтæ йæм бакасти æмæ йæ ныууагъта. Æмæ уæддæр нæма ракаст йæ цæстæй, афтæмæй бафарста, цыма йæ, уæ сыхæгты лæг ма тамако дымы, афтæ бафарста, уый хуызæн:

– Цас агурут, иу милуан агурут?

– О, милуан. Иу милуан.

– Милуан, милуан, – дзырдта Абхадз æмæ-иу куы йæ иу къухы æнгуылдзтæй æрæмдзæгъд кодта стъолы уæлæ, куы – йæ иннæ къухы æнгуылдзтæй.

Æмæ йæм бадзырдта Угъал:

– Бирæ у?

– Цæмæн у бирæ? Æппындæр нæу бирæ, – уайтагъд дзурынмæ фæци Абхадз. – Хицауад тынг архайы, цæмæй амалхъомтæ сбирæ уой, ууыл. Ай хорз хицауад у – змæл, æмæ дын уа!

– Змæл! – загъта Угъал дæр, афтæмæй, исты зæгъа, ахæм хъуыды йæм æппындæр нæ уыди.

– Уæдæ афтæ бакæндзыстæм æз æмæ ды, – дзуры ныллæггомау хъæлæсæй Абхадз. – Æз дын рафысдзынæн милуан æмæ æрдæг. Ды уыдонæй ахæсдзынæ иу милуан, иу æнаехъæн милуан. Милуаны æрдæг чи у, милуаны æрдæг, уый та ныууадздзынæ ам.

Угъал сындæг-сындæг, цыма йын æгæр хæст куы фæуа, уымæй тарст, афтæ ахæцыд йæ цæсгомыл Абхадзы ‘рдæм, æмæ йæм йæ рихитæй иу кæд нæ фæкасти цыбырдæр Абхадзæн! Уæртæ уæллаг был æмæ бинаг был кæм баиу сты, раст уыцы ран сæрдасæн – куыд уыди, цы уыди, уыдæттæ чи зоны, фæлæ – æгæр æрбаирвæзт рихийыл æмæ йæ ахауын кодта. Цы зæгъинаг уыди Угъал, уый иуварс аззади. Уæдæ ма

исчи афтæ кæны! Гормон, дыууæ рихийы сты, æндæр не сты, æмæ сæм кæдæм искаей къухæй æвналæгау кæныс?! Кæдæм ын хауын кæныс йе ‘рдæг! Йе ‘рдæг ма уæд, фæлæ йæ куы фæцыбырдæр кæнай, уæд уый æрдæг хуыйны, уæдæ цы хуыйны æндæр! Æмæ рихи та рихи у, æмæ йыл гыццыл исты дæр зынгæ кæны. Æмæ дын уæд дыууæ рихийы нæй, нæ, уæд дын иу рихи æмæ æрдæг йеддæмæ нæй. Æмæ кæд фенд и уый, æмæ лæг уай, афтæмæй дын иу рихи æмæ æрдæг уа, æндæр дын ма уа?!

– Хъусыс мæм? – бафарста Абхадз, Угъал ын йæ ныхасмæ куы ницы дзырдта, уæд.

– Хъусын дæм, уæдæ дæм цы кæнын?!

Фæлæ йæм йæ зæрдæ фехсайдта Абхадзæн – нæ йæм хъусы! Куы йæм хъусид, уæд афтæ æгомьгай бадид?! Æмæ йын æхцайы кой куы кæны, æмæ йæм æхцæмæ куы ‘рцыди! Уæд ма афтæ дæр вæййы! Æмæ йæм бадзырдта, хъæрдæрæй йæм бадзырдта:

– Милуан ахæсдзынæ, æмæ дзы уæ кæсагдарæн сараздзыстут дæ дзæбæх æмбалимæ, æрæхгæндзыстут æй, дон æм рауадздзыстут, кæсæджы лæппынтæ балхæндзыстут æмæ, куыд фæзæгъынц, Хуыцау кæсдзæн æмæ сымахмæ. Æрдæг чи у, æрдæг, уый та ам ныуадздзынæ.

Угъал зыдта, æхца кæмæн фæдæттынц æфстау, уый дзы фæуадзы банчы кусджытæн, уæдæ куыд вæййы?! Фæлæ милуаны æрдæг уанцон нæу! Æнæхъæн милуаны æрдæг! Æмæ бакасти Абхадзмæ.

– Милуаны æрдæг, зæгъыс?

– О, милуаны æрдæг. Сымахæн милуан, хæдзардзинæй йæм куы æвналат, уæд алцæй фаг дæр у, чи зоны ма уын дзы зайгæ дæр бакæна. Милуаны æрдæг та – ам, – йæ тъæпæн арм стъолоыл фæдæлгом кодта Абхадз.

Угъал йæ сæр æруагъта, афтæмæй бадт.

– Хорз заман скодта, тыхджын хорз заман, – хъуысти Угъалмæ Абхадзы ныхас, фæлæ йæм ныхасы хуызæн нæ зынд, цыма чидæр кæмдæр дыууæ хъæдын къусы чъылдымтæ кæрæдзийыл хоста. Æмæ уыцы къуырма къупп-къупп йæ сæры алывæрсты цыди уыцы къуырма-йæ æмæ йын къуырма афтыдта йæ сæрыл. Милуаны æрдæг – уый иу æфстауисæгай! Æмæ йæм бон цал æфстауисæджы æрбацауы! Æмæ уыйæппæт æхца бæхуæрдоны куына бацаудзæни, нартхорласæн къорп кæуыл æвæрд вæййы, ахæм бæхуæрдоны.

– Ай хорз хицауад у, лæгæн цæрæнбонты йæ къухтæ баст уыдысты,

ай бамидæг и, ацы хицауад, æмæ йын суагъта йæ къухтæ. Æмæ лæгæн хъуамæ йæ къухтæ баст ма уой, хъуамæ йын уæгъд уой, æмæ йæ авналæн уа хъуамæ, – Абхадз Угъалмæ бакаст æмæ йæ ныхас фæхъæрдæр кодта: – Уыдон та нын нæ къухтыл хæцыдысты. Мæнæ ай онг æвнал, фæлæ ардыгæй фалдæр ма æвнал! Цыма сывæллæттæ уыдыстæм æмæ нын, æвзæр исты куы ахæрæм, уымæй тарстысты. Ныр æвнал! Цас фалдæр æвналай, уыйас – ноджы хуыздæр, уыйас лæг – ноджы нымаддæр! Уый у, уый заман, ныуулаф дæ риуыздæг æмæ ныффуттытæ кæн! Уый æвзæр у? Нæ, уый æвзæр нæу, футтытæ кæнын, уый хорз у!

Æмæ йæ сæрыл тыххæст скодта Угъал.

– Фæлауу, æмæ бæстæ футтытæй нæ байдзæг уыздæн, не ‘ппæт футтытæ кæнын куы сисæм, уæд! – фæрсгæ нæ бакодта Угъал, æнæуи загъта. Стæй йæ тыхстæй загъта: йæ сæр уæззау кодта, æмæ, йæ тугæндыгъд куы сбæрзонд уа, уымæй тарсти. Æнæуи нæ цыди Абхадзы ныхас йæ зæрдæмæ, футтытæ кæнын, дам, æвзæр нæу. Хорз, дам, у футтытæ кæнын. Уæд цы и хорзæй, футтытæ кæндзынæ, уым?

Абхадз бахудти, сывæллоны ныхæстыл цыма худти, афтæ.

– Æз дæр дын афтæ нæ зæгъын, сбадæм искуы иу фæндаджы был æмæ футтытæ кæнæм. Æз æнæуи зæгъын. Мæнæ ацы дзæбæх дуг кæй ралæууыд, уый тыххæй зæгъын. Цы хъæуы лæджы? Къæхтæ дын ис, æмæ цу! Къухтæ дын ис, æмæ, дæ разы цы фæуа, уый сис.

Угъал гуыбырæй бадт, цыма йæхицæн бадт, афтæ; цыма, Абхадз цы дзырдта, уый уымæ æппындæр ницы бар дардта, афтæ. Абхадзмæ та афтæ каст, цыма йæ хуыссæг ахсы Угъалы, æмæ, куыд нæ бафынæй уа, уый тыххæй ноджы хъæрдæрæй загъта:

– Сис æй. Ныггуыбыр æм кæн æмæ йæ сис, куыдз дæр дыл не срæйдзæн, ахæм заман скодта, ахæм хорз заман!

Угъал-иу тыххæст скодта йæ сæрыл æмæ-иу йæ цæстытæ андæгъдысты рихитыл. Фæцыбырдæр ис уыцы рихи. Сыбыртт дæ нæ хъæуы. Чердæм ыл ирвæзти уыцы фыдбылызы сæрдасæн, кæдæм ыл ирвæзти?! Уæд рихи у, де ‘гæр калай, æмæ йæм дзæбæх бахъав. Æмæ-иу цы рихитæ дардтой! Рихитæ-иу дардтой, æмæ сæм комкоммæ бакæса, уымæй æфсæрмы кодта лæг. Уыцы дзæбæх-иу ахæцыдысты фæйнардæм, æмæ-иу сыл цæстытæ ирвæзтытæ кодтой. Ард дæр-иу сæ уымæн хордтой. Адонæй та куыд бахæрдзынæ ард? Нæ, ахæм рихитæй ард нæ бахæрдзынæ. Æмæ цы хуызæн ард хъуамæ бахæрай ахæм рихитæй,

уэртæ сæ иу цыбырдæр куы у, иннæ – даргъдæр?!

Абхадз маесты кæнын байдыдта Угъалмæ. Цыдæр гугын фысты мыггагæй у, иуæрдæм дæр чи нæ зоны æмæ иннæрдæм дæр. Уæдæ дын ай фæдджийыдзаг æхца, ахæсс сæ æмæ дæ хъуыддæгтæ араз!

– Стæй сæ фидыны афон куы ‘рцæуа, уæд уыцы милуаны ‘рдæг дæр – мах фидинаг, цы проценттæ йыл снымайат, уыдон дæр – мах фидинаг, – сабыр дзырдта Угъал, цыма йæхицæн дзырдта, уый хуызæн. – Афтæмæй лæгæн йæ хæдзар уæййаг куы фæуа, æмæ йæ бинонтæ уынджы хъæбæрыл куы аззайой, уымæй дæр тас у.

Æмæ та æрбаввахс сты рихитæ Угъалмæ, æмæ та йæм æрбайхъуыст, цыма Угъалмæ нæ дзырдта, чи дзырдта, уый, цыма æндæр кæмæдæр дзырдта. Угъалæй йæм дарддæр чи уыди, ахæм кæмæдæр:

– Дæ митæ хуырым лæджы митæй æппындæр ницæмæй хицæн кæнынц. Уæдæ ардыгæй уæдмæ уæд та уаргæ æркодта æхца кæнæ бæстæ сфæлдæхт. Нæ федтай, куыд сфæлдæхт бæстæ, уый? Æмæ, иу хатт чи сфæлдæхт, уый иннæ хатт нал сфæлдæхдзæни? Нал сфæлдæхдзæни, уæдæ! Намæ ма сфæлдæхæд бæстæ, нæ паддзахад уыцы хæстæ сфыссынхъом нал бауыдзæн?! Æмæ дзы дæлæ африкайæг паддзахæдтæ цы хæстæ фæдарынц, уыдон куы сфыссы, уæд дзы нæхи адæм цы хæстæ дарой, уыдон сфыссыны фаг нал бауыдзæн? Афтæ бауыдзæн, æмæ йæ цæст дæр нæ фæныкбулдзæн.

– Уыйбæрц æхца, нæ цады кæсæгты бæсты кæфтæ куы раленк кæной, уæд дæр кæд хъуамæ фæуæм фыст?! – дзырдта Угъал, кæмæн дзырдта, уый нæ зыдта, цæмæн дзырдта, уый дæр нæ зыдта, æмæ та йæ цæстытæ æрхæцыдысты рихитыл. Кæдæм ыл ирвæзти уыцы сæрдасæн! Уæдæмæ æхцамæ чи баирвæзы, уый схæтæнхуаг вæййы, рихиты мæт нæ, фæлæ йæ йæ сæры мæт дæр нал вæййы.

Змæлыдысты йæ хъуыдытæ, бынтон æргом не змæлыдысты, фæлæ уæддæр змæлыдысты. Гъеныр уыдон æцæг рихитæ куы уаиккой, уæд афтæтæ кæнид, уыйбæрц æрцагуырдаид? Уыдон паддзахады æхца сты, æмæ сæ паддзахад дæтты æфстау, цæмæй исчитæ амалхъомтæ бауой. Æмæ афтæтæ кæн паддзахады æхцатæн! Æниу ма кæм и паддзахад? Нал и. Æмæ куы нал вæййы паддзахад, уæд йæ бынаты æндæр истытæ разыны, паддзахад кæм уыди, уыцы ран. Мæнæ кæсыс?! Ма дæ къух схуылыдз уа, ма дæ къах суазал уа, æмæ – милуаны ‘рдæг. Раздæр алчи уымæн нæ дардта рихитæ, гъе! Æфсæрмы сæ кодта.

Уыйонг хъуыдытæ кæмдæр змæлыдысты, сæхицæн змæлæгау кодтой, фæлæ уыцы ран ма федде уой:

– Æмæ ма рихиты хуызæн дæр куы уаиккой!

Æмæ ахæцыд йе ‘ргомыл Угъалы ‘рдæм Абхадз.

– Цытæ лæхурыс, цы?

– Дæ рихитæй зæгъын, иу дын сæ даргъдæр у, иннæ та – цыбырдæр.

– Куыд мын сæ у иу даргъдæр, иннæ та цыбырдæр? – йе стъолы лагъзæй армытæппæныйас тымбыл кæсæн фелвæста, акасти дзы. – Æцæг фæцыбырдæр и. Тагъд кодтон æмæ, – кæсæн стъолмæ маesty æппæрст бакодта Абхадз. – Æмæ ды ма рихитæм кæсынмæ æрцыдтæ ардæм?

– Æмæ дын æз куынæ бакастаин дæ рихитæм, уæд дын сæ иу даргъдæр нал уыдаид, иннæ – цыбырдæр?! Стæй дын æз дæ рихитæм кæсынмæ нæ хъавыдтæн. Æз дын дæхимæ бакæсынмæ хъавыдтæн, фæлæ дын дæ рихитæм кæсыныл фæдæн æмæ дын дæхимæ нал бакастæн. Цæмæ ма дæм кастаин?! – Угъалæн-иу йæ сæр æруæззау, æруæз-иу ыл кодта, стæй та-иу фæрогдæр и йæ сæр.

– Куыд ма мæм цæмæ кастаис?

Угъал ницы дзырдта, æмæ та загъта Абхадз:

– Уæддæр?

– Дæ рихитыл бæрæг уыд.

– Цы бæрæг уыд ма рихитыл?

– Цы лæг дæ, уый.

– Куыд сыл уыди бæрæг?

– Куыд вæййы, афтæ. – Угъал йæ тæппæн арм йæ сæрыл æрæвæрдта.

– Æмæ куыд вæййы? Гъа-ма, зæгъ æй!

– Уый та дын æндæр исчи зæгъдзæн.

– Адде у ардыгæй! – фестади Абхадз. – Кæсагдарæн цад нæ, фæлæ хæфсбадæн дзыхъхъ дæр нæ сараздына. Абыр ардыгæй дæ кæнк калгæ!

– Куыд ма кæнк калгæ, куыд, куыдзы дитт чи у, уый! – фестади Угъал æмæ фæцудыдта.

Абхадз йæ цыппар æнгуылдзы кæрæдзийыл авæрдта, афтæ сæ авæрдта, æмæ сæ телбыд рудзынджы цæсты хуызæн рауад, хæстæг æй бахаста Угъалы цæстытæм.

– Уыцы милуаны æрдæджы кой дæ искуы сирвæзт, уæд ардæм кæс! Ай хуызæн рудзынгæй ракаес-ракаес кæндзына, зон æй!

Угьал касти аенгуылдзтæм, аенгуылдзтæ кæй уыдысты, уый æмбæрста, фæлæ, ахæстоны рудзынджы цæсты хуызæн цæмæн уыди аенгуылдзты дзуарæвæрд, уый не ‘мбæрста, стæй йæм уый цæмæн кæсын кодта Абхадз, уый дæр не ‘мбæрста. «Кæсыс ардæм?!» – хъуысти Угьалмæ кæцæйдæр: Абхадзы хъæлæсы хуызæн дæр уыди æмæ Абхадзы хъæлæсы хуызæн дæр нæ уыди.

Æмæ тыхсти Угьал, фæндыди йæ, уыцы аенгуылдзтæ истæмæй куы æркæуырид, æмæ кæрæдзийæ куы фæхицæн уаиккой, фæлæ ахæмæй ницæуыл хæст кодтой йæ цæстытæ. Уæд, цы бандоныл бадт, уымæй иуварс ахæцыд йæхиуыл. Нывнæлдта бандонмæ, систа йæ йæ сæрмæ уæлиау, фæлæ уым афтæ суæззау и бандон, æмæ куыд æрхауд йæ къухтæй, уый нæ базыдта. Æрмæст ма астæрды фæйнаджытыл йæ гыбар-гыбур куыд ссыди, уый æнæбары æрцахстой йæ хъустæ.

Стæй бадти бандоныл. Сабазы æрбацыдмæ цы бандоныл бадти банчы кæрты, ууыл. Кæд ыл æрбадт, куыд ыл æрбадт, уый нæ хъуыды кодта. Мидагæй куыд рацыд, уый дæр нæ хъуыды кодта. Йæхæдæг рацыдаид, æмæ йæ уæд куыд нæ хъуыды кæнид? Исчи йæ ракодтаид, æмæ уæд дохтыртæм куыд нæ фæдзырдтаид?! Фæдзырдтаид дохтыртæм. Уæдæ йæ афтæ уагътаид? Æмæ йæ куыд уагътаид афтæ?! Бафæллад уыцы хъуыдытæй. Æмæ йæм уæд кæцæйдæр æрцыди иу хъуыды. Кæцæй йæм æрцыд, уый нæ базыдта, цæмæн æм æрцыд, уый дæр нæ базыдта – кæд æй йæхæдæг ракодта Абхадз? Фæтарсти æмæ, куы фæтарсти, уæд ыл фæхæцыд æмæ йæ куыд ничи фæдтаид, афтæ йæ ам æрбалæууын кодта æмæ йæ ам фæуагъта, цыма никуы æмæ ницы, афтæ.

Бадт Угьал æмæ йæ цæстытæ рахæсс-бахæсс кодта, цыма дзы цыдæр ахауд, æмæ уый агуырда. Æмæ уæд æрхæцыдысты йæ цæстытæ – уартæ уым дард кæмдæр дæргъæй-дæргъмæ лæууыд хицауады хæдзар. Æмæ йæм кæсгæйæ баззад Угьал. Æмбырдтæ дæр-иу уым уыдысты. Æгас районы хъæутæй-иу æрæмбырд сты раззагдæр колхозонтæ сæ райст-бавæрд дарæсы. Кæрæдзийыл-иу цинтæ кодтой, æмæ-иу сæ цæсгæмттыл лæсæнтæ кодта сæ цин – уыцы сыгъдæг цин, уыцы колхозон цин. Æмæ рабадти Угьал. Æмæ йæ къæхтæ йæ коммæ нæ кастысты, афтæмæй араст.

Фæззыгон æгъуыз мигътæ айнаеджы къæмбыртыл хæццæ-мæццæ рахил-бахил куыд кæной, афтæ йæ хъуыдыйы змæлыдысты цыдæр сагъæсты скъуыддзæгтæ. Кæддæр ын Кады гæххæтт радтой йæ хорз

куысты тыххæй, уæд аразджыты бригады куыста. Ныр нал и Кады гæххæттатæ, хорз кусджытæ дæр нал и. Ныр ницыуал и, æппындæр ницыуал и ныр.

Цыди Угъал. Хидыл бахызти. Хорз уыди, æмæ дзæбæх гæзæнхæд уыди хидыл, æндæра йæ хидæй ахастайд йæ сæр. Æмæ цыди ‘мæ цыди, фæцудыдта-иу æмæ та-иу бараст кодта йæ цыд. Йæ сæрыл-иу схæцыд, фæлæ йæ нæ уæрдта, æмæ та-иу риуыл æрæнцад йæ сæр. Хæдзар ма-иу куы уыдта, куы – нал. Æмæ-иу æй куы уыдта, уæд-иу ын йæ рудзгуытæм касти – цас рудзгуытæ уыди уыцы къулыл! Æмæ-иу сæм касти, æмæ-иу æм кастысты уыдон дæр.

Иуафоны бахæццæ асины къæпхæнтæм æмæ сыл райдыдта хизын. Йæ иу къухæй бырæнхæдыл фидар хæцыд æмæ хызти къæпхæнтыл: иу къæпхæнмæ уал-иу схызти йæ дыууæ къухæй дæр, уым-иу алæууыд, стæй та-иу фæцæйхаста къах уæллаг къæпхæнмæ. Иурæстæджы нал хæццæ кодта йæ къах уæллаг къæпхæнмæ æмæ фæцудыдта, бырæнхæдмæ ма фæлæбурдта дыууæ къухæй дæр, фæлæ æдых разындысты йæ къухтæ дæр.

14

Алаган тыфылтæ калдта:

– Ай диссаг нæу?! Уæд къæхтæ æмæ къухтæ фестадысты, нал сын æрбадт уыди, нал – æрхуыст. Ныр сæм акæс – цыппæргай къæхтыл цæуын куы райдайой, уымæй сын тас у! Кæмæ сæ бадзурай, уымæн йæ иу хъусы бацæуы, цы йæм бадзурай, уый æмæ иннæ хъусæй агæпп кæны, цыма йæ сæры дыууæ фахсыл дыууæ хъусы уый тыххæй æрзади.

Сабаз гуыбырæй бадт. Йæ рæмбыныкъæдзтæ стьолмæ сарæзта, йæ тæапæн æрмттæ йæ ‘фсæртæм сбыцæу кодта.

– Уый æндæр дуг уыди, Алаган, уæд рухс ныккасти дунемæ, – загъта Сабаз æмæ йæ сæр ныууыгъта, лæг хуыдымæй куы сдары йæхи, уæд куыд ныууигъы йæ сæр, афтæ, – лæгæн йæ фæндаг рухс чи кодта, йæ фæсонтæ – хъарм, ахæм рухс.

Алаганы дзурын нæ фæндыд, афтæмæй йæм дзурын цыди, хыл кæнын æм цыди афтæмæй.

– Рухс! Цы бафтыдыстут, цы, уыцы рухсыл? Иумæ байхъус, æмæ – рухс, иннæмæ байхъус, æмæ – рухс! Цыма хæргæ дæр рухс кæндзысты

æмæ нуазгæ дæр. Цыма сæ уæрмыты дæр рухс нывæрдзысты картофы бæсты зымæгмæ æмæ сæ къутуты дæр рухс бавгæндзысты нартхоры бæсты. Ссардтой мын – рухс! – Алаган фæлæууыд. Сабазмæ иу маесты каст бакодта. – Рухс дзы бирæ уыд, æмæ – цы! Рухс дзы бирæ уыд, цас хъæуы, уымæй дзы фылдæр уыд, бирæ фылдæр дзы уыд уымæй, æмæ цы пайда уыд? Уыцы рухсмæ цы райстаис дæ къуымæй, уый дзы дзаг уыдис, уый. Рухс хорз уæд у, æмæ уыцы рухсмæ дæ къуымы истытæ куы уынай. Фæлæ, дæ къуымтæ афтид куы уой, æмæ сын уыцы рухсмæ сæ афтид куы уынай, уæд дæ цæмæн бахъуыди уыцы рухс? Ныр æндæр ныхас хъæуы уыцы рухс баивынаен, æмæ йæм хицауад йæ хъус нæ дары. Ахæм ныхас хъæуы, æмæ лæгæн, кусæг лæгæн, йæ авналæнтæ йæ бар кæй систы. Уымæ аздахын хъæуы адæмы æргом, уымæ. Уый хъуамæ фæуæлахиз уа уыцы социалистон рухсыл. Æмæ йæ фæстагыл къæхтæ кæмæн и, йе уæхсчытыл – сæр, уый хъуамæ фыр цинай хæрдмæ хауид, дæлгом-уæлгом хъуамæ кæнид фыр цинай. Нæ йæ хъуыды кæныс, колхозы цы уагæвæрд уыди, уый? Дæс мæкъуылы самай æмæ дзы фараст колхозмæ ратт, иу та дзы дæхицæн ныууадз, æрмæст иу! – Алаган йæ амонаен æнгуылдз тынг нырраст кодта æмæ йæ Сабазы цæстытæм тынг хæстæг бахаста. – Æмæ-иу уыгæрдæнтæ æмзмæлд кодтой. Ныр дæ иу мæкъуыл дæттын дæр никамæн хъæуы, æмæ уыгæрдæнтæ – афтид! Æмæ лæджы дис йæ быны скæны: цы ‘рцыди адæмыл?!

– Цы сыл æрцыди? Колхозтæ сын уыди, æмæ сын сæ фехæлдтой. Æмæ сæ кæд колхоз змæлын кодта, кæд сæ сæ иумайаг змæлд разæнгард кодта уыцы хъазуатон куыстмæ, уæд та?! Кæд сæ, колхозонтæ кæй уыдысты, уыцы цин æфтыдта уыцы хъазуатон куыстыл, уæд та?! Фараст мæкъуылы, дам, колхозмæ! Æмæ колхоз искай уыди? Сæхи колхоз нæ уыди?!

Алаган йæ тæпæн арм йæ ныхыл суагъта, иу уагъд ыл æй скодта, иннæ уагъд дæр ыл æй скодта. Йæ ных бæрзонд уыди Алаганæн, æнауи фæтæнæй фæтæндæр хъуаг уыди, фæлæ бæрзондæй дзæбæх бæрзонд уыди. Æмæ йæм хорз касти йæ къух йæ ныхыл суадзын.

– Нæ зонын, нæ зонын, – загъта Алаган, фæлæ æцæг нæ зоны цыдæр, уый тыххæй нæ загъта. Æнауи загъта. Афтæ дзураг уыд. Æмæ-иу афтæ куы загъта искуы æмбырды, уæд ма-иу ыл уый дæр бафтыдта: «Кæм-дæр иу хорз лæг афтæ загъта: æз уый зонын, æмæ æппындæр ницы

зонын». Өвөццөгөн, кэмдэр фехуыста уыцы ныхæстæ, уæдæ йæм æндæр кæцæй æрцыдысты! Стæй ма сæм фæсте кæй бафтауы, уыцы ныхæстæ дæр хуысгæ фæкодта, æвөццөгөн, мæнæ уыцы ныхæстæ, мæнæ: фæлæ ахæм хуыдымæ чи ‘рцыди, уый бирæ цыдæртæ зыдта, æндæр не ‘рцыдаид ахæм хуыдымæ. Куыд æм æрцыдаид, кæцæй йæм æрцыдаид, кæуылты йæм æрцыдаид?! Æмæ дис кодта Сабаз, куыд хорз бахуыды кæны, искæмæй цы фехуысы, уый?! Уыцы хуыддаг-мæ зæрдæргæвд уыд Алаган. Æмдзæвгæтæ дæр-иу дзырдта, фыццаг куысты ма куы уыди, уæд.

– Зауутæй лæууынц нæ алыварс нæ хуыддæгтæ, – загъта уæдмæ Алаган хъæрæй æмæ Сабазмæ бакаст. – Иу ран æрысгар, æмæ – хæлд, иннæ ран æрысгар, æмæ – ноджы хæлддæр. Зæрдæ цæуыл фæлæууа, ахæмæй ницæуыл схæцдзæни дæ цæст. Афтæмæй капитализм нæ, фæлæ хæрæджы дымæг дæр нæ сараздыстæм. Бирæтæм афтæ кæсы: цард йæхи бар ауадз, æмæ дзы капитализм рауайдзæн. Нæ, нæ, мæ, хур акæнай, уый рæдыд хуыды у. Социализм аразыныл цы хъизæмар фæкодтам, уымæй къаддæр хъизæмар кæнын нæ нæ бахъæудзæн капитализм аразыныл дæр, æмæ, мæ бар куы уайд, уæд асыгъдæг кæнин куыстуæттæ, чидæриддæр зæрдæйæ нæ архайы, уыдонæй. Кæн-нод, цæугæ размæ куы кæна лæг, йæ къубал та фæстæмæ куы иваза, уæд ын цы хуамæ бантыса?! Мах та цæуын хъæуы, размæ цæуын нæ хъæуы, капитализм аразын нæ хъæуы ацы стыр бæстæйы. Æмæ нæ цæуын хъæуы. Размæ нæ цæуын хъæуы, размæ!

– Уый размæ цыд бæргæ нæу! – цыма йæ зæгъын нæ фæндыд, фæлæ йын æнæ зæгъгæ нæ уыд, уыйау загъта Сабаз.

– Уæдæ кæдæм цыд у? – фæккæпп æм кодта Алаган.

– Сыдз-мыдзы цыд, сыдз-мыдзы, Алаган, – цыдæр æнæмæтхуызæй загъта Сабаз. – Фæлæ сыдз-мыдзы цыдæн лæг бирæ нæ фæразы æмæ иу ран ма ныззила цæхгæр æмæ сыдз-мыдзы цыды бæсты размæ ма алæгæрда!

– Фæлæуу-ма, Сабаз, ды та бынтон амарыс лæджы зæрдæ. Лæджы нал размæ цæуын фæфæнды, нал – фæстæмæ. Гæр уæдæ уыцы стыр заводтæ, ныронг хицауады къухты чи уыд, ныр æнæ хицауæй чи баззад, уыдонæн сæрфат скæн, хицæн адæймæгты къухтæм сæ ратт. Уый сыдз-мыдзы цыд у? Уыйæппæт пайдайы къахинæгтæн сæ куыст ног, капиталистон уагыл рацараз, уым гыццыл змæлд и?!

– Гыццыл ничи хоны уыцы змæлд.

– Уæдæ?

– Уæдæмæ фæстæмæ змæлд. Уыдон аразгæ фæкодтой нæ хистæртæ, æмæ сын йæхи чи фæхицау кодта паддзахадæй, уыдон сæ, кæм цы къазнахор æмæ хафына ис, уыдоны хъæлæсты атыстой. Диссаг та куыд нæу: паддзахады къазна фæкъах æмæ йын уыцы æхцайæ йæ завод балхæн! Афтæ ничи никæй фæрсы: кæм дын уыди уыйбæрц æхца? Цас фылдæр адавай, уыйас – нымаддæр хицауады цæсты.

Алаганы-иу фæндыди, куы фæхыл уайд Сабазимæ, фæлæ, иуæй, йæхимæ дæр арæх æрцæуынц ахæм хъуыдытæ, иннæмæй, састы бынаты куы баззайа, уымæй тарсти æмæ фæрæзта.

– Уый раст нæу, – загъта Алаган æмæ, куыддæр загъта, афтæ ахъуыды кодта: æниу, чи зоны, раст у. Фæлæ цыфæнды раст кæд у, уæддæр ын нæй раст схонæн. Уæд ма ацы змæлд цæуыл у? Æниу æмызмæлд нæу, лæг хъуамæ раст зæгъа. Иууыл иуæрдæм змæлд нæу, раст змæлд. Фæлæ, йæ размæ цы змæлд уыд бæстæйы, уый дæр нал уыди афтæ хорз æмызмæлд. Уый ма раздæры змæлд куы уыдаид, советон змæлд, социалистон змæлд, уæд ацы уæгъдибар змæлдмæ не ‘рхаудтаид нæ бæстæ. Хицауад чи бацахста, уыдон æй уымæн нæ бацахстой, æмæ сæ паддзахады мæт уыди. Уыдоны сæхи мæт уыди. Æмæ хицауады йæхи мæт куы уа, уæд паддзахад сæфтмæ цæуы.

Алаган Сабазмæ бакаст – ма та йын акъаха йæ хъуыдытæ! Ай цы хуызæн лæг у, уымæн исты бамбар! Æмæ дзурынмæ фæци Алаган:

– Ныртæккæ хицауады раз цы бирæ хъуыддæгтæ ис, уыдонæн сæ тæккæ ахсджиагдæр у адæмы царды уавæртæ фæхуыздæр кæнын. Æмæ ууыл кусы хицауад, бон дæр ууыл кусы, æхсæв дæр.

– Æмæ уæд зынгæ куыд ничердыгæй кæны уыцы цардыл? Æви хингонд фæци уыцы цард?

– Зыны йыл. Уый, мæнæ ацы хицауады змæлдмæ йæ хъустæ хъилæй чи дары, уыдон ницы уынынц. Цы дзы уынынц, уымæ дæр æнæ уынаг скодтой сæхи. Алцы ацараза, уый йæ бон нæу хицауадæн æмæ, абон цы нæу йæ бон бакæнын, уый райсом бакæндзæн. Абон та уал сæ разы балауу адæмæн æмæ сын ныфсытæ æвæр. Æмæ уыцы куыст дæр кæны нæ хицауад. Æвæры ныфсытæ: абон уын нæй, райсом уын уыдзæн. Хуыздæр ма лæг цы ныфс авæрдзæн лæгæн! Æмæ сын авæрдзынæ ныфсытæ, уымæй дæ син нæ фелвæсдзæн. Æмæ æвæрынц ныфсытæ.

Тынг дзэбæх æвæрынц. Уадз æмæ зоной адæм, куыд сыл тыхсы хипауад, уый. Ныфс, ныфс æмæ ныфс!

– Ахуыр, ахуыр æмæ ахуыр, и, – бахудти Сабаз. – Ныфс æвæрын хорз у, Алаган, фæлæ хорз уæд у, æмæ абон куы бавæрай ныфс æмæ йæ райсом куы сæххæст кæнай. Фæлæ абон дæр ныфс куы æвæрай, сом дæр æмæ иннæбон дæр, стæй, абон цы ныфсытæ æвæрай, сом дæр та уыцы ныфсытæ куы æвæрай æмæ иннæбон дæр, уæд хорз нæу. Зæрдыл бадынц ахæм ныфсæвæрдтытæ, йæ бон у, æмæ адæм сæ артæнбынтæ калынмæ дæр æрцæуой. Сæхи цардыл дзæбæх схæцыдысты, сæхи цардыл æмæ, сæ арм кæуыл дарынц, уыдоны цардыл. Сæ ис-бис дæр фылдæргæнгæ цæуы, раст мæгуыртæ мæгуырдæргæнгæ куыд цæуынц, афтæ.

Алаган æмбæрста, рæстытæ дзуры Сабаз æмæ мæсты кодта: хипауадмæ дæр мæсты кодта, Сабазмæ дæр мæсты кодта, йæхимæ дæр мæсты кодта. Æмæ Сабазы ‘рдæм сарæзта йæ маст – цы хуызæн лæг у?! Кусгæ иу паддзахады кæны, мызд уым исы, йæ тырыса та иннæ паддзахадæн хæссы. Уæд, дæ зæрдæмæ нæ цæуы, кæм кусыс, уый, æмæ йæ ныууад! Сыдæй нæ амæлдзынæ, ды та дыууæ дзæргы дæр æмæ уыдоны хыбылтæ уæй кæн: хъуамæ лæгæн йæ дзыхмæ кæса – цы зæгъдзæни, æмæ йæ размæ кæуылты фæуыздзæни! Æмæ ма ам лæгæй-лæгмæ ныхасы – о! Фæлæ æмбырдты дæр афтæ. Гыццыл æмбырд уа, стыр æмбырд уа, – уæлдай йын нæу. Хъуамæ йын бавнал-бавнал кæна йæ ныхасмæ æмæ йын дзы цыдæртæ агурыныл схæца! Йе сæфт уыны ацы цардæвæрдæй, афтæмæй дзы бабырыд æмæ дзы рауай-бауай кæны. Зыны, куыд рауай-бауай кæны, уый. Фæлæ йæ лыггæнгæ никуы ницы федта. Æмæ йæм йæ маст æхсидынмæ фæвæййы, сгуыпп кæна, уымæ йæ бирæ нал бахъæуы. Æмæ сгуыпп кæнид афонмæ дæр, фæлæ йæхиуыл йæ зæрдæ нæ дары: ныхасы куы бацæуа æмæ састы бынаты куы баззайа, уæд ма куыд хъуамæ куса районы сæрæй?! Районы сæр иннæтæн хъуамæ сæ сæрты кæса. Кæннод уый цы хуызæн районы сæр у! Уым йæ зæрдыл æрбалæууыд, цæмæ йæм фæдзырдта, уый æмæ бацин кодта. Уæдæ гыццыл ма бахъæуа, æмæ дзы ферох уа, цæмæ йæм фæдзырдта, уый. Æмæ йæ цæсгомæ нуæрттыл æрбахæцыд, хъуыддаг хуыздæр куыд зына, афтæ æмæ йæ бадардта Сабазмæ:

– Уыдæттæ-ма ныууадз æмæ-ма мын зæгъ, уыцы Цъуйджыны цæй МТС сарæзтай?

– Цæй МТС дзы сарæзтон?

– Ёз дау фæрсын, ды та мæн фæрсыс?

– Уым колхозы трактортæй дыууæ баззад, дæлæ дæллаг быдыр кæй хонынц, уым. Никай хъуыдысты, æвæццагæн, бригады хицау сын сæ тæригъæдмæ кæсын нал фæрæзта æмæ сæ сыфцæй сласта хъæумæ. Уым сæ бацаппытæ кодтой æмæ сыл сугтæ-йедтæ ласынц æвæгæсæг бинонтæн.

– МТС-тæ советон царды цы ахсджиаг бынат ахстой, уый хъуыды кæндзынæ.

– Мæ фондз къухы хуызæн! – цыдæр хъазуатонæй загъта Сабаз.

– Уæд дæ дæс къухы хуызæн та уый бадар дæ зæрдыл: ацы цардарæзты МТС-тæн бынат нæй, стæй канд МТС-тæн нæ. Социалистон цайдан капитализмы фынгыл нæ фидæуы, уырдыгон змæлд, уырдыгон хъуыды, уырдыгон зарæг æцæгæлон сты ацы цардæн! Æмæ дзы цас къаддæр уа сæ кой, уас – хуыздæр. Цал сты? – бафарста Алаган.

– Трактортæй мæ фæрсыс?

– Уæдæ дæ дæ хæйрæджытæй фæрсын?

– Дыууæ, – æртæ сты, уый не схæр кодта Сабаз.

– Исты сæ фæкæн. Сæ кой-сæ хæр куыд нæуал райхъуыса. Сарæзта мын фæсфронт МТС! Хæсты рæстæджы дæр ма-иу афтæ ацарæзтой партизанытæ къордтæ фæсфронт.

– Цы сæ фæкæнон?

– Ауæй сæ кæн.

– Куыд сæ ауæй кæнон, мæн не сты!

– Кæй сты? – хæр кæнын байдыдта Алаган.

– Колхозы! – хæр кодта Сабаз дæр

– Колхоз нал и! Дæ хъусы ма дын гукк ныккæнон?!

– Æмæ мын мæ хъусы гукк куы ныккæнай, уæд колхозы нал уыдзысты уыцы трактортæ?

– Трактортæ уым куыд нæуал уой! Цы дæ фæнды, уый сæ фæкæн.

– Омæ кæй цы хыгдарынц? – йæ хъæлæс фæныллæгдæр Сабазæн.

– Дыууæ тракторы хæррæгъы сты, æмæ сыл æгайтма хыбар-хыбур кæнынц уыцы лæппутæ. Суг сыл ласынц, хос сыл ласынц.

– Уыдон советон митæ æмæ хъуыддæгтæ сты. Æмæ, ацы царды советон митæ æмæ хъуыддæгтæ уа, уый гæнæн нæй! Советонæй хъуамæ нæ царды мацы уа! Советон цард хъуамæ баззайа фæсрагъ, фæсхох, фæс, фæс! Адæм дзы куыд ницы уыной, йæ уынар дæр ын куыд нал хъусой. Кæннод адæмы йæхимæ здахы, йæхимæ! Æмæ дзы хъуамæ

мацы уа нæ царды уыцы цардæй. – Алаган фæлæууыд йæ ныхасæй, Сабазмæ тыхарæст тызмæг каст бакодта: – Дæ митæй дæр бынтон разы нæ дæн, Сабаз, цы дын æй æмбæхсон.

– Æмæ кæй митæй дæ бынтон разы? Науæд дæ митæй сты бынтон разы дæ хицауад?

– Мæ митæй разы уæд уыдзысты мæ хицауад, æмæ æз сымах митæй куы уон бынтон разы, – иттæг разæнгардæй загъта Алаган.

– Æмæ дæ зæрдæмæ цы нæ цæуы уæддæр мæ митæй?

– Фæстæмæ æгæр кæй фæкæс-фæкæс кæныс, уый.

– Æмæ, дам, фæстæмæ чи нæ акæса, уый разæй дæр ницы фендзæн куы загъта иу зонды лæг.

– Куыст ын ницы уыди дæ зонды лæгæн, æмæ сæнттæ цагъта. Фæстæмæ кæсын куы хъæуид, уæд къæбутыл дæр цæстытæ уайд. – Алаган йæ ‘рхъуыдыйæ разы уыд æмæ фæфæлмæндæр кодта йæ ныхас: – Уыцы америкагæн ма ауæй кæн уыцы трактортæ. Нæ сæ балхæнид?

– Чи зоны сæ балхæнид, чи зоны – нæ. Фæлæ сæ куы балхæна æмæ сæ лæппуты бар куы ныууадза, кусут сыл, зæгъгæ, уæд та?!

Алаган гуыбырæй бадт, йæ былтæ дæр рацъупп сты размæ, афтæ-мæй стьолы уæлцъармæ сарæзта йæ цæстытæ.

– Фæлæуу-ма, фæлæуу! – æнæнхъæлæджы бацырд и, – æмæ сæ куы балхæна, уæд йæхи уыдзысты, æмæ сæ доны куы ‘ппара, уæд дæр кæй цы хъæуы!

– Кæс-ма, дæ хорзæхæй! – загъта хъæрæй Сабаз, фæлæ цин бакодта æви дис бакодта, уый бæрæг нæ уыд.

Стæй бадтысты. Æмæ Сабаз хъуыды кодта: куы ницæмæйуал æй бафæрсид Алаган. Цы дзæбæх уайд, фæлæ раст уæд бафарста:

– Æхсæв кæм вæййынц?

– Бригады хицау чи уыд, уый сын йæ цæхæрадоны мæнгагъуыст сарæзта.

– Æндæр ма дзы истытæ ис?

– Ис ма дзы: комбайнтæ дзы ис – иу нартхорæфснайæн, иу мæнæугæрдæн, иу дзы донпырхгæнæн ис, дыууæ æви æртæ губакгæнæнтæ, стæй ма ноджы лыстæг цыдæртæ.

– Æнæхъæн МТС! – загъта тыхстæй Алаган. – Омæ ма сæ кæдæм мæрдты ‘рдæм ласта?! Ныхъхъуытты сæ уагътаид, æмæ абон æнæмæт уыдаиккам!

Стэй йæ цæстытæ ныссабыр сты, лæг йæхимæ куы ныккæсы, уæд куыд ныссабыр вæййынц йæ цæстытæ, афтæ.

– Фæлæуу, æмæ ныр уый йæхæдæг цы кæны, уыцы бригады хицау чи уыди, уый? Гъеныр уый куы уайд хъæуыхицау, уæд йæхи мулк уаиккой, æмæ йын сæм чи цы бар дарид!

– Нæ комы. Уыцы дзырдæй, дам, мæ зæрдæ хæццæ кæны, ома хъæуыхицауæй.

Æмæ ныууынæргъыдта Алаган.

– Уæд та уыцы америкаг ирон?! Уый цæуылнæ равзарут? Уадз æмæ адæмыл айхъуыса – Цъуйджыны хъæуыхицауæй равзæрстой америкаг ирон лæджы.

Алаган фæлæууыд йæ ныхасæй, фæлæ ма йæм йæ кой кæнын цыд уыцы америкагæн, уый зынди йæ цæсгомыл – нырмæ йæ куыд не ‘рхъуыды кодта:

– Цы лæг у, цы?

– Лæг цы вæййы, уый у, – бахудт Сабаз.

– Ахуыр у?

– Нæу.

– Цы куыстыл хæст уыди?

– Цалхдымсæджы куыстыл.

– Уый та цы у – цалхдымсæг?

– Машинæты цæлхытæ дымста. Стыр фæндагыл ын цалхдымсæн арæст уыд.

– Бирæ фæци Америкайы?

– Уым райгуырди. Уырдаæм йæ фыд нæ, фæлæ йæ фыдыфыд афтыди.

– Уый дын гъе! Æмæ ма иронау зоны?

– Бирæ – нæ. Афтæ гыццыл цыдæртæ.

– Æмæ дæм куыд кæсы, нæ бакусид хъæуыхицауæй?

– Цы дын зæгъон, уым æндæр царды æгъдæуттæ ис, ам – æндæр.

– Уый, æвæдза, царды æгъдæуттæ ницы зонынц. Лæг куыстæмхиц куы уа, уæд цы куысты нæ сарæхсдзæн! – афтæ куы загъта Алаган, уæд йæ къухтæ æркъуырдытæ: – Ай диссаг нæу, хъæуыхицау æвзарын дæ бон ма уæд! Уагæры ма нын стырдæр хъуыддæгтæ куы бакæниккой нæ бæрны! Уæд цæсгомджындæр агуырдтам æмæ не ссардтам.

– Уый фæстæ бонджындæр агуырдтам, – Алаганы ныхас айста Сабаз, – æмæ уый дæр не ссардтам.

– Цәсгомджындәр! Цыма әнцон ссарән у цәсгомджындәр! Намә йә, зәггәәм, ссардтат, хәлиу нылләууыдыстут әмә ссардтат әппәты цәсгомджындәры, уәд цы ми кодтаид – йә цәсгом хәхххәдтаид әви кусгә кодтаид?

Сабаз бахудти, Алаганы ныхасыл бахудти әви, йәхәдәг цы зәггын-мә хъавыди, ууыл бахудти, уый бәрәг нә уыди:

– Йә иу кьухәй йә цәсгом хәхххәдтаид, иннә кьухәй та кусгә кодтаид.

– Әнәуи дәр иугай кьухтәй кусәм, ма тәрс! – йә ныхас әнкъард куы рауадаид, афтә фәндыд Алаганы, фәлә йын афтә әнкъард нә рауад. – Кусын никәй фәнды, цыма кусын нә зонынц, цыма никуы зыдтой кусын. Бадынц әмә әнхәлмә кәсынц, хәхбәсты-иу хор хәссынмә чи ацыд, уый әрцәуынмә куыд әнхәлмә кастысты, афтә. Диссаг у, стыр диссаг! – Стәй йә цәсгом базылдта Сабазмә, нә йә фәндыд, афтәмәй йәм базылдта йә цәсгом: – Уыцы ләджы мын фенын кән. Машина йәм арвит. Дәхицән дәр ницы уыздән, куы йәм суайай, уәд.

15

Уыцы бон Әзнауырмә уроктә нә уыд, әмә горәтмә ацыд. Нә йә ‘вдәлди – фәззыгон хъәуккаг хәдзары куыстәй фылдәр цы и! Фәлә йә йә зәрдә нә хаста, исты бакуса, уымә. Гасбол кәмдәр дзыназы ахәстоны кьуымы, ды ацу әмә багуыбыр у дә цәхәрадоны куысты-тыл! Иннә ахәм, Кәсәбийы фыстәг! Уыцы әртә хъуыдыйады, топпәй әртә әхсты куыд фәкәнай, уый хуызән: «Дзәбәх дән. Дзәбәх ут. Хабәрттә – фәстәдәр». Зәрдә йәхи кьултыл ныххойы. Цыма йәм кәрдтә ныддардтой: афтә ныффысс, афтә дәр ныффысс. Әндәр иу хахх дәр – нә. Уәддәр мад суләфыди, йә зәрдә цәуылдәр фәләууыд. Фәлә уымән йәхицән нә фәләууыд йә зәрдә, Әзнауырән. Уым цыдәр и. Уым куы ницы уайд, уәд уый цы хуызән фыстәг у?! Стәй йыл әнәуи дәр цыдәр ныууәз кодта цыма. Иу ран әрбада, уый йә бон нәу. Рацу-бацу кәнын бәргә хорз у. Фәлә уым, хъәуы уынгты, куыд схәцдзынә рацу-бацу кәныныл! Рацу-бацу кәнынән горәты хуыздәр у. Уым бирә рацубацугәнджытә ис, әмә ды дәр рацу-бацу кән!

Йә хәццә-мәццә хъуыдытә афтә сбирә сты, әмә ма-иу йә кьах айса, уымә нал арәхст. Стыр уынгмә куы бахәццә ис, уәд тамако

сдымдта. Стәй цыди, цыма фәндаг нал зоны, афтә, фәләуфәләүгәнгә. Йә тамакойы фәздәг-иу скалд әмә-иу фәсте аздад. Йә цәстыл уади Гасбол – фәтән ных әмә цыргъ роцьо, тымбыл сау цәстытә, дунейыл әууәндән цәстытә әмә дуне сәхиуыл әууәндынгәнәг цәстытә. Әмә сыл уәд уыдон куыд нә баууәндыдысты, йә лекци кәсын дәр әй чи нә бауагъта кәронмә әмә йә знаджды конд чи фәцәйкодта уыцы даргъ тыргъы! Нә, уыдәттә әнәниз дунейы митә не сты. Уәд, рынчын у а дуне, әмә уый зәгъай! Уатон рынчын кәмәй фәзәгъынц, ахәм рынчын, гъе! Әмә уәд, ацы адәм, мәнә йә алыварсты дыууәрдәм чи сәпп-сәпп кәны, уыдон әм рынчынфәрсәг цәуынц, әвәццәгән, дунемә, афтә сагъәсхуыз уымән сты. Сәхәдәг нә зонынц, әвәццәгән, рынчынфәрсәг цәуынц, уый. Искәй сә куы афәрсай, уәд дын, рынчынфәрсәг кәй цәуы, уый кой не скәндзән. Әндәр истытә дын ләхурдзән. Мәнә хос әлхәнынмә цәуын дын зәгъдзән кәнә, уәртә дуканимә карчы сгуйтә әрбаластой, әмә мә дзы кәд фәуайд. Фәләу уыдон ныхәстә сты, афтид ныхәстә, әппындәр сә сәпп-сәппмә бар чи нә дары, ахәм ныхәстә. Уыдон рынчынфәрсәг цәуынц: дуне рынчын у, әмә дзы кәд исты бәрәг базониккой. Алырдыгәй кәй цәуынц әмә алырдәм кәй цәуынц, уый уәлдай нәу. Уәдә хъуамә иуәрдыгәй цәуой? Афтә марды фәстә фәцәуынц – иу-уыл иуәрдыгәй.

Әмә Кәсәби дәр уымән афтәтә фыста, нә йә ‘вдәлди, рынчынфәрсәг цыди – дуне рынчын у, әмә йәм искуыцәй бакәса!

Цыди уыцы радымбадымгәйә, әмә мәнә иу ран йә разы Боро куы аләууид, Борислав Дудуйы фырт.

Афтә хәстәг әм аләууыд, әмә Әзнауыр фәстәмә фәцудыдта. Йә пысулты тәф бамидәг йә уләфәнты, цы сәрак къандзол фәдары, уый тәф. Әмә та фәфәстәдәр кодта Әзнауыр. Йә къухтә нә зындысты Борислауән, әвәццәгән сә йә синтәм айста, уәдә сә әндәр цы фәкодтаид?! Ницәмән әй хъуыдысты, әмә сә айста йә синтәм: уадз әмә уым ләууой. Йә цәсгом тынг бахәстәг Әзнауырмә, цыма йын исты зәгъын уыд йә зарды, уый хуызән. Уәртә йә фындз ракәнонхуызәй ләууы цәсгомы бәстастәу. Уәртә дзы цыдәр зыны, ләгәты хуылфәй къәдзәхы сынәг куыд зына, афтә. Уымән-иу дзырдтой студенттә, Борислав Дудуйы фыртән, дам, йә

фындзы хуылфыдзаума зыны. Ныртæккæ та йын Цъуйджыны кой ма скæна! Æмæ йын мæнæ скодта Цъуйджыны кой, уæд ын йæ былтæн иу æнæ авæргæ нæй, – ахæм, æмæ йæ былтæн сæ сырх куыд акæла! Стæй схуыфыди Æзнауыр æмæ йæ хъуыдыйы амидæг: очерк, дам ыл хъуамæ ныффыссон, хорз очерк сæ сæрдарыл, ома Цъуйджыны сæрдарыл, ома Росебыл. Цыма мын кæд очерктæ фыссæг сси! Уымæй-дæр хорз очерктæ!

Æмæ йæм уæд, йæхицæй дæр æй æмбæхста, афтæмæй æрцыди уыцы хъуыды: Тинатиныл ма æрхæцой йæ цæстытæ?! Æрхæцдысты! Цæстау цæст чи у, уый куыд хъуамæ фæуа æнæ æрхæцгæ Тинатиныл. Стæй, цæстау цæст чи нæу, уый дæр! Æрмæст арвы рухс уынаед, уый йеддæмæ Тинатиныл цы цæст хъуамæ ма ‘рхæца! Æмæ йыл афтæ куы хæцой алкæй цæстытæ растæй-зылынай, уæд уым хорзæй ницы и. Æвзæрæй дæр дзы, чи зоны, ницы и, фæлæ дзы, чи зоны, и. Стæй та цæуынмæ фæци, амцæф-уымцæф къахдзæфтæ кодта, афтæмæй бафарста йæхи, цыма искай фарста, уый хуызæн: æмæ ныр, цыма, чындзæхсæв куы скæниккой, уæд куыд уайд? Æвзæрæй дзы цы уайд? Ныр фæстаг курсы ис æмæ йæ, чындзы куы ацæуа, уæд нæ фæуыдзæн? Куыд нæ йæ фæуыдзæн! Æмæ иутæ æмæ дыууæтæ фæвæййынц, чындзы ацæуынц, афтæмæй фæстаг курс? Тинатин нæ разы кæндзæн, худинаг æм кæсдзæн йæ ахуыргæнджытæй, йæ ‘мбæлттæй. Фæлæ йæ сразы кæнын бахъæудзæн. Стæй-иу сабаты æрбацæудзæн горæтæй æмæ-иу дыууæйæ иумæ ссæудзысты уыдонмæ, æмæ-иу Русудан, йæ цинтæ цы фæкæна, уый нал зондзæн. Росеб уыцы афон хæдзары нæма вæййы, æнæуи йæм дзæбæх цæстæй кæсы Росеб дæр. Бахуды, куы сæм ссæуы Æзнауыр, уæд, афтæ йæхицæн бахуды, хъуысгæ нæ раканы йæ бахудт, зынгæ раканы. Æмæ-иу æрбацæудзæн сабаты æмæ-иу автобусæй куы æрхиза, уæд-иу сæхимæ нал фæраст уыдзæн уалæ хъæуысæрмæ, фæлæ-иу донбылты Сохиты сисы рæбынты сцæйцæудзæни уыдонмæ. Мад-иу йæ размæ атагъд кæндзæн, атыхсдзæн-иу ыл, æмæ-иу бахуддзæн Тинатин, æмæ-иу йæ цæсгом сырх адардзæн, æмæ-иу цыма цыдæр зæгъинаг æнæ загъдæй аззайдзæн йæ былты кæрон.

Стæй схуыфыди Æзнауыр. Раджы райдыдта дымын уыцы бон, афтæ дымын ахуыр нæ уыд, æмæ та-иу смидæг и хуыфæг йæ улæфæнты.

– Дæ хуыфын ардæм æрхастай? – хъуысы йæм кæйдæр ныхас, уыцы

дзæбæх удагас ныхас, æмæ йæм хъусыныл фæци. – Цъуйджыны йæ нæ уагътой дымын, æмæ ардæм радымдта!

Æмæ уый Асымейы ныхас куы у! Æзнауыр фæстæмæ ныззылд æмæ уæртæ, йæ цæнгтæ фæйнардæм фæхаста, афтæмæй йæ цапуал цыдæй æрбацауы Асыме. Æмæ фæхаста йæ цæнгтæ Æзнауыр дæр фæйнардæм.

– Хуыцау дæ сараза, Асыме. Фервæзын мæ кодтай. Хуыдуг кæнынмæ мæ бирæ нал хъуыд. Кæцæй фæдæ?

– Æз кæцæй фæдæн, уый диссаг нæу, фæлæ Боро кæцæй фæци? Мах Боро нæ – сымах Боро. Диссаг уый у. Ам дæлæмæ фæлæгæрды, афтæ фæлæгæрды, æмæ лæг зæгъдзæн, кæмдæр сæ къахфындзтыл слæууыдысты, афтæ æнхæлмæ кæсынц йе ‘рцыдмæ, æмæ, куыддæр ныххæццæ уа, афтæ иу чидæр уадындзæй ныууасдзæн, иннæ чидæр гуымсæджы тæнтыл ралæудзæн.

– Чи фæлæгæрды, зæгъыс? – Асымейы цонгмæ бавнæлдта Æзнауыр.

– Æмæ йæ нæ федтай? Боройы нæ федтай?

– Нæ йæ федтон, фæлæ йæ цыма федтон, фæлæ йæ цыма нæ федтон. Цыдæргъуызæттæ ныддæн æмæ нæ зонын. Кæд мæ цæстытыл ауад?

– Æвæццæгæн æй нæ федтай, æндæр Боройы фенай æмæ йæ ма фенай! Афтæ фæлæгæрды, йæ даргъ цæнгтæ афтæ тилы, æмæ лæг зæгъдзæн, уæртæ йын кæйдæр куыдз йæ хæлафы сыдзæгмæ фæлæбурынмæ хъавы. – Асыме бахудти: – Уадз æмæ лæгæрдæд, уæддæр мах Боройæн йæ рыджы дæр нæ фæзындзæн!

– Кæцæй фæдæ? – ногæй та бафарста Æзнауыр.

– Уырдыгæй, – худы Асыме.

– Æмæ цы хабæрттæ рахастай уырдыгæй?

– Хабæрттæ хæссыны бон дæр мæ нал фæци. Æмбырдмæ мæ фæраст кодтой, æмæ цауыныл фæдæн. Уый йеддæмæ мæ куы зоныс, хабæрттæ хæссынмæ куыд дæн, уымæй.

– Цæй æмбырды кой кæныс?

– Ирон æвзаджы тыххæй æмбырд и, йе ‘нцой, дам, балæууæм. Фæлæуу, æмæ ды æмбырдмæ нæ рацыдтæ?

– Ницы рацыдтæн æмбырдмæ. Æз æнæуи рацыдтæн. Æмæ дæу скъолайæ рарвыстой? Далæ Уæлвæзы скъолайæ?

– Уæлвæзæй ралыгътæн.

– Æмæ йæ хорз куы хуыдтай.

– Хорз æй нæ хуыдтон, фæлæ йæ тынг хорз хуыдтон. Уым цæрынаы

æмæ кусынаей бафсæд! Уым цы диссаджы рæсугъд дуне и! Фæлæ, иуæй, – дард, иннæмæй, – фæндæгтæ! Зымæгон Арвы комыл æнцондæр ахизæн у Уæлвæзмæ бафтынаей. Стæй мад тыхсти, æз та ноджы тынгдæр тыхстæн – срынчынтæгæнаг и, æмæ йæм зæрдæ æхсайдта. Уроктæ мæм бирæ не ‘рхаудта, фæлæ мæм библиотекæ дæр радтой, хихъæппæрисадон къордтæ кæй хонынц, уыдон дæр. Фыдæбон дæр фаг у, мызд дæр батымбылтæ ис гыццылгай. Фаг у. Бирæйæ Боро дæр не ‘фсæды, – бахудти та Асыме. – Цом, се ‘мбырды сын гыццыл абадæм, стæй рацæудзыстæм æмæ Хуыцауыл нæхи бафæдзæхсдзыстæм искуы, – загъта Асыме æмæ Æзнауыры цонгыл ахæцыд.

Æзнауыр цæуынмæ нæ хъавыд, нæ йæм цыди æмбырды бадын. Фæлæ Асыме ацæуа, уый ам баззайа уынджы хъæбæрыл, уый дæр æй нæ фæндыд. Æмæ базмæлыд. Æмæ, куы базмæлыд, уæд йæ хъуыдыйы фæзынд кæцæйдæр: кæд иннæ скъолатæм фæдзырдтой, уæд уыдоны скъоламæ куыд нæ фæдзырдтой? Кæд та рох фæци Гæбæлайæ. Фæзæронд и сæ директор, æмæ йыл рохниз зынын байдыдта.

Æмбырд уыди Профцæдисы хæдзары, æмæ уайтагъд уым балæууыдысты. Фæсте дуарбахизæны сбадтысты, цы афтид бандæттæ дзы уыд, уыдонæй иуыл фæрсæй-фæрстæм. Рæбынаей сценæйы радзурæны лæууыд иу ацæргæ кæсæнцæстджын лæг. Йæ цæсгом цыдæриддæр уыди, уый ныццарæзта йæ размæ æмæ касти. Рæстæгæй-рæстæгмæ-иу йæ къух фæхъыл кодта æмæ-иу æй æртхырæнгæнджы тылд ныккодта. Лæг йæ кæсинаг касти уырыссагау, касти, чингуытæ æмæ журналтæй цы иумæйаг зонинагтæ фæфыста æвзаджы тыххæй, уыдон. Æзнауырæн йæ зæрдæ бамæгуыр. Фæсмон дæр æм æрцыд – кæдæм фæраст и?! Нæ йæ зыдта, æмбырдтæ цы хуызæн ваййынц, уый? Лæг касти æмæ касти æмæ та-иу йæ къух дæр ныттылдта. Æмæ ма йæ каст дæр – о! Фæлæ йæ къух кæмæ тылдта, цæмæ йæ тылдта, уый бынтон уæлдай касти Æзнауырмæ, æмæ йæ æрфæндыд: ныр уымæ бацу, фыццаг ын йæ гæххæттытæ стон йæ разæй æмæ йын сæ радыввытт кæн уырдыгæй, стæй йын йæхиуыл фæхæц æмæ йæ расхой, бынаей асдæрды фæйнаджытыл йæ уæрджыты гуыпп куыд фæцæуа! Уæдæ цытæ дзуры æмæ цытæ кæны? Æмæ йæм уæд арв ферттывæгау ферттывта кæцæйдæр: цæй æмæ раныхас кæна! Зæгъа, не ‘взагыл цы бон и, уый тыххæй. Алы бон йæхицæн цытæ фæдзуры, уыдон радзура адæмæн. Кæмæ

бахъарой, уымæ бахъарæнт, кæмæ нæ бахъарой, уый хуыздæртыл æмбæлд фæуæд! Асымейæ цы гæххæтты гæбаз райста, уым афыста, ныхасы бар кæй куры, чи у, уый æмæ йæ размæ алаæвæрдта.

Стæй бадтысты æмæ кастысты уыцы радзурæн бынатмæ, æмæ йæм цыдысты æмæ цыдысты æмæ дзырдтой æмæ дзырдтой – чи уырыссагау дзырдта, чи – иронау, чи кæм – уырыссагау, кæм – иронау, æмæ фæсмон æрцыди Æзнауырмæ – цæй гæххæтт æрвыста! Уæдæмæ festa, Асымейы цонгыл фæхæца, æмæ фæдде уой. Фæлæ уæд ахъазаджы хъæрæй куы радзурид, æмбырды хицауиуæг чи кодта, уыцы бурхил сылгоймаг:

– Ныр та ныхасы бар Цъуйджыны скъолайы ирон æвзаг æмæ литературæйы ахуыргæнæг Ацыгаты Æзнауырæн.

Æмæ фæцæйцыди Æзнауыр. Фæндгæ дæр æй кодта цæуын, фæндгæ дæр æй нæ кодта. Схызт сценамæ, æрлæууыд уыцы дзурæн бынаты æмæ ракаст адæммæ.

– Адæймагæн æрдз æвзаг радта, цæмæй йæ исчи куы бафæрса «чи дæ?», уæд æм бадзура «æз дæн». Æмæ йæм æй хъуамæ бадзура, æрдз ын цы æвзаг радта, уыцы æвзагыл. Æндæр æвзагыл æм куы бадзура уыцы «æз дæн», уæд æй сайгæ кæны, уæд чи у, уый нæу, æндæр чидæр у, ахæм æндæр чидæр у, æмæ йын йæхæдæг дæр ницы зоны. Æмæ, дам, дыууæ мадæлон æвзаджы! Фыццаг мадæлон æвзаг æмæ дыккаг мадæлон æвзаг. Æмæ, кæд уыцы дыккаг дæр мадæлон у, уæд æй хъуамæ мады гуыбынæй рахæсса адæймаг. Æмæ афтæ никуыма уыди, æмæ сывæллон райгуыра æмæ йын дыууæ æвзаджы уа, æмæ стæй, дзурын куы байдайа, уæд дыууæ æвзагыл дæр æмхуызон дзура. Афтæ никуы уыд æмæ, æвæццæгæн, нæ уыдзæн. Уæдæ нæй дыккаг мадæлон æвзаг, дыккаг райгуырæн бæстæ куыд нæй, афтæ. Цæмæй уа дыккаг райгуырæн бæстæ, уый тыххæй уал лæг хъуамæ райгуыра йæ фыццаг райгуырæн бæстæйы, стæй æрцæуа йæ дыккаг райгуырæн бæстæмæ æмæ та уым дæр райгуыра. Æмæ афтæ дæр ничима бакодта нырмæ ацы стыр дунейы. Уæдæ ныл цы уынгæджы бон ныккодта, цæмæн нæ бахъуыди дыккаг мадæлон æвзаг æрхъуыды кæныны сæр? Мад иу вæййы, уæдæ, дыууæ мады куыд никæмæн вæййы, афтæ никæмæн вæййы дыууæ мадæлон æвзаджы дæр. Æнæуи, кæд дæ фæнды, фынддæс æвзаджы дæр зон, фæлæ сæ мадæлон макæй хон. Æрдз дын æй йæхæдæг дæр нæ ныххатыр кæндзæни. Мах та афтæ бакодтам, æмæ, нæ дыккаг мадæлон кæй схуыдтам, уый не ‘цæг

мадæлоны сарты æрбайстам. Уый дæр нын нæ ныххатыр кæндзæн æрдз. Уымæн æмæ уый æвзаджы аххос нæу – нæхи аххос у. Æмæ лæг сагъæстыл бафты. Кæд æй, мыййаг, ирон æвзаг чи нæ зоны, уыдон æрхъуыды кодтой сæ аххосаг бамбæхсыны фыдæй, ома, дыууæ мадæлон æвзаджы нын ис, æмæ сæ кæцыфæнды зон, цы уæлдай у! Цы магуыр сты уыдон, хъæды халон дæр уыдоны хуызæн магуыр нæу, æвæццæгæн – мадæлон дзырд ма зæгъ, мадæлон ныхасы хъарм ма бамбар! Ныр нæ иннæ диссаг: нæ ахуыргæндтæ се ‘ппæт дæр, се стыртæ дæр æмæ сæ афтæ стыр чи нæу, уыдон дæр, кæрæдзийы дзыхæй исынц уыцы æнæмæнг зониная – хæдзары дзурын хъæуы иронау. Ам ахуыргæндтæ мæнджы ацыдысты, уымæн æмæ уый æрдз раджы алыг кодта. Стæй канд хæдзары нæ: лæг мадæлон æвзагыл хъуамæ дзура, хæдзары дæр, скъæты дæр æмæ уынджы дæр. Ам хъуыддаг хъуамæ гыццыл æндæрæрдæм æвæриккой нæ ахуыргæндтæ – мадæлон æвзагыл дзурын хъæуы куысты. Уым хъуамæ табу уа мадæлон æвзагæн, Библи æмæ Хъуыранæн куыд и табу, афтæ, æмæ йæм уыцы цæстæй кæсой, чи йæ не ‘мбары, уыдон.

Диссаг та куыд нæу! Æрдз дын æвзаг радта, ды бамидæг уай æмæ уый ныууадзай, дæ мады гуыбынæй цы æвзагимæ рацыдтæ, уый, æмæ искæй æвзагмæ бабырай искауылты æмæ дзы æгъдаудæттæг скæнай дæхи! Чи кæмæн радта ахæм бар?! Ничи никæмæн. Уæдæ искæй уынджы æрцæрай, æмæ ды уыдонмæ ма æрыхъусай, фæлæ уыдоны дæхимæ æрыхъусын кæнай æгас уынджыдзагæй, ахæм бар дæр ничи никæмæн радта. Стæй нын нæ дыгурон зæрдиаг бахатыд «æ тæккæ бунтæй» куыд «атакуй, бунтуй» ма æмбара хъуамæ. Уæртæ Гуырдзийы иу номдзыд фыссæг сæ ЦК-йы уырыссаг нымæрдармæ цыди æмæ тæлмацгæнæг акодта йемæ. Æмæ йын бауайдзæфтæ кодта нымæрдар: «Ахæм фыссæг уай æмæ уырыссагау ма зон!» Æмæ йæм уæд фергом и фыссæг: «Æз уырыссагау дæр зонын, англисагау дæр, французагау дæр. Фæлæ ды Гуырдзийы цæрыс, гуырдзиаг æмбырд-тыл зылыс, гуырдзиаг фынгтыл бадыс æмæ афтæмæй гуырдзиагау нæ зоныс. Уайдзæф кæнын дæуæн хъæуы, кæд искæмæн хъæуы, уæд». Ацы хабар уымæн ракодтон æмæ, кæд æцæг уыди, уæд, æвæццæгæн, гуырдзийæн нæй дыккаг мадæлон æвзаг, æмæ уæд куыд фæразынц афтæмæй, магуыр сæ бон фæуа! Æмæ, дам, хæдзары, дам! Гæр æмæ бон-изæрмæ уынгтæ æмæ бынæтты дæ дыккаг мадæлон æвзагыл

куы фæныхас кæнай, уæд ма изæры æртасдзæн де ‘взаг дæ фыццаг маделон æвзагмæ? Æмæ ма йæм цы цæсгомæй хъуамæ бавналай аныхас кæнынмæ! Науæд дæ цæсгом дæр баскъæр, тасгæ дæр æркæнæд де ‘взаг, ныхас дæр ыл фæкæн. Суанг ыл дыккаг кærкуасæнтæм дæр фæныхас кæн, уæд уымæй раздæхдзæн нæ ирон æвзаг, цы былмæ йæ фæтæрæм, уымæй?! Уæдæ хæдзары къуымы ницы æрцыди не ‘взагыл, цы йыл æрцыди, уый йыл æдде æрцыди, æмæ æдде агурын хъæуы, цы йыл æрцыди, уый дæр æмæ йыл, цæмæн æрцыди, уый дæр.

Асыме-иу фестад æмæ та-иу абадт: ай хæйрæг куы фестад, æнæ-хъæн факультеты студенттæ мæдзурайæ кæй тыдтой, уыцы Æзнауыр!

– Мах хуызæн æвзаг æндæр адæмæн куы уайд, уæд ын кувæндæттæ скæниккой хæхты ‘хсæн æмæ йæм кувынмæ æмбырдтæ кæниккой, пысылмæттæ далæ Меккæйы сау дурмæ куыд æмбырдтæ кæнынц, афтæ. Фæлæ мах æлгыст стæм. Æмæ ма ноджы дыууæ ныхасы. Къостайы хонæм нæ литературон æвзаджы бындураæвæрæг. Æмæ йæ раст хонæм, фæлæ йæ, æвæццагæн, не ‘мбарæм, афтæ йæ цæмæн хонæм, уый. Къоста нын куыд амоны, афтæ нæ фыссæм, æмæ цæмæннæ фыссæм афтæ?! Цæмæн йедзаг кæнæм не ‘взаг, фыдбылызы хос ын чи у, уыцы æзылангон мыртæй, цæмæн æм хæссæм афтæ таучелæй уырыссаг æвзаджы згъæлæнтæ?! Цæмæн æм хæссæм нæ сыхаг адæмты тигъджын æмæ хихджын мыртæ, бынтондæр ын æцагæлон куы сты, уæд? Йæ ирон-ирайнаг туг ын куы цъырынц, уæд?

Æмæ та фестиادي Асыме. Куыддæр æм æрбахæцца уа, афтæ йæ хъуамæ йæ хъæбысы акæна æмæ йæ хæрдмæ фелваса. Хъæбысхæсты чи фæуæлахиз вæййы, уый куыд фелвасынц, афтæ. Фæлæ Æзнауыр йæ бынатмæ нал баздæхт, дуармæ бараст и. Уæдмæ æмбырд дæр фæци – уыцы бурсæр сылгоймаг ма цыдæртæ дзырдта, æвæццагæн, æмбырд цы ахъаззаджы куыст бакодта, уыдæттæ нымадта.

Дуаргæрон æм лæууыд Æзнауыр.

– Уæ, Хуыцау дæ ливорджын скæна! – загъта хъæрæй Асыме. – Хъæбæртæ сыл ралæууыдтæ гæрæхтæ-гæрæхтæ.

Æзнауыр æм ницы сдзырдта.

– Æмæ, дам, æмбырдмæ не ‘рцыдтæн. Уæдæ кæдæм æрцыдтæ уыцы цæттæйæ?!

– Æнæуи цæттæ уыдтæн. Алы бон дæ маст куы калай æмæ дæ

хяэстытæ дæхицæн куы кæнай, уæд уый цæттæ кæнын нæ хуыйны?! Цæттæ уыдтæн: ацы æмбырдмæ нæ, – æнæуи. Æмæ мын пихуылæйттæ уымæн рауади мæ ныхас.

– Ноджы дын фылдæр пихуылæйттæ куы уыдаид! Ныхас пихуылæйттæй фидауы. Стæй раст ныхас пихуылæйттæ кæны, æцæг ныхас. Ныр цом дæлæ сæрдыгон цæхæрадоны абадæм. Бирæ – нæ, мæн цæуын хъæуы, – Æзнауыры цонгмæ бавнæлдта Асыме.

Æмæ йæм йе ‘ргом аздæхта Æзнауыр:

– Асыме, мæхи Асыме, æз демæ бадынæй дæр нæ бафсæдин æмæ ныхас кæнынæй дæр, фæлæ тыхст дæн, мæ зæрдæмæ рухсы цыртт никуыцæй цæуы. Æмæ афтæмæй куыд рабадон сæрдыгон цæхæрадоны?!

Асыме йæм комкоммæ каст æмæ, куы скæуа, уымæй йын тæрсын байдыдта.

– Гасбол ахст у, уый зоныс?

– Цы кодта? – йæ цæстытæ ирдæй аздадысты Асымейæн, йæ былтæ – цъуппæй.

– Æрцахстой йæ.

– Куыд æй æрцахстой?

– Бацыдысты йæм аудиторимæ æмæ йæ акодтой.

– Чи?!

– ПÆК-ы кусджытæ.

– Цæмæн?!

– Æвæццæгæн-иу хицауады кусджыты кой кæй кодта, уый тыххæй. Чидæр ыл æвзаг бахаста, æвæццæгæн.

Стæй басабыр сты, размæ агуыбыр сты æмæ зæхмæ кастысты æмæ гуыбырæй-гуыбырдæр кодтой.

– Цом-ма! – æрæджиау загъта Асыме.

– Кæдæм? – бакаст æм Æзнауыр.

– Ахæстонмæ.

– Цæмæн?

– Афтæ æнæуи. Йæ дуармæ алаууæм. Бакасæм æм, байхъусæм æм. Нæ дæ фæнды?

– Фæнды мæ, фæлæ...

– Фæлæ цы?

– Нæ зонын, цы!

Æмæ ацыдысты. Æмæ багуыбыр сты цæуынын, цыма аргъæутты

бæстæм цыдысты; цыма, уым донь чы ныббадт æмæ адæмы донмæ æввахс цæуын чы нæ уагъта, цалынмæ йын æгас зылды рæсугъддæр чызджы бакæной, цæмæй йæ аныхъуыра, уæдмæ, уыцы кæфхъуын-даримæ хæцынмæ цыдысты.

Ахæстоны раз уыди афтид æмæ сыгъдæг, найы фæстæ йæ хор кæмæн бафснайынц, уыцы мус куыд афтид æмæ сыгъдæг вæййы, афтæ. Йæ дуар æхгæдæй лæууыд, фидар æхгæдæй. Уыдон æм æддиуæй кастысты цыдæр æнхæлæй æмæ ницы æнхæлæй. Стæй байгом и дуар, æмæ дзы иу ацæргæ лæг рахызти салдаты дарæсы, йе уæхскыл – топп ауыгъд. Рахизæны цы тæапæн æрлæууæн уыд, уырдыгæй радзырдта лæппутæм:

– Цы уæ хъæуы?

– Ницы, – бадзырдта йæм Асыме.

– Уæдæ цæмæ лæуут?

– Ницæмæ, – загъта та Асыме.

– Æмæ ницæмæ лæууына æхæстоны разæй хуыздæр бынат никуы ссардтат?

– Æмæ никуы агуырда.

– Уæдæ ацæут æмæ агурут, ам лæууыны бар нæй.

Æмæ уæд хæстæгдæр балæууыд лæгмæ Асыме:

– Нæ ахуыргæнæджы нын æрцахстой. Æмæ, ам ис æви нæй ам, уымæн ницы базонæн ис?

– Чи йæ æрцахста?

– ПÆК-ы куджытæ.

– Уæд уым бафæрсут. Уым уын æй зæгъдзысты. Ацæут, ам лæууыны бар нæй.

Æмæ ацыдысты, ахæстоны къулы æдде цы бæрзонд къул амæд уыди, уый рæбынты. Фисынмæ куы схæццæ сты, уæд азылдысты, къул куыд ахæцыд йæхиуыл, афтæ фалæрдæм. Кæдæм цыдысты, уый нæ зыдтой, цæмæ цыдысты, уый дæр нæ зыдтой. Уæддæр цыдысты – цæуын сæ фæндыди, лæууын сæ фæндыди, уым сæ фæндыди цæуын дæр æмæ лæууын дæр – уым, ахæстоны къулмæ. Уæртæ быдыры ‘рдыгæй цы къул уыд ахæстонæн, ууыл æдде нæ уыди сисамад. Æмæ лæууыди ахæстонæн йæхи къул – рагон, чъыр æмæ дурæй сисамад. Уым тигъыл æрлæууыдысты – размæ кæдæм цыдаиккой, уый сын нал уыди. Фæстæмæ куыд фездæхтаиккой? Уым къулмæ хæстæг

задысты цыдэр хэдэвзэрд пыхцыл бэлэстэ амэ тьэпэн, фыд-
цбылыз кьутэртэ. Уыдон сэм аenkъардэй кастысты. Уалынмэ сэ
хьустыл аерцыди зарын: чидэр зарыди кэмдэр. Стэй дард кэмдэр
нэ, фэлэ хэстэг кэмдэр. Уыдон кэрэдзимэ кэсыныл фесты.
Асыме бавнэлдта Ёзнауыры цонгмэ. Йэ цэстытэ айтынг сты,
цыма зарынмэ хьуыстой цэстытэ дэр.

Мелэстэй нэ тэрсин, фэлэ мын...

Хьэлэсыдзагэй нэ зарыдысты, чи зарыд, уыдон, нэ-иу ахэцыды-
сты уэлэмэ зарэгыл, амэ дзы цыма цыдэр амбэхсгэ кодтой, амэ
уымэй цыма тынгдэр агайдта зэрдэ амэ уымэй цыма хиондэр касти
зараг адэймагмэ, хиондэр амэ хэстэгдэр. Амэ дисыл бафтыдысты:
чи уой? Йэ зарын ахэстоны кьулмэ чи аерхаста?

Лэууыдысты амэ ракас-бакэс кодтой фэйнэрдэм, амэ уэд
Асыме, Ёзнауыры цонгыл цы кьухэй хэцыд, уый айста амэ йэ
уэртэ кьулрэбынмэ адардта. Уым, кьулрэбын, цыдэр дзэгьэл
кьутэрты 'хсан бадтысты дыууэйэ, кьулыл зэхмэ хэстэг цы ру-
дзынг уыд, уымэ багуыбыр сты, амэ дзы мидэмэ зарыдысты. Сэ
иуыл уыди милицэйи дарэс, йе уэхсчы фэрсты уэлэмэ ныхьхыл
и топпы хэтэл. Заргэ аертэйэ кодтой, дыууэйэ нэ зарыдысты,
уый бэрэг уыд. Амэ сэм уэд мидэгэй дэр чидэр зарыд, уый
та аэдэмэ зарыд мидэгэй. Ёвэццэгэн, рудзынг бакодта амэ
уырдыгэй зарыд.

– Фэлэуу-ма! – загьта Асыме, стэй фэгуыбыр кодта амэ дэлэ
фэуайы гуыбыр-гуыбыр. Ёзнауыр иунагэй аздад, амэ йэм уыцы
дзэбэх аербайхьуыст зарын, цыма йэм куына аербайхьуыса, уымэй
тарсти, уый хуызэн.

Цы ма мын кэндзынэ...

Амэ цыма фыццаг хатт фехьуыста уыцы зарэг, уыйау барызт
Ёзнауыр. Сулэфыди, уэззау улэфт скодта амэ хэкьуырцмэ рахызт
йэ улэфт, стэй, йэ рустыл йэ цэссыгтэ куыд аертылдысты, уый
бафиппайдта. Амэ ахьуыды кодта: кэд аёй ам кэй зарынц, ахэстоны
кьулмэ, уымэн ам афтэ бахьарыди. Амэ йэ, цымэ, нырмэ никуы
ничи азарыди ахэстоны кьулмэ? Амэ йэ кэд ничи азарыди, уэд
диссаг нэу, куыд ничи йэ азарыди! Куыд дзы фидауы! Маэнэ цыма
уым зарынаэн фыст аерцыди, ахэстоны кьулмэ зарынаэн.

Уæдмæ Асыме уыцы гуыбырæй сæ фарсмæ æрбадт. Уыдон æй, æвæццæгæн, нæ бафиппайдтой – сæ тæккæ зарыныл уыдысты, цы уыдысты, уымæй æмæ. Фæлæ Асыме зарынмæ ма базара! Æмæ, уæд сæ зард кæй фендæр и, уый дæр нæ бамбæрстаиккой?! Куыд нæ йæ бамбæрстаиккой, æнæхъæн хъæлæс ыл куы бафтыди, уæд! Уый бамбæрстаиккой. Уымæн æнæ бамбаргæ нæ уыд.

Стæй банцади сæ зарын. Сабыр ахаста йæхи, зарæг куыд сабыр ахæссы йæхи, афтæ æмæ банцади. Уæддæр ма гыццыл абадтысты уыцы гуыбырæй, стæй сыстадысты, æмæ, куы сыстадысты, уæд Асыме, лæппутæй милицæйы дарæсы чи уыд, уымæ ныххудти.

– Ай Ерыстау нæ дæ?!

Уый йæ сæр фæйнæрдæм арадав-бадав кодта. Стæй ныффурттытæ ласта:

– Ерыстау афтæ дæн, афтæ, æмæ, ацы горæты куы фæзилай, уæддæр дзы мæнæй Ерыстаудæр не ссардзынæ!

– Æмæ дæ зарын ахæстоны къулмæ цы ‘рхастай? Кæд а горæт нæ, фæлæ дунейы дæр дæуæй Ерыстаудæр нæй, уæд.

– Уый дæ зарын куы ‘рсура, уæд, ахæстоны къулмæ дæ, ауындзæны бынмæ дæ, уыдæттæй нæ фæрсы. Намæ ахæстоны къулмæ цы кæны? Уæллæй-биллæй, уæдæ зарын ахæстоны къулмæ куыд сфидауа, афтæ иу ран дæр не сфидаудзæн. Стæй, цыма æнæуи дæр кæрæдзийæн хæстæг бавæййынц ахæстон æмæ зарæг, афтæ мæм зыны.

16

Автобус горæты кæрон Цъуйджыны ‘рдæм куы фæзылд, уæд фестæлфыд Æзнауыр. Афтæ фестæлфыд, æмæ, дæлæ хъæуыбынæй Битаты Бесарион йæ фарсмæ бадт, æмæ уый дæр фестæлфыд. Дзургæ дæр æм сцæйкодта цыдæр; æвæццæгæн, афтæ сонт стæлфт кæй фæкодта, уый йæ зæрдæмæ нæ фæцыд, фæлæ уæдмæ йæхæдæг фæци дзурынмæ Æзнауыр æмæ шофырмæ адзырдта, йæ къух дæр ма йæм адардта:

– Фæуром-ма, дæ хорзæхæй!

Æмæ базмæлыдысты автобусызæг адæм: ныр нал автобус уыздæн Цъуйджынмæ, нал æндæр, æмæ ма цæуыл рацæудзæн?! Науæд, кæд йæ зæрды нæ уыди цæуын, уæд æй æнæ абадгæ ничи уагъта автобусы?! Дзурын æм сæ ничи сфæрæзта, æмæ йæм сæ æниу чи сфæрæзтаид

дзурын, уайтагъд хизынмæ куы фæци, уæд! Æцæг æм, сæ тæккæ фарсмæ чи цæры, уыдоны ус Хынцæгон фæцырд:

– Хизгæ кæныс, цы, Æзнауыр?

– О.

– Æмæ ма цæуыл рацæудзынæ, ныр автобус куы нал уыдзæн?!

– Æмæ нæ цæуын.

– Æмæ ма уæд цæмæ бадтæ? Стæй дæм Зазионы зæрдæ не ‘хсайдзæн?

Хорз уыди, æмæ уæдмæ автобусы дуар фегом и. Æндæр цы хъуамæ загътаид Хынцæгонæн? Сабыр хъæуон фæрстытæ йæ бакодта, æмæ дзы иу сыбыртт нæ фехъуыста, афтæмæй фæцæуыныл автобус.

Стæй автобусы бынат афтидæй куы аззади, уæд касти уыцы афтид бынатмæ æмæ агуырда дзуаппытæ Хынцæгоны фæрстытæн: цæмæн, дам, бадтæ уæд? Цæмæйзон, цæмæн бадти! Æмæ, дам, Зазионы зæрдæ, дам, æхсайдзæн, дам. Æхсайдзæн, æмæ цы?! Уыдоны ницы мæт и, йæ хъæуккæгты, – сбадтысты уыцы дзæбæх автобусы æмæ фæцæуынц сæхицæн хъæумæ!

Ныр, автобус куы ацыд, уæд фæсабыр Æзнауыр, цыма, цæмæй тарст æмæ цæуыл тыхст, уыдон йемæ аласта; цæмæй тарст æмæ цæуыл тыхст, уыдон дæр æмæ, цæмæй нæ тарст æмæ цæуыл нæ тыхст, уыдон дæр. Æмæ цыма афтидæй баззади бынтондæр. Йæ алыварс дæр сафтид и дуне. Æмæ уыцы афтид дунейы æдде уыди кæмдæр Гасбол. Æмæ йæ фæндыди Гасболы фенын, фæндыди йæ йæ ныхасмæ хъусын Гасболаен. Фæлæ уый гæнæн нæ уыд. Уыди иу гæнæн – Гасболы тыххæй аныхас кæнын, Гасболы кой кæнын, афтæ кæнын, æмæ дзы йæхæдæг дæр куыд разына Гасбол, афтæ дзы куыд разына, цыма уый дæр уым и, семæ и цыма, семæ бады æмæ ныхас кæны семæ. Чи зоны, Тинатинимæ дæр уыди ахæм ныхас ракæнæн, фæлæ нæй, нæ уыди Тинатинимæ ахæм ныхас ракæнæн. Тинатин куыд хъуамæ дзура Гасболы тыххæй? Цы хъуамæ дзура? Куыд хъуамæ кæна Гасболы хабæрттæй истытæ Æзнауыраен? Нæ, Тинатин ацы ран нæ бæззы æмбалæн. Ам Асыме бæззы, æрмæст Асыме. Æндæр ничи!

Уыдоны автобус дæр ацыд, Базилæны автобус дæр, æмæ Уæллагкомы автобусы абадт Æзнауыр. Стыр фæндагæй Базилæны хъæумæ ныууайын бынтон æнцон нæ уыдзæн, æмæ ма уæд бынтон æнцон! Æхсæв-бонмæ куы фæцæуа, уæддæр нæ ныххæццæ уыдзæн?! Æр-

талынг уыздээн, амэ аэртилынг уэд! Талынджы нэй цэуээн?! Куыд нэй цэуээн талынджы?! Амэ талынг ноджы хуыздэр куы у цэуынаэн. Аххуыс цы бакэндзысты Гасболаэн? Аххуыс – ницы. Фэлэ уэддэр. Фэлэ йэ кой куы факэной дыууэйэ, уэд йэхэдэаг дэр уым нэ уыздээн? Афтэ не ‘рбаддзээн сэ фарсмэ, фэлэ уым уыздээн. Сэ ныхасмэ-иу сын ныхас баппардзээн, кэм хъауа, уым-иу сын раст дэр бакэндзээн сэ ныхас. Стэй аэнаэуи дэр, йэ кой куы факэной, уэд ам дзы мацы фэхэццэ уа! Амэ уэд цэмэ факэнынц искай кой? Йэ хорзы кой дэр факэнынц амэ йэ ‘взэры кой дэр. Цэмээн уэд, цэмээн?! Баддзысты дыууэйэ амэ Гасболы кой кэндзысты. Дыууэйэ сын хорз уыздээн Гасболы кой кэнаэн. Кэддэрти йэмэ бакэндтытэ кодта Асымейы Гасболы хатэнамэ, амэ-иу ахсызгон уыд Гасболаэн, Асымейы-иу кэй бакодта йэмэ, уый. Амэ-иу цин кодта Азнауыр. Амэ кэй зэрдэмэ нэ фэцыдаиккой Асымейы сыгъдэг, аэнаэхин хъаууон митэ. Азнауыр-иу касти Гасболмэ, амэ-иу Асыме исты куы дзырдта амэ-иу развэлгъау йэ былтэ куы бахуынызмэлд сты, уэд-иу бахудти, Гасбол кэд бахуддзээн, уымэ дэр-иу нал фэкаст.

Хэдзэры куынаэ уа, мыййаг. Агэр цэхгэр нызылди цэуынмэ амэ искуыдэм куы фездэхэ! Амэ фездэхэд! Хэдзар уым нэ уыздээн?! Йэ мад, йэ сабыртэдзурэг мад Афинаэ та йэ, куыд фэзэгъынц, зэххыл бадын дэр нэ уадздээн. Уэвгэ сэм кэдэй нырмэ нал уыди! Сэрээн, дам, нэу, афтэ дзы куы загъта Асыме. Уэд-иу куыд цин кодта, Асымеимэ-иу сэм куы аэрцыд, уэд. Сабаты-иу лекциты фэстэ фэцагайдтой кэм – фистэгэй, кэм – цэуыл, уэддэр-иу афоныл никуы ныххэццэ сты. Амэ-иу фыр цинаэй цы фэуыдаид, уый нал зыдта Афинаэ.

Атагъд кодта; куыддэр ахэстоны кзулы рэбынаэй ранкзуысыдысты, афтэ ма, Ерыстау кэй хуыдта, уымэ цы аныхэстэ кодта, аэндэр аэй ницэмаэуал равдэлд. Цыма дыууэ артисты уыдысты Ерыстауимэ. Сэ иу – стырдэр артист, иннаэ – кэаннаэгдэр артист, амэ репетици кодтой цыма. Уыдон исты ныхасыл бафтау амэ сэм хъус, цыфэндэ ныхас дэр уэд. Цас хуымэтэгдэр уа ныхас, уыйас ноджы хуыздэр. Цэуыл ныхас кодта йэмэ, уымээн дэр ницы базыдта. Загътой йын: сом дыууэ сахатыл – Ленины фэзмэ. Цыма аэнцон у ардыгэй сомы дыууэ сахатмэ кэсын! Нэ дэ къух истэмэ аэртасдзээн, нэ дэ зэрдэ

истауыл фæлæудзæн. Лæг ауыгъд куыд уа, æрмæст улафын куы уа йæ бон, æмæ улафын дæр цастæ уыдзæн йæ бон! Цæмæйдарты йæхи хуызæн уыди Ерыстау Асымейæн. Æмæ йын уæдæ æндæрхуызон æмбал куыд хъуамæ уыдаид Асымейæн?! Сæ ныхас дæр уыцы дзæбæх бадти кæрæдзийыл.

Автобусæй куы æрхызти, уæд изæрмилтæ сæхицæн æхсæв бынæттæ агуырдтой фæндаджы былтыл. Уый цыди æмæ цыди, нæдæр тагъд кодта, нæдæр сынæг цæуыныл архайдта. Куы-иу цы хъуыдыйыл фæхæст и, куы – цы; æмæ-иу ыл куыд æнæнхъæлæджы фæхæст и, афтæ æнæнхъæлæджы-иу æй фæкодта уадзгæ дæр. Афтæ æнæнхъæлæджы æрбалæууыд йæ зæрдыл уыцы изæр дæр. Фæлæ уый нæ атагъд кодта уыцы изæр, йæ разы æрлæууыд нымæтджын лæгау æмæ лæууыд. Æмæ йыл бацин кодта Æзнауыр, худгæ дæр æм бакодта.

Уæд-иу æхсæвæр афтæ хордтой: исчи-иу сæ – кæй рад уыдаид, уый – дзул сдавта дуканийæ, æмæ-иу кæрæдзийы къухтæй скъуыдтой уыцы цыппæрдигъон дзулы джипп цыппарæй æмæ-иу лæугæ-лæууын æмпылдтой, цыма кæрæдзи фæзмыдтой, уый хуызæн. Кæд-иу сæ исчи исты хъазæн ныхас сæппæрста, уæд-иу ыл афтæ æмпулгæ-æмпулын бапыррыччытæ кодтой.

Уыцы бон уый рад уыд дзул хæссын, Æзнауыры рад. Афтæмæй цыдæр чиныг кæсыныл фæци, æмæ дын рæстæг уыдæттæ бары! Йæхи ма бæргæ аппæрста, фæлæ – кæм и! Дзулæн йæ кой дæр – нал. Адæм дæр – нал. Æрмæст ма æдде иу лæг лæууыд. Йæ дæларм – дзулы цыппæрдигъон джипп, æмæ йыл æнгом хæцы йæ дæларммæ йæ цонгæй, æвæццæгæн, автобусмæ уыди йæ лæуд. Æзнауыр дæр æрлæууыд, цыма уый дæр автобусмæ лæууыд, афтæ. Лæууыд æмæ лæджы дæларммæ бакæс-бакæс кодта. Тарсти, автобус куы ссæуа, – æмæ йын цы ис æнæ ссæугæ! – уæд æм схиздзæн лæг, йæ дзул йæ дæларм, афтæмæй, æмæ ма уæд цæмæ кæсдзæн? Æмæ ацæудзæн уый дæр, цæстытæ дзулыл куы нæуал хæцой, уæд – цæмæ ма дзы лæудзæн! Фæлæ йæ къухтæ уыдзысты афтид, афтæмæй хъеллау кæндзысты йæ уæлæ. Æмæ сæм кæсдзысты йæ ‘мбæлттæ æмæ сæ цæстытыл не ‘ууæнддзысты. Æмæ загъта Æзнауыр – загъгæ ныллаг хъæлæсæй кодта, фæлæ цыма æнæ-хъæн дунемæ дзырдта:

– Мæн дзул нал фæци.

Лæг æм ницы сдзырдта, йæ лæууыны кой кодта йæхицæн.

– Афонмæ мæм ракæс-ракæс кæнынц ме ‘мбæлттæ, æз та хъуамæ афтидæй балæууон сæ разы? – хъуыста йæ ныхæстæм Æзнауыр æмæ дис кодта йæ ныхæстыл – цытæ дзуры?! – Стæй хъуамæ æххормагæй схуыссой. – Æмæ та фездæхти йæхимæ: кæй бахъуыдысты уыцы ницы-мацы ныхæстæ!

Лæг лæууыд, йæ цонгæй фидар хæцыд дзулыл йæ дæларммæ, æмæ та-иу дæлæмæ куыд акаст автобусы ссæуæнмæ, уый дзæбæх зынди цырагъы рухсмæ. Ныр ссæудзæн автобус, æмæ йæм схиздзæн лæг. Стæй ацæудзæн автобус. Æмæ дзул никуыуал уыздзæн амыты. Уый афтæ лæудзæн. Æмæ кæдмæ лæудзæн?! Æмæ бафарста лæджы, афтæмæй йæ цы хъуыддаг уыд лæджы фæрсынмæ, уымæй йын йæхи бафæрс!

– Автобусмæ лæууыс?

Лæг æм йе уæхсчы сæрты бакаст æмæ йæм касти, стæй йæ бафарста:

– Æмæ ды автобусмæ нæ лæууыс?

– Нæ, – загъта Æзнауыр.

– Уæдæ?

– Ницæмæ.

– Куыд ницæмæ? – ацы хатт æм йе ‘ргом аздæхта лæг.

– Æз æнæуи лæууын.

– Æнæуи лæугæ никуыма федтон, – загъта лæг æмæ æдзынæгдæр бакасти Æзнауырмæ.

– Дзул мæ нæл фæци, æмæ афтæмæй куыд ссæуон ме ‘мбæлттæм!

– Кæм сты де ‘мбæлттæ?

– Æмдзæрæны.

– Кæм æмдзæрæны?

– Институты.

– Цæуыл дзы ахуыр кæнут уæ институты?

– Ахуыргæнджытыл.

Лæг иу стыр къахдзæф бакодта Æзнауыры ‘рдæм æмæ йæ къух ныттылдта.

– Кæд дуне ахуыргæнæгыл нæ лæууы, уæд мæ Хуыцау фесафæд!

Æзнауыр фæтыхсти æмæ фæстæмæ фæлæууыд.

– Æмæ, дам, не ‘ппæт дæр Гоголы цинелæй рахызтыстæм, – афтæ куы загъта уыцы фысджытæй чидæр. Æмæ Гоголь йæхæдæг дæр ахуыргæнæджы цинелæй куы рахызти! Уæдæ ма йын хорз ахуыргæнæг ма уыдаид, кæддæра цинел нæ, фæлæ хæдон дæр ныффыстаид!

Царды диссэгты йеддæмæ ницы и, æвæццæгæн, дзæбæх æм куы æркæсай, уæд. Алыхуызон диссæгтæ. Уæдæ йæ уæды онг дæр куыд нæ зыдта, ахуыргæнæг уыдзæни, уый, фæлæ йæ цыма удæй уæд банкъардта, уыцы изæр, уыцы дзæбæх лæг дзулы цыппæрдигъон джипп йæхи дæлармæй куы райста æмæ йæ уый дæларм куы бакодта, йæхи дæларм та афтидæй куы баззади, уæд. Дохтыртæ ард Гиппократæн хæрынц, сæ тых-сæ бонæй рынчынты дзæбæх кæныныл кæй архайдзысты, ууыл. Уæд Æзнауыр та цыма уыцы лæгæн бахордта ард, скъоладзауты, скъолайæ цы иунæг рухс фæндаг цæуы, ууыл кæй араздзæн. Зæгъгæ ницы кодта – лæгæн дæр ницы загъта æмæ стæй, лæг куы ацыди, уæд йæхицæн дæр. Æмæ ма æниу цы хъуыди уым зæгъын?! Нæ, уым зæгъын ницыуал хъуыди. Цы дзы хъуыди зæгъын, уый загъта уыцы лæг йæхæдæг.

Æмæ царды диссæгтыл уый дæр куы бафтыд, уыцы диссаг дæр, уыцы изæр уыцы дзулæйгæнæны раз цы диссаг æрцыд, уый.

Æмæ-иу куыд тынг фæндыд Æзнауыры уый фæстæ – искуы ма куы сæмбæлид уыцы лæгыл! Дзæбæх ын куы бакæсид йæ цæсгоммæ дæр æмæ йæ дæлармæ дæр, уæд дзулы джипп цы дæлармæй райста æмæ, афтидæй цы дæларм баззад, уырдаæм.

Хъæумæ уайтагъд æрхæццæ æмæ бадис кодта: уæдæ-иу уæд куыд æрæгмæ æрхæццæ сты Асымеимæ! Кулдуары раз æрлæууыд æмæ уыны: уыщырдыгæй дæр æрбахæццæ чидæр кулдуармæ. Æзнауыр æрлæууыд, æмæ уый дæ æрлæууыд. Рудзынджы рухсæй цыппæрдигъон фæлм хауд, æмæ афтæ зынд, цыма чидæр дуарыл хуыздзыд урс уæлæфтау баппæрста. Уæд, фалæрдыгæй чи æрбацыд, уый бавнæлдта Æзнауырмæ, йæ тæрттыл ын æрхæцыд.

– Æмæ, дам, хайрæг нæй! Уæд, уый кæй дзыхæй схауд, уымæн хайрæгбадæн фæуæд йæ хæдзар.

Æзнауыр ын йæ къухыл æрхæцыд.

– Хайрæг нæй, фæлæ хайрæджытæ ис. Гъеныр мах хайрæджытæ стæм. Нæ дыууæ дæр, афтæмæй нæ иу дæр хайрæг нæу.

– Нæ, нæ, ды хайрæг дæ æмæ йыл басæтт, хуыздæр дын уыдзæн.

– Нæ дæн хайрæг.

– Æз та дын афтæ зæгъын, æмæ хайрæг дæ!

– Æз та дын афтæ зæгъын, æмæ нæ дæн хайрæг!

– Кæд нæ дæ хайрæг, уæд ам цы ми кæныс? – æмæ йæ тæрттæй бауыгъта Æзнауыры.

– Мидамæ ма бауадз, æмæ уым бæрæг уыдзæн: кæд хæйрæг уон, уæд рухсмæ фæтары уыдзынæн.

– Æцæг, æцæг! – загъта Асыме æмæ балæгъстæ кодта: – Æцæг хæйрæг куы разынай, уæддæр-иу ма фæтары у, хорз?

– Хорз.

– Нæ фæтары уыдзынæ?

– Нæ фæтары уыдзынæн.

– Уæдæ цом, – Асыме йæ тæрттæ суагъта Æзнауырæн æмæ æрзылдта дуарæхгæнæн.

Кæртмæ куы бахызтысты, уæд æрлæууыд Асыме.

– Гъеныр æнафон куынæ уайд, уæд Боротæ не суаин æмæ йæ не ‘ркæнин, æмæ йæ уайтагъд нæ базонид, хæйрæг дæ æви нæ дæ хæйрæг, уый?

Æзнауыр бахудти Боройы коймæ.

– Хæстæг уæм цæры?

– Уæлæ гыццыл уæлдæр.

– Дзæбæх у?

– Уæдæ! Æндæрæбон, сæ фæйнафарс чи цæры, уыдоны устытæ цæуылдæр бахъæлæба сты Бороты дуармæ, æмæ сыл схæр кодта Боро: «Ныр, кæд ибитвæййымæдтытæ не стут, уæд уæ загъд мæ дуармæ цы ‘рхастат? Æмæ мæ фыдзæрдæйы дуарæй сылгоймаджы цъах-цъах цæуа!»

Æзнауыр хъæрæй ныххудти.

– Стæй?

– Цы стæй?

– Цы загътой устытæ?

– Ницы. Сæ хъæлæба дæр сæ ферох и. Ахуыр сты Боройы ныхасыл. Боро дзы цы нæ зоны ныхасы, уыдон дзы уый дæр зонынц. Фæлæ йæ дзургæ афтæ кæнынц уыдон дæр, Боро йæ куыд æрлæгъзытæ кодта, афтæ.

Æмæ адаргъ сæ бадт, тынг сын адаргъ и. Афтæ адаргъ и, æмæ йын кæрон нæ уыди. Исдуг фынгыл бадтысты, хъæууон рæууон фынгыл. Стæй, хатæнæн цы дыууæ рудзынджы уыд цæхæрадоны ‘рдæм, уыдонæй фæйнайæ адардтой сæ сæртæ æмæ ныхас кодтой. Иудадзыг – нæ. Мæнæ цыма ауæрдгæ кодтой сæ дзуринагтыл, куы сын фæуой, уымæй тарстысты цыма. Аныхас-иу кодтой æмæ-иу фæлæууыдысты, стæй та-иу аныхас кодтой. Ныхас йæхæдæг дæр цыдæрхуызон ныхас уыд. Гасболаей-иу райдыдта æмæ-иу æй сæхæдæг дæр нæ базыдтой,

афтæмæй-иу æндæр ранмæ аздæхт, Гасболаен йæ кой дæр кæм нæ уыди, ахæм ранмæ. Стæй-иу æндæр цæмæйдæр райдыдта æмæ-иу кæмдæр-кæмдæр æрбахызт Гасболы коймæ. Куыд-иу æрбахызт, уый-иу сæхæдæг дæр нæ базыдтой.

– Йæ диссертацийы мæт мæ бынтон мары, – загъта иуафон Æзнауыр. – Уыцы джигулгæнджытæ йын æй ма байтауой къуымты! Æнауи дæр ын æмбырд нæма уыди иу ранмæ – кæм хицæн сыфтыл, кæм скъолайы тетрады, кæм чиныгæн йæхи афтид бынæтты.

– Æмæ афтæ уæгъдибар уыдаиккой уыцы джигулгæнджытæ?! Семæ ничи уыдаид университетæй?! – загъта хъæрæй Асыме.

– Уыдаид дзы исчи, куыд нæ дзы уыдаид! Фæлæ чи?! Кæд дзы иу Бориславы хуызæн бахауд, уæд дæ йæ хорзæх уæд!

– Цæуыл у йæ диссертаци?

– Æнахуыр ном ын ис: «Ирон фæндыр»-ы æвæлхат рухс».

Стæй та фæлæууыд сæ ныхас. Æвæццагæн, йæ диссертацийы сæрыл хъуыды кодтой Гасболаен, стæй, чи зоны, æрмæст йæ номыл нæ. Æмæ кастысты цæхæрадонмæ – талынг цæхæрадонмæ кæсын æнцон у.

– Хъæуæй дæр-иу æм æрбафтыдтæ искуыты? – бафарста Асыме.

– Куыннæ! Бауадтæн-иу æм. Куы-иу æй баййæфтон, куы – нæ. Фæлæ-иу æй куына баййæфтон, уæд дæр-иу цингæнгæ раздæхтæн. Кæй йæм бауадтæн, ууыл-иу цин кодтон, æвæццагæн. – Стæй бакасти Æзнауыр Асымемæ, йæ цæстытæ йыл æрхæцыдысты, æмæ йæм бадзырдта уæд: – Æмæ кæм уыдтæ, кæм, æз уæ дуармæ кæд æрхæцца уыдзынæн, уымæ кастæ?

– Режиссеры куыст кодтон, – бахудти Асыме, – ахæм æвзыгъд лæппутæ æмæ дзы чызджытæ разынди, æмæ дæ къухтæ дæ дзыхы акæндзынæ.

– Мæ къухтæ мæ дзыхы æз акодтаин, мидæмæ куы баирвæзтаис, уæд. Æвæццагæн, мæ зæрдæ æхсайдта, ирвæздзынæ мидæмæ, æхгæндзынæ дуар, æмæ-иу мæхи куы рахастон уым дæлæмæ! – Асымейæн йæхи ныхæстыл куыд бадтайккой йæ ныхæстæ, афтæ архайдта дзурыныл Æзнауыр. – Фæмидæг уыдаис æмæ дуар ахгæдтаис.

– Æмæ йæ кæд нæ ахгæдтаин, уæд та?

– Нæ йæ ахгæдтаис, уæдæ! Æхгæнæн цæмæн нæй, уый дын нæ ирвæзы æнæ æхгæдæй, æмæ уый хуызæн æхгæнинаг дуар уагътаис æнæ æхгæдæй?

– Гьеныр акæс дæ митæм, æмæ – гъа! Æз дын мæ драмкъорды кой кæнын, мæ цин мæ хъуыры бады, афтæмæй, ды та нæ дуарыл бафтыдтæ. Æз уыцы пьесæ федтон театры, стæй иу хатт нæ – бирæ хæттыты. Фатимæйы-иу Ленæ куы хъазыд, Туменон Ленæ, уæд-иу театрма баирвæз! Лæг-иу йæ мæгуыртæ фæрох кодта. Æвæццагæн, сылыстæг сценæйы афтæ не сфидыдта нырма. Уæдæ уыцы хъæлæс, уыцы ‘рттивгæ хъæлæс – о, о, æрттивгæ кодта йæ хъæлæс æмæ арт æфтыдта йе ‘рттивгæ стъæлфæнтæй. Æз-иу уалæ æртыккаг уæладзыджы бадтæн, уырдаæ аслам уыд билет, æмæ-иу мæм уырдаæм хæцца кодтой уыцы стъæлфæнтæ, æмæ-иу мæ зæрдæ йæхи къултыл хойынæй нал æнцади.

Æмæ йæм бадзырдта уæд иуафон Æзнауыр, худгæ дæр æм бакодта.

– Кæмæн кæныс уыцы ныхæстæ, кæ?! Кæцы хатт ацыдтæ театрма æнæ мæн? Æмæ-иу æхсæв сæнттæ куы цагътай, уæд-иу дæ уæлхъус чи лæууыд æмæ-иу дæ чи ныссабыр кодта! Ды уарзгæ кодтай Ленæйы, дыууæуæладзыгон уарзт æй кодтай: куыд артисткæ, афтæ дæр æй уарзтай, æмæ, куыд сылгоймаг, афтæ дæр. Дæхæдæг иууæладзыгон уарзтæн дæр æгæр хъуыдыды уыдтæ. Æмæ, зарæджы куыд зарынц, уыйау дзы суртæ дæр кодтай, уадзгуытæ дæр.

– Кæй нæ фæтары дæ, уый хорзæй хорз уыди, фæлæ æнæуи хъуамæ фæтары уыдаис, уымæн æмæ хæйрæг дæ. Нæ йыл сæттыс?

– Нæгъ.

– Æмæ йыл ма басæтт, æмæ æниу кæй хæйрæг басасти, хæйрæг у, ууыл? Уæдæ ма дын иу диссаг радзурон – бахъæудзæн дæ: хæйрæг цас фылдæр диссагтæ зона, уас хæйрæгдæр у. Фатимæйы цы чызг хъазы, уый кæд нæ дзуры бынтондæр Ленæйы хъæлæсæй, Туменон Ленæйы. Нæ дæ бауырдзæн, уымæн æмæ зын бауырдæн у – зын бауырдæн нæ, фæлæ йын æппындæр нæй бауырдæн – нæ йæ уыныс, афтæмæй дæм æрбайхъуыст йæ хъæлæс, дæ зæрдæ ныссаеххæтт кæндзæни: Ленæ! Туменон Ленæ! Æмæ фæхæцца дæн – кæд нæ хъуыды кодтон афтæ: театры федта ацы Ленæ уыцы Ленæйы æмæ йæ фæзмгæ кæны. Рахъавыдтæн-иу, зæгъон ын, æмæ афтæ тынг ма фæзма Ленæйы. Уæд уый ма æрцахсæд дæ сæр, æмæ, уыцы Ленæ ирон театры Фатимæйы куы хъазыд, уæд ацы Ленæ гуырд нæ, фæлæ гуыринаг дæр нæма уыди!

– Ленæ хуыйны ацы Ленæ дæр? – бафарста Æзнауыр.

– Ленæ хуыйны.

– Ёмæ йыл бады уыцы ном?

– Бады йыл. Кæд ыл æгæр нæ бады, уæд.

– Ёгæр, зæгъыс?

– О, æгæр, зæгъын.

– Уый хорз у, кæд дæхи нæ сайыс, уæд.

– Мæхи та куыд хъуамæ сайон?

– Афтæ. Лæг йæхи афтæ сайы, æмæ æппындæр не ‘фсæды йæхи сайынай. Ёмæ йæ хъалæй нæ сайы йæхи – тæригъæд кæны йæхицæн æмæ уымæн сайы йæхи. Стæй йæ уый тыххæй бирæ сæпп-сæпп бахъауы.

– Сæпп-сæпп?

– Сæпп-сæпп! Адæймаг æнæхъуаджы сæпп-сæпп цас кæны, уыйас хъуаджы сæпп-сæпп куы кæнид, уæд афонмæ, цæмæйзон, кæдæм ахæццæ уыдаид!

Асыме йæм касти, касти, стæй фæпыррыкк кодта.

– Мæнæ цытæ фæдзырдта иу хæххон дзигло! Фæлæуу, æмæ ды сæпп-сæпп нымайæн къанторы кусæг дæ?

– Нæ, сæпп-сæпп нымайæн къанторы кусæг нæ дæн. Сæпсæпгæ-нæг дæн æмæ уый базыдтон, æмæ йæ фылдæр фæстæмæ здæхт у нæ сæпп-сæппæн. Ёмæ ма уыцы лæгау фæстæмæ здæхын куы зониккам бæргæ, фæлæ фæстæмæ здæхын дæр нæ зонæм.

– Кæцы лæгау?

– Йе ‘фсондз йе уæхскыл кæмæн уыд, афтæмæй хуымы кæронæй чи раздæхт, ме ‘фсондз, дам, баззади хæдзары, æмæ, дам æй рахæссон, уыцы лæгæй, гъе!

Ёмæ ныццин кодта Асыме.

– Уый дын лæг! Йе ‘фсондз йе уæхскыл, тæбынгтæй дыууæ йæ разы хъеллау кæнынц, дыууæ – йæ фæстæ, афтæмæй фæлæгæрдæ фæстæмæ, ферох, дам, ме ‘фсондз, æмæ, дам æй рахæссон! Уымæн йæ иувæрсты сæпп-сæпп кæн æмæ йæм кæс!

– Цæмæн?

– Афтæ. Уый дзæбæх лæг ма уыдаид, уый гæнæн нæй. Куыд фæ-цæйбырста, ме ‘фсондз, дам... Уæдæмæ уымæн цыртдзæвæн сараз иу къæдзæхы фаркæй æмæ йын æй, цы хуымы кæронæй раздæхт, уыцы хуымы ауæдзыл сæвæр! Хъæбæртæ фидауид!

– Хорз фидауид, æцæг. Фæлæ æвдисгæ та цы кæнид? Цы хъуыды дзы уайд?! Алчи йе ‘фсондз йе уæхскыл хуыммæ хæссæд, фæлæ йæм

афтæ зынаæд, цыма йын хæдзары баззад, æмæ йæм фæстæмæ, йе ‘фсондз йе уæхскыл, афтæмæй здæхæд?!

– Æмæ дзы цæмæн бахъуыди хъуыды? Хъуыды цы уацмысты тбыхссæм, уыдон бынтон æнæ хъуыды фæвæййынц, уый ды мæнæй хуыздæр зоныс. Зæрдæ сцъæх и ацы хъуыды агурынаей.

Æмæ ныр та Æзнауыр бахудти.

– Мæнæ иу хæххон дзигло цы ныхæстæ фæкодта, мæнæ! Æмæ ноджы фылдæр ныхæстæ куы фæкодтаид, уæддæр, йæ алы ныхасы дæр, йæ алы змæлды дæр, алы улæфты дæр цыдæр хъуыды кæй и, уый кой не скодтаид.

– Уый уæхскджын лæг уыдаид, – йæ сæр атил-атил кодта, афтæмæй дзырдта æмæ дзырдта Асыме. – Йæ фындз гуыбыр уыдаид æнæмæнг, йæ роцъо – размæ схъæл, æмæ фидыдтаид уыцы хуымы кæрон.

Æзнауыр тамако адымдта æмæ йын йæ фæздæг цæхæрадоны талынг-мæ афу кодта.

– Йæ цъæхснаг хъæр кæмæн цæуа, ахæм хъуыды нæ – кæмдæр мидæгæй арф æфснайд чи уа, æддæмæ чи нæ разын-разын кæна æмæ йæхимæ цыбæл чи кæна адæймаджы, ахæм хъуыды. Ахæм хъуыдыйæ хуыздæр хъуыды нæй. – Æмæ та бакасти Асымемæ Æзнауыр. – Ныр æй театры куыд æвдыстой, уый фæзмыс æви уый нæ фæзмыс?

– Уымæн æнæ фæзмгæ цы и! Фæлæ мæхæдæг дæр агуырджон, агуырджон æмæ цыма ссарджон цыдæртæ. Фæлæ мын Фатимæ Туменоны Фатимæйæ æндæрхуызон кæнын нæ комы. Стæй мæ цыма фæндгæ дæр тынг нæ кæны, фæндæрхуызон уа, уый...

– Цымæ, цæмæннæ? – цыма æцæг бафарста, афтæ бафарста Æзнауыр, фæлæ бæрæг уыд, æцæг кæй нæ фарста, уый.

– Нæ зонын.

– Иу хъуыды мæм æрцæуы, цы хуызæн хъуыды, уый зоныс? Цыма дæм репетицитæ кæнын æгæр цæуы.

– Цæмæй йæ базыдтай?

– Нæ зонын. Æмæ иу скульптор куы уыди. Чи уыди, чи? Сылгоймаджы скульптурæ куы скодта. Рæсугъд ын куы рауади, æмæ йæ куы ныууарзта. Æмæ йæ равдыстмæ куы никуы радта. Фæлæ йæ сусæг рамбæхс-бамбæхс куы кодта. Уыцы скульпторы æмбисондæй дын тæрсын байдыдтон.

– Дæ ныхæсты дæр ваййы рæстытæ, лæг хъуамæ раст зæгъа! –

бахудти Асыме, афтæ бахудти, цыма æмбæхсгæ кодта, кæй бахудти, уый, æмæ йæ, кæй бахудти, уымæй æмбæхста, цыма. – Ноджы æнæ-раны-рæтты рагæппытæ кæнынц, æмæ лæгæн йæ ныхыл фæцæуынц сæ къæрццытæ. Уыцы скульпторы æмбарын, йæ цин дæр ын æмбарын æмæ йæ зын дæр, кæд йæ цин дæр æмæ йæ зын дæр адæмы цин æмæ зынай цæмайдæр хицæн кодтой, уæддæр. Цæмай йын хицæн кодтой, уый дæр æмбарын. Хъары мæм. Чи уыди, чи, уыцы скульптор? Куы йæ базонин!

– Мæнæй дæр айрох и. Ёрхъуыды йæ кæндзынæн. Райсоммæ дын цæттæ уыдзæн.

– Ахсæв-бонмæ ууыл цин кæндзынæн. – Стæй фæлæууыд йæ ныхасæй Асыме, цыма тæргай фæци, уый хуызæн. Фæлæ уайтагъд дзурынмæ фæци: – Ды раздæр æрцæудзынæ. Сценæтæ-йедтæ аразыныл иумæ куыд ахъуыды кæнæм. Гъеныр нæ Гасбол куы уайд! Бахатыдаин æм, æмæ æрцыдаид. Иумæ æрцыдаиккат, – Асыме фæлæууыд йæ ныхасæй, стæй йæ цæхгæр фездæхта иннæрдæм: – Омæ мæм дис кæсы, тæрсын цæмæннæ зыдта? Мæнæ кæрдæджы хиталæгыл цы саскъ сбыры, уый дæр ма куы зоны тæрсын, уæд уый куыд нæ зыдта тæрсын; цæмæннæ зыдта, уый цы ныхæстæ кодта, уыдон алы ран æмæ алкæмæн нæ уыди кæнæн, уый?! Науæд æм куыд ничи бадзырдта, цы ми кæныс, мæнæ лæппу? Ды йæм цæуылнæ бадзырдтай?

– Цæуылнæ йæм бадзырдтай! Куыд æм бадзырдтаин хъуамæ, кæд æмæ йæм хъусынай не ‘фсæстæн, уæд! Емæ мæм ахæм дзуринагтæ куы уыдаид, æмæ сæ афтæ дзурынхъом куы уыдаин, уæд хъæуи-хъæу æмæ хæдзари-хæдзар куы зылдаин, цæмай сæ дзурон, цæмай фæллойдæнæг адæм зоной, раст цы у, уый дæр æмæ раст цы нæу, уый дæр, уымæн æмæ мах бæстæ ахæм бæстæ у, æмæ дзы, раст цы у, уый зын базонæн у.

Стæй фæлæууыд, йæ ныхас цыма скъуыйгæ акодта, уый хуызæн. Ёмæ кастысты сæ фæйна рудзынгæй æхсæвы талынгмæ. Ёмæ хъуыстой æхсæвы талынгмæ. Стæй кæйдæр куыдз срæйдта, æмæ афтæ зынди, бæстæ кæй ныссабыр и, ууыл рæйы, æндæр æй ницы рæйæг кæны.

Ёмæ загъта Асыме:

– Уæддæр æгæр фæзмьдта йæ ахуыргæнæджы. Ёниу, æвæццæгæн, хорз лæг у кæмдæр, тынг хорз лæг, æмæ ахæм лæгæн æнæ фæзмгæ цы хос и! Фæлæ ма дзы ахъуыдыйаг уый уыди, æмæ уымæн йæ гæнæнтæ

æндæр уыдысты, чи йыл фæхæцыдаид бахъуыды сахат, уыдон дæр æндæр уыдысты. Цы æхсæнады змæлыди, уый йæхæдæг дæр æндæр уыди.

Æзнауыр касти Асымемæ æмæ та-иу аздæхт уыцы хъуыдымæ: ракаæна йын, ПÆК-ы кæй уыди, уыцы хабар. Фæлæ йæм Бориславы кой кæнын нæ цыди. Ноджы, дам, хъуамæ Росебыл очерк ныффыссон, хорз очерк, дам. Цымæ ма кæд фыста очерктæ, уымæйдæр хорз очерктæ?! Æмæ йын кæнгæ ракаæндзæн Асымейæн уыцы хабар, уæдæ йæ æмбæхсгæ бакæндзæн?! Фæлæ фæстæдæр. Ныр æм уыдоны кой кæнын цыди, уыцы лæппуты кой. Уыцы цинелджын лæппу, Асыме Ерыстау кæй хуыдта, уый йæ цæстытæй нæ хицæн кодта. Бæрзонд, бæзæрхыг, цыргъзонд æмæ цыргъныхасгæнаг. Æмæ дзы афæрстытæ кæна Асымейы, зæгъгæ, куыд загъта, афтæ йæхæдæг фæразæй Асыме:

– Иухатт нæ куыд бафарста, уый нал хъуыды кæныс?

– Чи нæ бафарста?

– Гасбол. Мæнæ нæ афтæ куы бафарста, зылангон мыртæ æмæ уæ æзылангон мыртæй чи кæцыты фылдæр уарзы? Йæхæдæг худы. Куыд дзæбæх-иу худти! Диссаг нæу, зылангон мыр дын уа æмæ йæ æзылангон мырæй байвай! Æзылангон мыртæ къуырма кæнынц æвзаг, зылангон мыртæ та йыл зæлланг æфтауынц, æмæ зæлланг-гæнаг æвзагæй хуыздæр цы и! Къостайы нæ литературон æвзаджы бындурæвæраг хонæм, афтæмæй йын нæ кæсæм йæ амындтытæм. Къоста зыдта, уыцы æзылангон мыртæ цы знаггад кæнынц æвзагæн, уый æмæ сæ хызта æвзаг. Къоста фыста «лæббу», мах фыссæм «лæппу», Къоста фыста «дзæгъгъа», мах фыссæм «дзæнхъа», фыста «ацыддæн, ахауддæн» æмæ афтæ дарддæр. Ацы фæстаг дзырдты æмæ уыдоны хуызæн дзырдты «д»-йы бæсты «т» куы ныффыссай, уæд дзы, иуæй, хъуыды нал вæййы, иннæмæй та йын йæ зæлланг аныхъуыры уыцы «т». Кæцæй æрхастой уыцы дзырдтæм «т»-тæ, цæмæн сæм сæ æрхастой, уый кæд хæйрæджытæй исчи базона, уый йеддæмæ йæ адæмæй ничи базондзæн. Æмæ мæ маст мæ хъуырма схаецæ вæййы, студенттæй искæй куысты уыцы «т» «д»-йæ байвон, уый мæ бон куынæ вæййы, уæд. Мæхимæ фæзынын фыдгæнæджы хуызæн – ныххæц мыл æмæ мæ ахæстоны баппар!

Æмæ, æвæццæгæн, ахæстоны коймæ æрбалæууыд йæ зæрдыл Ерыстау Асымейæн, фыццаг бакаст Æзнауырма, стæй йæ афарста:

– Куыд лæг дæм фæкасти Ерыстау?

– Хорз лæг мæм фæкасти, кæд йæ митæ æгæр диссаджы митæ не сты, уæддæр. Æниу мæм хорз йæ миты тыххæй куы фæкасти. Милицæйы кусай, ахæстон хъахъхъæнæг уай, дæхæдæг бацæуай, ахæстоны рудзынгмæ багуыбыр кæнай æмæ дзы базарай мидæмæ! Уый сæрхъуызой лæджы бон у, тæрсынтæ-йедтæ йæ хъуыдыйы кæрон дæр кæмæн не сты, ахæм лæджы бон.

– Афтæ йæ базыдтай, æмæ йæ куыд базыдтай, уымæ æвналын дæр нал хъæуы, – бахудти Асыме. – Боро дæр дзы æндæр ницы загътаид, æмæ æмбисонд Боро у, сыхах Боро нæ, мах Боро.

– Фæлæуу-ма, фæлæуу, – бахудти Æзнауыр дæр, – Боротæ уарæгæй дæ чи баурæдта? Йæхи суарæг кодта æмæ дзæбæх Боройы сæхирдыгæй фæкодта.

– Æз æй ницы фæкодтон нæхирдыгæй. Уый нæхи уыди рагæй дæр, нæ туг-не стæг. Йæ ибитвæййымадæй дæр бæрæг у, мах кæй у, уый – æцæг Боро, æрдзон Боро. Сымахæн та æрхъуыдыгонд у уæ Боро – йæ ном уын куыд æрхъуыдыгонд у, йæхæдæг дæр – афтæ.

Æмæ базмæлыд Æзнауыр, уæдæ йæм уый, Ерыстауы кой кæд ракандзæн, уымæ кæсы, ай та Боройы койæ нал æфсæды. Æмæ сæхи Боройы кой кæнæд, фæлæ йын иннæ Боройы кой йæ зæрдæйы ауындзæнтæ ныщæвы раст. Уый æрцахсын кодта Гасболы. Хæлæг æм кæй кодта, уый тыххæй. Æндæр æй кæм цы бахъыгдардта Гасбол?! Фæлæ йæм хæлæг кодта – уый цæмæн скандидат и, нырма лæппу у, афтæмæй. Дохтыры диссертаци цæмæн фыссы, уымæй цæмæн феппæлынц æмбырдты, уый алыварс цæмæн æмбырдтæ кæнынц студенттæ?! Куыд бамидæг и, кæм æй фарстой, уыцы хатæнмæ! Æвæццæгæн сæм фыццаг хатт нæ бахаста æвзаг. Йæ къух дæр ын куыд æрæвæрын кæнын кодта, уым æй кæй федта, уый тыххæй кæй никуы никæмæн ницы зæгъдзæн... Уый, тæрсгæ кæй кæны, уымæн афтæ бакæнын кодта. Æмæ йын æнцон нæу, тæрсгæ кæй кæны, уый, фæлæ, хæлæг кæй кæны, уый йæ нæ уадзы, уый уæлахиз кæны, тæрсгæ кæй кæны, ууыл.

– Ныр Боройы генералон прокурорæй бауrom, мах Боройæ зæгъын, сыхах Боро цæй генералон прокурорæн бæззы! Уæд, цин дын фенон, уый æгъдау куыд æрæвæрид. Гъа, уæртæ ибитвæййымад кæуыл схъæр кæнид, уый мысты хуынкъ туманæй бæргæ агурид. Ерыстауæн дæр зæгъид, цы йын хъæуы, уый. Æмæ кæмæн нæ зæгъид! Æмæ Борислав

Дудуйы фыртæн нæ зæгъид? Нæ йын зæгъид, уæдæ! Стæй йæ æрмæст зæгъыныл ныууадзид! Куыд нæ, ныууадзид æй! Уый дын æй хæрдты куыд схауын кæнид, афтæ цин дын фенон. Ноджы тæрсаг уды хицау нæу! Уæдæ мæ кæд фæрсыс, уæд йæ цæнгтæ дæр уымæн афтæ тилы, æмæ тæрсаг лæг йæ удхæссæг у мах Боройæн.

Æмæ дын уыцы ран æнæ иуæй æмæ иннæмæй йæ цæстытыл куы ауайд Æзнауырæн: фæлидзы иу кæмдæр Борислав Дудуйы фырт. Йæ фæстæ ныххал сты дунейы адæм, стыртæ æмæ гыццылтæ. Кæмæн сæ йæ къухы дур и, кæмæн – хъæбæр сыджыты къуыбар. Æмæ сæ æхсынц фæсте Боройыл, æхсынц ыл сæ æмæ йыл чи фехсы йæ къуыбар кæнæ йæ дур, уымæн кæд нæ фесты халон, сау халон, æмæ, куыддæр фесты халон, афтæ йæ хъуахъхъ фæцауы. Байдзаг и бæстæ сау халонæй, сæ æнаенцой хъуахъхъ скъуыны зæрдæйы ауындзæнтæ. Æмæ уæд ауыдта Боройы дæр Æзнауыр, æцæг Боро чи уыди, уый. Кæмдæр уæлбыл лæууы, йæ даргъ лæдзæг æртхъиарæны тылд кæны иннæ Боромæ æмæ йæ хъæр цауы: «Ныр кæдæм лидзынмæ хъавыс? Адæмæй лидзæн нæй, уый нæ зоныс, кæд бынтондæр ибитвæййымад нæ дæ, уæд?!»

Æмæ йæм дзуры Асыме Æзнауырмæ, дзæбæх хъæрæй йæм дзуры:

– Фынай ма бауай, уæртæ хæххон дзигло? Куы нал дæ ныхас хъуысы, куы нал дæ тамакойы пъæртт цауы.

– Ерыстауы кой мын кæнынмæ хъавыдтæ, æмæ дæм ныхъхъуыстон.

Æмæ фæкъæртт и хабæрттæ кæнынмæ Асыме:

– Ерыстау стыркоймаг у. Уым куыста клубы хицауæй. Ермак дæр уырдыгон у. Уый та, скъола-интернат чи у, уым къæбицгæсæй куыста. Мидамæ кæмæ зарыдысты, уый. Афтæмæй, куы бавдæликой æмæ куы æрхæцикой Ермакыл, хæрдзтæ, дам дыл зыны. Адæм сæ цæстытыл ныххæцыдысты – нæй уый гæнæн! Куыд и уый гæнæн, æмæ хъазты фидыц чи у, уый истытæ-истытæ атона сабиты ис-бисæй?! Деддæ йыл сæвварс кодтой, хæлæг æм чи кæны, уыдон. Хæлæггæнджытæ та йæм гыццыл нæ уыди. Йæ куысты тыххæй дæр æм хæлæг кодтой: хæхбæсты къæсæрæй дуармæ – ахæм куыст! Фæлæ йæм тынгдæр йæ кафт æмæ йæ зарды тыххæй хæлæг кодтой. Уый-иу фæндырдзагъдмæ куы бахъырныдта, уæд-иу фæндыр цыма сæдæтæнон фестад.

– Иннæ та? – бафарста Æзнауыр.

– Нæуæг?

– Уый йæ ном у?

– О.

– Замманай ном!

– Уый та шофырэй кусы уыцы интернаты. Аемæ дын зарынтæ куы сисиккой æртæйæ!

Бахъæлдзæг и Асыме, æвæццæгæн, зарыны коймæ бахъæлдзæг и. Сæ хъæлæстæ кæрæдзи ссардтой æмæ сфидыдтой иумæ. Уыдон кæм нæ базарыдаиккой, уыцы чындзæхсæв чындзæхсæвад не скодтаид, нæдæр уыцы куывд скодтаид куывдад. Ныр горæтмæ куы ссæуы Нæуæг, уæд Ерыстаумæ уыцы къулрæбынмæ ма бацæуой æмæ ма базарой, афтæмæй нæ аздæхдзæн фæстæмæ.

– Уæд милицæйы цы хуызы бамидæг и а Ерыстау? Цæмæн дзы бамидæг и? Уым зар дæ дзæбæх æмбæлттимæ, æмæ дæм хъусой дæ дзæбæх хъæубæстæ.

– Нæ куымдта, тыххæй йæ ракодтой.

– Чи йæ ракодта тыххæй?

– Мæнæ хицауад уынаффæ куы рахаста, цæмæй куыстуæтты се ‘хсæнæй равзарой, цæсгомджын чи у... Социалистон исбоныл æнувыд чи у, уæнгæй фидар чи у, уыдоны æмæ сæ, барадхъахъхъæнæг кæй хонынц, уыцы оргæнтæм барвитой. Райком уынаффæ рахаста, æмæ йын гæнæн нал уыд.

– Ахæм диссаг никуы æрцыд, æвæццæгæн, дунейы мидæг – ахæстони рудзынгмæ багуыбыр у æмæ дзы мидæмæ базар!

Аемæ йæ зæрдыл æрбалæууыд Азнауырæн, уым цы загъта Ерыстау ахæстони къулмæ, уый. «Ныххатыр кæн, – бадзырдта йæм Азнауыр, – афтæ дæ кæй фæрсын, уый тыххæй, фæлæ дис кæнын, æмæ, дис кæм уа, уым фарст дæр ма уа, уый гæнæн нæй. Ахæстони хицауадæй нæ аргъуц кæныс?» Аемæ фыццаг йæ фондзæхстон бараст кодта йе уæхскыл, стæй загъта: «Кæнын, куыд нæ кæнын. Фæлæ зарагæй дæр аргъуц кæнын. Чи зоны, зарагæй ноджы фылдæр аргъуц кæнын. Стæй, зараг мемæ куы уа, уæд мын цыма ницы тас у, афтæ мæм зыны».

Аемæ бадзырдта, Асыме цы рудзынгæй касти, уыцы рудзынджы ‘рдæм:

– Гъеныр мæм йæ уынын цæуы, йæ ныхасмæ хъусын мæм цæуы. Афтæ сбад искуы æмæ йæм кæс æмæ кæс æмæ йын йæ ныхасмæ хъус æмæ хъус æмæ та йæ рæстæгæй-рæстæгмæ истæмæй афæрс.

– Уæдæ-иу дын æз дзæгъæлы æппæлыдтæн Стыркомæй?

– Ерыстау цы амоны, уый зоныс? – бафарста Асыме æмæ йæ сæр Æзнауыры уæхскыл бауагъта. Йæ былтæ сæххимидæг змæлыдысты, цыма нымайын ахуыр кодта. – Нæ йæ зоныс, нæ? Бæстæ мын ратт, æмæ дын æй зæгъон.

– Зæгъ уал мын æй.

– О, стæй мæ фæсайай, æмæ æнæ бæстæйæ баззайон!

Æзнауыр бахудти.

– Нæ дæ фæсайдзынæн, бæстæтæй фылдæр цы и!

– Мæн алы бæстæ нæ хъæуы.

– Кæцы бæстæ дæ хъæуы?

– Гуырдзыйы бæстæ.

– Дæу фæуæд.

– Æмæ мæ йæ адæм нæ хъæуынц. Йæ бæстæ мæ хъæуы йæхæдæг.

– Æмæ дын йæ адæм цы кодтой?

– Хиуарзон сты. Сæ удыртау цыдæриддæр у, сæхимæ арæзт у. Сæ хиуыл дæр не ‘ххæссы, æмæ йæ раиваз-баиваз кæнынц, сæ къæхтæ кæрæдзимæ ныццæвынц, афтæмæй.

– Куыд æй раиваз-баиваз кæнынц?

– Уый дæр та нæ зоныс? Гъеныр ма ликбезтæ куы уайд, уæд дын дæ къухыл ныххæцин, бакæнин дæ æмæ бафæдзæхсин ликбезы директорæн, цæмæй дæм сæ хъус дзæбæх æрдарой, уымæн æмæ æрдзæй зæрдæргъæвд нæ рахастай ахуырмæ. Фæлæ сæхгæдтой ликбезтæ – алчи ахуырæй агæпп ласта, æмæ ма дæу тыххæй дардтаиккой бæстыдзаг ликбезтæ? Æмæ, дам æй куыд раиваз-баиваз кæнынц? Куыд, куы, лæг сæм куы бафты, уæд ыл амбырд вæййынц: дæ мыггаг аив, дæ ном аив, дæ хæрæджы ном аив, дæ куыдзы ном аив æмæ цæр! Уæд махæй дæ! Цыма лæг йæ куыдзы ном аивдзæн, уымæй гуырдзиаг фестдзæни! Иухатт Гурмæ ацыдыстæм, студенттæ ма куы уыдыстæм, уæд экскурсийы Сталины хæдзармæ. Ды нæ ацыдтæ. Федтам хæдзар, фæцинтæ йыл кодтам. Стæй апырхытæ стæм горæты: уæдмæ æмæ уæдмæ азилут горæты, уæд æмæ уæд – автобусмæ. Иу ран лæгтæ бægæны нуæзтой. Мах дæр фæфæнд кодтам – ануазæм фæйна бægæныйы! Балæууыдыстæм рады. Бахæццæ стæм, боцкъа кæм лæууыд, уырдем. Ныр мах уырыссагау дзурæм лæгмæ. Уый

нæ хъуыды дæр нæ кæны, – нæ сæрты æмæ нæ фæрсты дæтты дзаг бæгæныйы къустæ иннæтæм, йæ парахат цæсгомыл парахат худт нытътæппæн и. Не ‘мбæлттæй чидæр гуырдзиагау нымайын зыдта æмæ йæм бадзырдта гуырдзиагау: «Уал æмæ уал къусы». Уый нæм уайтагъд ралæвæрдта нæ бæгæныйы къустæ. Уым цыдæр тæрхæггонд уыди, ууыл равæрдтам нæ бæгæнытæ рæгъ-рæгъæй. «Ракув», – дзурæм хистæрма. Уый схæцыд йæ къусыл, касти йæм, касти, стæй загъта: «Мæнæн ацы æгады бæгæны ма хъуыры нал ацæудзæн. Чи йæ сæгад кодта, йæ азар уый фæдыл бафтæд!» Афтæ куы загъта, уæд иуварс рыгмæ ацъыкк кодта къусыздаг бæгæны. Иннæтæй дæр чи куыд уæлдæр лæууыд, афтæ цъыкк кодта йæ бæгæны зæхмæ. Стæй рацыдыстæм. Уайгæнæг нæ фæстæ йæ цæнгтæ тылдта, йæ хъæр цыд, æвæццæгæн нæ æлгъитгæ кодта. Нæ, хуыздæрхъуаг сты сæ адæм. Уæртæ сын революцийы фæстæ хуссары ирæттæ сæ меньшевикон уынафæтыл куына сразы сты, уæд сын цы митæ бакодтой!

– Уæд мын, Ерыстау цы амоны, уый радзурынмæ хъавыдтæ, стæй, уый хуызæн бæстæ дæхирдыгæй куы фæци, уæд ма ныхæстыл дарыс.

– Нæ, нæ, уыдон дæр афтæ æндæр ныхæстæ не сты. Æппындæр не сты æндæр ныхæстæ, кæд ма фæрсыс, уæд. Ныр кæс: Ерыстау – ирис тауи: ирис – ир, тауи – сæр. Исты ма дæ хъæуы?

– Фæлæуу, æмæ дæ кæд йæ адæм нæ хъæуынц, уæд дæ йе ‘взаг цæмæн бахъуыди?

– Чи дын загъта, – бахъуыди ма?!

– Уæдæ дын уыдон цы «ирис»-тæ æмæ цы «тауи»-тæ сты?

– Тынг ма бахъуыд сæ «хъ»-джын æмæ сæ «дж»-джын æвзаг! Стыр дамгъæ дæр сын дзы куына ис се ‘взаджы, æнхъæл дæн. Уæд æвзаджы ном хæссай, æмæ дæ ма стыр дамгъæ уа, ма – гыццыл дамгъæ! Иууылдæр æмхуызæттæ æмæ æмыйæстæ уой дæ дамгъæтæ! Сæхи хуызæн æмыйæстæ æмæ тымбылтæ. Уыдæттæ-иу Карум куы дзырдта. Нал хъуыды кæныс Карумы? Чызджытæ-иу æй хъазгæйæ æнæхъус Карум куы хуыдтой.

– Куыд нæ йæ хъуыды кæнын! Уыцы сабыр æмæ худындзаст лæппу! Иу цъæх хæдон ын куы уыди, æмæ-иу æй куы скодта, уæд-иу йæ тæппæн æрмттæ хъуамæ йæ тæрттыл æхсызгон æрхæсс-æрхæсс кодтаид, гъе! Цин-иу кодта йæ хæдоныл, æмæ-иу ыл хæдон йæхæдæг дæр цин кодта цыма, ноджы-иу фæцъæхдæр и цыма.

– Фэлварэнтам та-иу аэпэты разэй цыди. Мәнән, дам, хорз кѡх и. Стэй-иу йæ зачеткэйыл уæлиау схæцыд, афтæмæй-иу æй рацæйхаста, цы райста, уый дæр-иу нæ хъæр кодта, уæвгæ-иу æй, чи зоны, зонгæ дæр нæ кодта. Чызджытæ-иу ыл куы ныттымбыл сты, сæ цæнгтæ-иу æм куы ныйивæзтой хæрдмæ!

– Æмæ-иу битынайнаы цай куы скодта! Тыргъ-иу байдзаг и битынайнаы тæфæй.

– Битына-иу фалейæ æрхаста, сæхицæй, ам ахæм хæрздæф битына никуы зайы! Дзыккуйы быдау-иу уыди. Дуары тарвазыл-иу æй æрцауыгъта æмæ-иу æрдаргъ и дзыккуйы хуызæн.

Стэй фенцади сæ ныхас. Æнæуи дæр хъæрæй нæ дзырдтой. Кæрæдзимæ куыд хъуыстаид сæ ныхас, афтæ. Фæрсæй-фæрстæм бадтысты, æмæ-иу сæ исты чи дзырдта, уымæ-иу иннæ йæ цæсгом бадардта. Кæд-иу автобусы хъæр æрбайхъуыст мидæмæ, уæд-иу фæурæдтой сæ ныхас.

– Æмæ, цымæ, зоны Ерыстау йæ номы диссæгтæ? – бафарста Æзнауыр.

– Зондзæни сæ. Ерыстауæй дын ахæмтæ ирвæзы!

– Æмæ цæуы йæ зæрдæмæ йæ ном, кæд æцæг «ирысæр» нысан кæны, уæд?

– Æвæцæгæн, цæуы. Никуы дзы рахъаст кодта.

– Уый хорз у, лæг йæ номимæ хъæрмуд куы уа!

– Уæдæ, уæдæ! – уыцы дзæбæх ахæцыд ныхасыл йæхирдæм Асыме.

– Иуæй-иу та æрвæсгæ дæр нæ фæкæны йæ номыл. Уæлæ йыл сымах Боро куыд не ‘рвæссы, афтæ. Диссаг нæу – мах Боройыл фидауы уыцы ном. Сымах Боройыл – нæ, æмæ ууыл йæ иннæ ном дæр нæ фидауы. Стэй йыл цыма иннæ нæмттæй дæр никæцы сфидауид.

Æмæ та фенцади сæ ныхас. Автобус цыди ‘мæ цыди. Æзнауыр рудзынгæй каст. Асыме никуыдæм каст. Хатт-иу йæ цæстытæ цынд дæр æркодта. Иуафон йе ‘ргом аздæхта Æзнауырмæ.

– Иу ныхасæй дæ фæхъавын фæрсынмæ, æмæ та мæ ферох вæййы, стэй мæхи фæхæрын. Ды кæнæ дæхæдæг макуы бакастаис уый тыххæй, кæнæ дын Гасбол макуы мацы дзырдтаид: уыцы зæххытæ æцæг алантæ радтой Гуырдызыйæн?

– О, дам.

– Кæд, дам?

– Раджы, дам. Уæртæ незамантæ куы аивгъуыдтой, уый фæстæ.

– Цæмæн, дам?

– Цæмæн, куы зæгъай, уæд сын сæ сæр фæцæвæн никуы уыди ацы дунейы.

– Æмæ, дам, кæцæй æрбафтыдысты ацы дунемæ афтæ æнæ пæлæзтæй?

– Далæ, дам, кæмдæр цардысты Скæсæны, уым дыууæ доны ис, сæ нæмттæ хуыйнынц Тигр æмæ Евфрат. Гъемæ, дам, цардысты уыцы дæтты атагъайы. Сæ сыхаг адæмтæ, дам сæ схуыстой, æвæццæгæн сыл сæ зæрдæ худти истæмæйты, æмæ, дам сæ уырдыгæй сыстын бахъуыди.

– Æмæ сæм алантæ сæ тæрттæ байтыгътой, сæ сәнæфсирзайæн зæххыл сæ æрцæрын кодтой, кусын сын амыдтой, хæцын сын амыдтой. Стæй рацæй-рабон, æмæ сæ сæртæ систы – Иристаутæ! Æмæ сын хъалон фидын байдыдта аланты мæгуыр байзæддаг. Уыдæттæ бауырнинаг хъуыддæгтæ сты?! Уыдон, мæнæ сывæллæттæн кæй фæкæнынц, ахæм аргъæуттæ сты. Хъомыл адæймагæн ахæм аргъау куы кæнай, уæд ын йе ‘рдæгмæ дæр нæма бахæццæ уыдзынæ, афтæмæй дын дæ фындзы бынмæ йæ тымбыл къух бахæсдзæн. – Асымейæн йæ ныхас хъæрдæрæй-хъæрдæр кодта, æмæ сæм хæстæг чи бадт, уыдонæй йæм чидæртæ бакæстытæ кодтой. Æзнауыр ын йæ цонгмæ бавнæлдта. – Уыдон гæды ныхæстæ сты, – уæддæр нæ фæсабырдæр йæ ныхас Асымейæн, – лопъо гæды ныхæстæ!

– Лопъо нæ, фæлæ, кæд арыд гæды ныхæстæ сты, уæддæр сæхицæй рацыдысты, сæхи ахуыргæндтæ сæ ныффыстой, уырымæ куыд фæзæгъынц, сау фыссæнæй урс гæххæттыл, – Æзнауыр бахудти, афтæ бахудти, цыма йæ фæндгæ дæр кодта бахудын æмæ йæ фæндгæ дæр нæ кодта.

– Сæхи ахуыргæндтæн афтæ амыдтой сæ гæнæнтæ, æмæ афтæ фыстой. Афтæ сын куынаæ амыдтаиккой сæ гæнæнтæ, уæд афтæ нæ ныффыстайккой. Уыдоныл æууæнк нæй.

– Сæхи ахуыргæндтæ цæсгомджын лæгтæ разындысты æмæ, цы уыд, уый ма ныффыссой, уый сæ цæсгом нæ бахъæцыд.

– Нæ, уыдæттæ нæ бамбæхсдзысты историйы згъуыдты, искуы ма разыной, уый гæнæн нæй.

– Историйы згъуыдты бирæ ахæм хъуыддæгтæ бамбæхсти, ма тæрс, – йæ къух ауыгъта Æзнауыр. – Уыдон ныуадз, фæлтау æндæр

истæуыл адзураем, нырыккондæр чи у, ахæм истæуыл. Мæнæ, мæнæ Карумы кой акæнæм. Уыцы дзæбæх Карумы кой. Йæ цъæх хæдон-иу куы скодта, уæд-иу цыма æндæр Карум фестад. Æвæццагæн, хъæздыг нæ цардысты уым, Дзауы комы.

– Уæд хъæздыг кæм цардысты?!

– Цымæ-иу стипенди иста? Кæд-иу аздади æнæ стипенди, уæд-иу батыхсти, хæрзаг! Диссаг нæу, æвæдза, уыцы стипендийы хъуыддаг дæр! «Æртæ», дам, чи райса, уымæн стипенди мауал уæд, цыма «æртæ» чи райсы, уый адæмы знаг фесты – налдæр æй хæрын хъæуы, налдæр æй цæрын хъæуы. Уый знаггады хъуыддаг у, уый куыд нæ хатынц уæлдæр ахуыры кусджытæ! Студентæн ахуырмæ йæ цыбæл фесæфы. «Æртæ» куы райса, уый адæргæй цæрын нал фæфæразы иу фæлварæнæй иннæ фæлварæнмæ. Чиныгыл æрбада æмæ йæ лæмбынæг бакæса, йæ хъуыдыйы бынмæ йын ныххæццæ уа чиныгæн, уымæ йæ нал февдæлы, йæ удæртау цыдæриддæр у, уый арæст æрцæуы уымæ – стипенди райса. Цыма институтмæ ахуыр кæнынмæ не ‘рбацыди, фæлæ стипенди исынмæ æрбацыди. Хъуамæ ахуыр æмæ стипенди кæрæдзимæ мацы бар дариккой: ахуыр – йæхицæн, стипенди – йæхицæн.

Стæй æрлæууыд йæ ныхасæй, æмæ Асыме дзурынмæ фæци:

– Хорз уыди, æмæ сæхгæдтой ликбезтæ, æндæра дæ бакодтаин, æнæ бакæнгæ дæ нæ ныууагътаин, æмæ мæ ликбезы директор куыдзы къахæй фæнадтаид, ай, дам, ликбез чи бакаст, ахæм куы у, уæд ма, дам æй цæмæн æрбакодтай?

Æзнауыр æм ницы сдзырдта. Хъуыдытæ йæ сæ фæдыл асайдтой: цымæ ма уыцы Ерыстау сæмбæлди дысон Мысырыл? Æмæ æргом бадис кодта Æзнауыр: уый цы у, уый? Цы ныххæцы лæгæн йæ ‘фцæгготыл æмæ йæ ракаен-бакæн цы сисы дунейы къуымты? Ныр знон ахæстони чъылдыммæ цæмæн цыдысты? Исчи сæ куы бафарстаид, кæдæм цæут, уæд ын цы загътаиккой? Далæ дуаргæсæн цы дзуаппытæ лæвæрдтой йæ фæрстытæн, ахæм дзуаппытæ лæвæрдтаиккой уымæн дæр?! Æмæ куынæ ссыдаиккой, уæд цы уыдаид? Ницы! Ныр сæ зæрдæ уæддæр фæхæцыд цæуылдæр. Ерыстауы нæ федтаиккой æмæ къуытты ‘мæ къуырмайæ ракаен-бакæс кодтаиккой кæрæдзимæ.

– Уыцы Мысыр Ерыстауæн йæхи хуызæн куы рауайд! – загъта, цыма тæхуды кодта, уый хуызæн Асыме.

– Рагæй йæ зоны?

– Цыма рагæй.

– Уæд Ерыстауæн кæд æвзæр зонгæ нæ уайд.

– Хуыцау зæгъæд! Афанасий дæр нын цы цæстæй ракаæсдзæн нæ куырдиатмæ, уый дæр ма дзы и.

– Уый Гасболы ма уарза, уый гæнæн нæй. Кæс-ма-иу!

Уыцы бон куыд даргъ уыд æмæ куыд цыбыр уыди!

Мысыр æмбырды разынд. Ныр уыцы стыр хæдзары раз лæуу æмæ лæуу æмæ уыцы æмырæхгæд дуармæ кæс æмæ кæс! Æзнауыр æмæ Асыме хæдзары раз уыцы стыр фæзы иуварс æрлæууыдысты. Ерыстау, уым хæрзæлвыд къутæрты ‘хсæн цы даргъ бандон уыди, уым æрбадт æмæ адзырдта лæппутæм:

– Рацæут æмæ базарæм! – уым йæ хъæлæс фæныллæгдæр кодта. – Хъæрæй – нæ, сабыр, æрмæст нæхи фаг куыд уа, афтæ. Дзæбæх кæрæдзимæ багуыбыр у æмæ базар кæрæдзимæ – уымæй хуыздæр ницы зонын æз æххы цъарыл. Æмæ йæм хъус; сæрæй къæхтæм цыдæриддæр дæ, уымæй хъус! Хъус æм æмæ йыл цин кæн!

Æмæ Æзнауыры зæрдыл æрбалæууыд, раджы кæддæр цыдæр журналы кæй касти, уыцы хабар. Цæвитгон, кæмдæр фæсарæнты – кæцы бæсты, уый нæ бахъуыды кодта – ис клуб. Æрæмбырд æм вæййынц музыка уарзджытæ æмæ музыка æмбарджытæ. Æрбадынц, æмæ, куы ‘рсабыр вæййынц, уæд рацæуы клубы хицау æмæ фæзæгъы композиторы ном æмæ, цы уацмысмæ хъусдзысты, уый ном. Зæгъæм: «Бетховен. Лунная соната». Æндæр ницы, æппындæр ницы æндæр. Стæй сбады клубы хицау йæхæдæг дæр, æмæ базмæлы музыка. Æмæ ныссабыр вæййы клуб. Фæлæ, уый зынгæ афтæ фæкæны – ныссабыр и, æндæр дзы сабырæй ницы вæййы. Музыкайы уылæнтæ кæнæ сабыр фæивылынц кæрæдзийы сæрты, кæнæ сæ дудгæ сæх-сæх бæстæ йæ сæрыл фæхæссы. Æмæ фæбадынц æнæзмæлгæ уыцы дзæбæх адам.

Æмæ ныссабыр сты уыдон дæр, раст цыма уыдон дæр уым бадтысты, уыцы клубы, уый хуызæн. Ничи сæ ницы дзырдта. Æмæ, æвæццагæн, заргæ кæй нæ бакодтой, уый аххос уыди, дзургæ сæ кæй ничи ницы кодта, уый. Уæдæ дæм базарыны кой æрцæуæд, афтæ ныллæг хъæлæсæй базарыны кой, стæй ма базарай! Заргæ ма бакæнай, фæлæ дзурыныл схæцай цыдæртæ! Æмæ цы хъуамæ сахадой уыцы цыдæртæ, уыдонæй ахъаззагдæр цыдæртæ ма уæд, уæддæр!

Æмæ, уымæн афтæ удаид, заргæ кæй нæ бакодтой, уымæн сын ницыуал бантысти дзурын дæр.

Æмæ касти дуармæ Æзнауыр, æмæ йæм афтæ зынын байдыдта, цыма дуар йæхæдæг дæр æнхæлмæ касти. Стæй канд ацы дуар нæ – дуæрттæ иууылдæр æнхæлмæ кæсынц, цыма. Æмæ бадис кодта, афтæ бадис кодта йæхицæн: нырмæ куыд никуы æрлæууыд йæ зæрдыл, дуæрттæ иууылдæр – хъæдын дуар уа, каудуар уа, стыр дуар уа, гыццыл дуар уа – æнхæлмæ кæй кæсынц! Суанг ма йæ иу æвдузæныл чи хæцы, йе ‘ннаæ æвдузæнæй чи феуæгъд и æмæ тæссармæ ауыгъдæй чи баззад тарвазыл, уый дæр æнхæлмæ кæй кæсы. Уый ноджы, чи зоны, тынгдæр æнхæлмæ кæсы, æнхæлмæ кæсын йæ бон нал у, уæддæр æнхæлмæ кæсы. Æмæ æнхæлмæ кæй кæсы, уый тыххæй ма хæцы йæ иунаг æвдузæныл. Æмæ касти Æзнауыр дуармæ, цыма йæ æндæр кæсын никуыдæм уагътой, афтæ йæм касти. Бæрзонд, фæтæн æмæ фидар дуар, йæ сыгъдæг лæгъз цæхæртæ калдта. Æмæ йæм бахудти Æзнауыр. Æмæ йæм куы бахудти, уæд байгом и дуар, æмæ дзы рахызт иу хæрзарæзт æмæ хæрзконд лæппулæг. Асинтыл уыцы дзæбæх æруади, æмæ æхсызгон уыди Æзнауырæн, асинтыл дзæбæх кæй æруади, уый. Æмæ йæ базыдта: уый у, Мысыр у. Ерыстауы ахъæбыс кодта, уыдонæн сæ къухтæ райста.

– Цæуæм ахæстонмæ, уым и, – загъта, куы ‘рлæууыд, уæд. – Машинаæ нæй, трамвайыл абадæм.

– Абадæм, – загъта Ерыстау.

Иннæтæй ничи ницы загъта. Уыдон сусæгæй-æргомæй бакæс-бакæс кодтой Мысырмæ, сæхицæн дзы ныфсытæ æвæрдтой, æвæццагæн.

Стæй цыдысты. Уыдон разæй цыдысты – Ерыстау æмæ Мысыр. Ерыстауыл дæр цинел нæ уыд, æнауи дарæс ыл уыд, æмæ, цыма цæмæйдæр æмхуызæттæ уыдысты Мысыримæ, афтæ зынд Æзнауырмæ.

Трамвай уигъгæ цыд æмæ та-иу æрлæууыд, цыма-иу йæхи цæгъдынæй фæллайгæ бакодта æмæ-иу улæфынмæ æрлæууыд. Стæй, уый размæ бон кæуылты сыздæхтысты Асыме æмæ Æзнауыр, ууылты сыздæхтысты ныр дæр. Мысыр мидæмæ бацыд, дзæнгæрæг бацагъта, æмæ йын бакодтой дуар. Уыдон иуварс алаууыдысты, æмæ загъта Асыме:

– Ме уæны мигъ бады – æхца ма æрцагурой!

– Тас у, – загъта Ерыстау. – Ахца йæ бон калын байдыдта, æмæ, иугæр ахца йæ бон калын байдыдта, уæд æй базон – цард цыдæр кæны, кæд нæма кæны цыдæр, уæддæр йæ хъус адардта цыдæр кæнынмæ. Уæд иу ран æрлæуд нал вæййы ахцайæн. Иуты кæрæдзийыл бæттын байдайы, иннæты топпы кæсæнæй кæсыныл бафтауы кæрæдзимæ. Фыдбылыз у ахца, цы у, уымæй, фæлæ дзы уæхи бахизут, – бахудти Ерыстау.

– Хызт дзы куы стæм! – загъта Асыме.

Æзнауыр ницы загъта – иуæй, цы загътаид, уый нæ зыдта, иннæмæй йæм дзурын нæ цыд.

Уæдмæ рацыди Мысыр. Йæ къухтæ сыл айтыгъта æмæ сыл иуварс ахæцыд:

– Ахца агурынц.

Æмæ фæсабыр сты, æмæ гуыбырæй-гуыбырдæр кодта сæ лæуд. Æмæ бафарста Ерыстау, уыцы гуыбыр лæууыди, афтæмæй:

– Бирæ?

– Мах дзыппытæ куыд амонинц, уымæй бирæ фылдæр.

Æмæ сæ ничи нывнæлдта йæ дзыппæ. Сæ цæнгтæ æрдаргъ сты сæ фæрстыл, афтæмæй лæууыдысты. Æмæ загъта Ерыстау, цыма зæхмæ дзырдта, афтæ:

– Сæр нæ бахъуыди, лæппутæ. Хъуамæ ссарæм ахца. Фæлтау искай бастигъæм, фæлæ, цы хъуыддаг ракой кодтам, уый хъуамæ кæронмæ ахæссæм. Æрдагыл æй æрæппарæм, уый гæнæн нæй.

Асыме афтæ тыхстхуыз уыд, цыма йæ кæмдæр иу хуырджын ран абырджытæ æрцахстой æмæ йæ бæгъæввадæй кафын кæндзысты. Æмæ æппындæр нæ фидыдта афтæ тыхстхуызæй.

– Хъæуы лæг исты амæлттæ кæнид, фæлæ горæты, лæгмæ йæ узал фæсонтæ чи сыздæхта, ацу æмæ уыцы хæдзæртты ахца агур!

Хъæуы коймæ цыдæр хъарм базмæлыди Æзнауыры уæнгты.

– Фæпырх уæм! – загъта та Ерыстау, цыма бардзырд лæвæрдта, уый хуызæн. – Чи цы ссара, уый йæ йæ дзыппы дæр ма нывæрæд. Йæ армы йæ нылхивæд æмæ – ардæм.

Æзнауыр йæ ных сарæзта автовокзалмæ – ныр автобус тагъд цаудзæн, æмæ дзы кæд искайты баййафид. Фæлæ сæм куы ницы разына. Горæтæй хъæумæ фæстæмæ ахца чи хæссы?! Æниу хъæуæй горæтмæ дæр сæ дзыппытæ къуыппытæй кæм рахастайккой?! Æмæ

сæм уæд цæмæн дугъ кæны? Æмæ сæм куынæ дугъ кæна, уæд цы ми кæндзæн? Нæ, нæ, æнæ дугъгæнгæ йын нæй. Хъуамæ ссара, æнæ ссаргæ йын нæй. Стæй, дуне афтæ арæзт хъуамæ уа – ссарын хъæуы, уæд хъуамæ ссарæн дæр уа. Æмæ цыди æмæ тагъд кодта. Æхца кæй агуырда, ссарæн кæмæн нæ уыди, ахæм æхца, уый йæ тагъд кæнын кодта.

Автобус ацæуынхъусæй лæууыд. Хистæр чи уыд, уыдон бадтысты мидæгæй. Кæстæртæ æдде ралæуу-балæуу кодтой мидæгæй уыцы растæй лæууыны бæсты. Æзнауыры куы федтой, уæд йæ размæ раивылдысты. Даредзан ын йæ цонгмæ бавнæлдта.

– Цыдæр хъуыддаджы лæуд дæ!

– Æхца мæ хъæуы, – цыбырæй загъта Æзнауыр.

– Æхца кæй нæ хъæуы! – бахудти Даредзан.

– Мæн афтæ нæ хъæуы, мæн æнæуи хъæуы, – багуым-гуым кодта Æзнауыр.

– Бирæ?

– Иу мины бæрц.

– Уый бирæ у. Уыйбæрц æхца сæм, хъæуæй куы цыдысты, уæд дæр нæ уыди ацы адæммæ. Ныр хъæумæ куы здæхынц, алчи ма фæндаггаг ныууадзы.

– Уæдæ цы бачындæуа! – загъта Æзнауыр æмæ билеттæуæйгæнæн кассæмæ бараст. Дзуры чызгмæ:

– Хатыр мын бакæн. Зонын æй, афтæ гæнæн нæй, фæлæ хаттæй-хатт, гæнæн цæмæн нæ вæййы, уый дæр бакæнынц, уымæн æмæ йын æнæ бакæнгæ нæ вæййы. Мæн хъæуы иу мин ардыгæй райсоммæ, мæнæ дæм мæ паспорт уадзын цъынды, райсом, дæ кассæ нæма бакæндзынæ, афтæ де ‘хца ам уыдзысты.

Æмæ йæ паспорт, билеттæ кæцæй радæттынц, уыцы цыппæрдигъон рудзынггондыл мидæгæй æрæвæрдта.

Чызг батыхсти, йæ уадултæ сырх адардтой, æмæ йыл сфидыдтой йæ уадултæ.

Æмæ ныххатыдысты чызгмæ Æзнауыры алыварсæй:

– Дæ Хуыцаумæ скæс, мæнæ дзæбæх чызг!

– Уыцы хорзы нын бацу!

– Уый цы хуызæн лæппу у, уый зоныс?!

– Æмæ цы хуызæн ахуыргæнæг у, уый?!

Æзнауыр тыхсти дзолгъо-молгъойæ æмæ та бадзырдта чызгмæ:

– Зонын æй, дæу æхца а изæр дæттын хъæуы банкмæ, фæлæ сæ цъус хъуагæй куы раттай, уæд дæм кæд ницы маст æрхауид.

Æмæ та Даредзан бавнæлдта йæ цонгмæ Æзнауырæн:

– Фæлæуу-ма, бæх æлхæнынæн цыдæртæ фембырд кодтон æмæ сæ ам æрбалæууын кæндзынæн а изæр.

– Куыд сæ æрбалæууын кæндзынæ ам а изæр?

– Куыддæр бахæцца уæм нæхимæ, афтæ æхца райстон, Джиуæры машинæйы абадтæн, æмæ ма ацы дзæбæх чызг йæ билеттæ уæй кæныны куыст кæндзæн, афтæ æз ам æрбалæудзынæн æд æхца.

Æмæ бахудти чызг, æнахуыр æхсызгон худт бакодта, йæ уадултæ ноджы фæсырхдæр сты, стæй кассæйы лагъзыл рахæцыд, йæ иу къухæй иннæмæ анымадта æхцатæ, сæ сæрыл сын Æзнауыры паспорт æрæвæрдта æмæ сæ ралæвæрдта Æзнауырмæ. Стæй загъта:

– Уæ дзæбæх мын мæ зæрдæ балхæдта. Æмæ мæ кæд мæ куыстæй исгæ кæндзысты, уæддæр ын ныффæраздынæн, цæмæй сымах мауал тыхсат, уый тыххæй.

Æзнауырæн йæ цæстыты бынтæ бауымæл сты, райста æхца æмæ паспорт æмæ атагъд кодта йæ ‘мбæлттæм уартæ ахæстоны размæ.

Уыдзæн ма

ХÆССЫ МÆ РАЗМÆ РÆСТÆГÆН ЙÆ ФУРД

АРТЫ НЫВТÆ

Ыссыди хус сугты къæс-къæс.
Æхсæв æрæнцади нæ комы.
Мæ уд – хуыссæгхæлдзæг æнгæс,
Фæлæ та бафынæй нæ комы.

Мæ арт йæ цырены куы уыд,
Йæ аууон уæд уыди мылазон.
Гæ ахæм мæйрухсты йæ уынд
Фæзæггъы: цæй-ма, ныр æрхæзон.

‘Мæ цыма ауыдтон æвваст:
Донбеттыр доны, ‘Фсати хъæды,
Хызы фидар куыд æрцыд саст,
Ацæмæз уадындзæй куыд цæгъды.

Ыстæй, ирон адæмы цард
Æлвисы раст цыма æлхуый.
Æфтауы йæм кæм цин, кæм кад.
Кæд уыдзæн уый?..
Кæд уыдзæн уый?..

ДУАР

Куы мын загътай: æгъгъæд фæуæд, æгъгъæд!
Нæ дуары гуыпп мæ хъусты ис нырмæ дæр.
Мæ фынты мæм цæмæ фæзыныс уæд?
Мæ уд йæхиуыл нал хæцы æппындæр.

Фæстæмæ фегом дуар, цыма дзырдта:
«Цæй, лидзгæ, баййаф, ма йæ ауадз, тагъддæр...»
Нæ хæдзары æрмæстдæр уый зыдта,
Цы ‘хсидгæ ‘хсæвтæ ‘рцæрдзысты ам дарддæр.

Æмæ мæм цыма дуар дæр уæд фæтæргай,
Йæ хъинц-хъинц – раст лыстæг судзинау сæры,
Æрзины къуымты æмæ ‘вваст йæ тæрккæй
Æппæты ррисаг тыхстытæ ссары.

МÆ ИРЫСТОН

Мæ Ирыстон мин бахсыта мæ уд.
Мæ риуы та мин бавæрдта цæхæр.
Хæссы мæ размæ рæстæгæн йæ фурд,
Кæд у нæ дуг фæлдуæдджын, уæддæр.

Мæ бæллицæн дæ амонд у йæ сæр.
Тæмæнтæ кал. Æз та хæрын дын ард:
Æнустæм ды æнæ фæцудгæ цæр, –
Нæ хъæуы мæн æнæ Ирыстон цард.

Куы нал дæм уа рæсугъд бæллицтæ сом,
Дæ риу куы цæуа знаджы къæхтæй най,
Мæ уды ‘фсæнварс фегом уыдзæн, зон,
‘Мæ ракалдзæн мæ зынг зæрдæ къæртгай.

БÆЛАСЫ ТАУРÆГЪ

Лæууын, мæ хъуыдытæ æмбырдæй
Æнусон сау хæхтæн – сæ раз.
Кæсын, ‘мæ къæдзæхы ыскъуыдæй
Бæрзонд ысрæзт нæзы бæлас.

Йæ цæнгтæй алыхуызон цъиутæ
Бæрзондæй фæндагмæ кæсынц
Æмæ йæ къалиутæн йæ хихтæй
Æвæлмон ахстæттæ кæнынц.

Æз диссаг фехъуыстон фыдæлтæй:
Уыди кæддæр уый саураæсугъд,
Æмæ, дам, сфæлмæцыд йæ цардæй,
Цыдæр маст бадомдта йæ уд.

Ысхызти къæдзæхæн йæ сæрмæ,
Йæ къахдзæф акæна æмраст,
Цæмæй, куыд дур, ныххауа тармæ
Æбæрæг сæрсæфæнмæ ‘васт.

Куы федтой уый нæ хохы зæдтæ,
Гъеуæд сæ райхъуысти ныхас:
– Æвгъау у сыджытæн йæ зæрдæ, –
Æмæ дзы сфæлдыстой бæлас.

Йæ дзыкку дымгæйæ æрфасы,
Тымыгъ ын разгæмтæ кæны,
Æрвылбон хуримæ фæхъазы,
Æхсæв та мæимæ хынцы.

ИЗÆРÆЙ РАЙСОММÆ

Нæ арвы къуымты тар æхсæв æрзылд,
Ныппырх кодта ыстъалытæй цæхæр.
Лыстæг сыкъатæй ног мæйы фæзынд
Фæтæрсын кодта хъæлдзæг боны хъæр.

Æрәнцади, ныссабыр ис нæ уынг.
Æрфынæй дуне. Нал хъуысы ныхас.
Æрмæст ма хатгай бæрз бæласæй уыг
Æнкъард ныууасы, агуры йæ цъас.

Уылæнтау мæм мæ хъуыдытæ тæхынц.
Æрхæссынц куы æрхæндæг, куы æнтæф,
Стæй ныхæстæ урс сыфмæ лæсынц –
Æмдзæвгæйæн йæ афон у æхсæв.

Стыр бузныг, Дæ лæварæн аргъ нæй.
Дæ хурыскаст нын арфæйаг фæуæд,
Дæ хорзæхтима бон цауæд фæрнæй,
Дæ фæдзæхстимæ хорз изæр кæнæд.

MA MÆ ΦÆPCYT

Ма маѣ фæрсут, адæм,
 ма маѣ кæнут хъаст.
 У маенæн маѣ зæрдæ
 урс лæппынау раст.
 Бафысым ис риуы
 барвæндонæй мæт,
 Нал комы æддæмæ,
 ныр цы кæнон уæд?
 Цард мын у зындонау,
 дæн дæ уындæй цух.
 Хъуыдытæ – æрмæстдæр
 демæ баст æдзух.
 Арв дæр мæм маѣ сæрмæ
 тар кæсы, æрхуым.
 Хур уынын, фæлæ дæн
 растдæриддæр куырм.
 Ехх, æмæ куы фестин
 æз маѣ царды маргъ

Уайд мын æнцондæр
уæд мæ царды уаргъ.
Дунейыл æрзилин
‘наерæнцойæ уæд,
Æмæ дæ ссарин,
дæу, мæ царды зæд.
Бахоин дæм рудзынг
иуизæр уæндон,
Бадзурин дæм сабыр:
«Ракæс мæм, мæ бон».

НÆ ЗОНЫН

Нæ зонын ‘гад митæ кæнын
Мæ царды сусæгæй, æргомæй,
Цæмæй мын уа æнцон кæсын
Мæ адæммæ сыгъдæг цæсгомæй.

Куы-иу мæ ‘рæлхъывта хъысмæт,
Куы-иу мыл райдыдта йæ хъарæг,
Куы-иу ын бамбæрстон йæ фæнд,
Уæд-иу ныццæлхъ кодтон мæ зарæг.

Æмæ та хъызæмар фæлвæрдта
Мæ уды фидарæн йæ тых.
Мæ зарæг зæлыди, уæддæр та
Цæмæй æрцæуа къуырды йæ ных.

Нæ хордтон дзыллæты цур ард.
Мæ цардыл не скæндзысты кадаг.
Фæлæ, куыд уæззаудæр уыд цард,
Гъе уыйбæрц тынгдæр хъуыст мæ зарæг.

Мæ цард нæ рацыди нывыл.
Нæ кæнынц сомытæ мæ номæй.
Уæддæр мын у æнцон кæсын
Мæ адæммæ сыгъдæг цæсгомæй.

ТЕРЧЫ ДОН

Мæ сусæгтæ дын иуылдæр
Фæдзурын, Терчы дон.
Нæ дзы æмбæхсын иунæг дæр,
Дæуыл æууæндын, зон.

Цæмæ та дæ ызмæстытæ,
Дæ хуыз – мæсты æнгæс,
Фæлтау-ма мын мæ ныхæстæ
Мæ уарзонмæ фæхæсс.

Мыййаг, кæд сонтæй равзæрста
Йæ зæрдæйæн æмбал,
Уæд-иу ын ды мæ уайдзæфтæ
Дæ уылæнтæй скал.

ШПИОН

Роман

2003 азы ноябры Лондонæй гыццыл æддæдæр графство Суррейы 95-æздзæдæй йæ цардæй ахицæн Лондоны университеты Авиацион æмæ космосон технологиты Департаменты сæргъæууæг, профессор Токаты Гогки (Григорий).

Уый ном хæссы Лондоны университетон сахары уынгтæй иу, йæ бронзæйæ конд бюст ис Америкайы космосон центр Лос-Аламосейы, йæ портрет та йын 1972 азы америкаг астронавтæ Вернер фон Брауны портретимæ сæвæрдтой Мæйыл. Григорий Токати йемæ ахаста. Дзæуджыхъæуы зылды магуыр хъæу Сечерай рацæугæ æвзонг лæшшу Токаты Гогки æмæ Сырх Æфсады дæлбулкъон Григорий Токаевæй æппæт дунейыл хъуыстгонд англисаг ахуыргонд Grigory A. Tokaty куыд рауад, уыцы сусæгдзинад. Йæ мемуартæ нырмадæр æргом не сты.

Роман «Шпион»-ы автор бафæлвæрдта уыцы райхалинаг сусæг историйæ исты раргом кæнын.

Мæ мад Сабанты Азæйы рухс ном мысгæйæ...

Пролоджды бæсты

ИННÆ ФАРСМÆ АЛИДЗÆГ

1947 азы 3 ноябры Лондонмæ хæстæг Британийы Хæстон-Уæлдæфон Тыхты æфсæддон базæйы æрбадт Берлинай æртахаг уæззау «Ланкастер». Йæ трюмы уыдис æртæ адаймаджы: сæ иу – фынддæс æмæ ссæдз азы бæрц кæуыл цыдаид, ахæм бæрзонд нæлгоймаг габардин макынтошы æмæ дыууæтарджын костюмы, иннæ – зæрдæмæдзæугæ хæрзарæзт сылгоймаг, уый дæр уыцы кармæ ‘ввахс æмæ ну-астаздзыд чызг. Хъахъхъæдтой сæ фондз салдаты, сæ сæргы – кæстæр афицер.

Лондоны аенхъалмæ кастысты хæдтæхæджы æртахтмæ. Куыддæр æрлæууыд æмæ йæ мотор ахуыссыд, афтæ æрхизæны цурмæ базылд даргъ сау лимузин тар æмбæрзæнтæй æхгæд рудзгуытимæ. Хъахъ-хъæнджытæ «Ланкастер»-ы бæлццæттæ æртæ граждайнаг адæймаджы къухмæ радтой, уыдон сæ сбадын кодтой сæ машинæйы, æмæ лимузин, хотыхджын хъахъхъæнджытæ цы джипы уыдысты, уый йæ фæстæ, афтæмæй базæйæ рацыд æмæ араст Лондоны 'рдæм.

Уыцы изæр Кингстоны хæдзæрттæй иуы азæлыд телефоны дзæнгæраг. Телефоны хæтæл систа хæдзары хицау:

– Хопкинс хъусы.

Дзырдта йæм булкъон Энтони Браун, МИ-5-ы директор сэр Перси Силлитоуы хæдивджытæй иу. Энтони Брауны бæрны уыдис, æрæджы Британийы контрразведкæйы цы уырыссаг хайад байгом, уый. Сусæг службæйы ветеран Брауны кар æртиссæдз азæй ахызт, йæ куыст райдыдта Фыццаг дунеон хæсты фæстæ, «Секрет интеллигент сервис»-ы штат æдæппæтæй дæс æмæ ссæдз афицеры куы уыд, уæд. 1947 азмæ сæ нымæц схæццæ цыппарыссæдзы онг. Уæдмæ «Секрет интеллигент»-ы штат дихгонд æрцыд контрразведкæ МИ-5 æмæ æддаг разведкæ МИ-6-ыл.

Энтони Брауны телефонæй фæдзырд майор Хопкинсæн уыд æнæнхъæлæджы: йемæ комкоммæ никуы ныхас кодта, бардзырдтæ иууылдæр лæвæрд цыдысты уырыссаг хайады хицауæй.

– Ныхасмæ мæ хъæуыс, Джордж, – хъысхъысгæнагау хъæлæсæй сдзырдта Браун. – Хъуыддаг æвæстиатæй æххæстгæнгæ у. Дæ дзаумæттæ акæн æмæ æрхиз, бынæй дæм машинæ аенхъалмæ кæсы. Бамбæрстай?

– Бамбæрстон, сэр.

Хæсты рæстæг службæмæ ахæм æвæстиатæй фæдзырдтытæ æнæнхъæлæджы хабару нæ кастысты, фæлæ ныр арæх нал уыдысты. Хопкинс бамбæрста, цыдæр æрцыд, фæлæ телефонæй ницамæйуал бафарста. Йæхи арæвдз кодта æмæ æддæмæ рахызт. Тарцъæх «Austin Seven» МИ-5 гаражæй хæдзармæ бацæуæны раз аенхъалмæ каст. Уый уыдис, уыцы азты тынг кадджын «семеркæ», йæ лак астæрдыл сæлфынæгæй фæлмæвæрдæй зындысты уынгты цырагътæ. Шофыр æнæдзургæйæ бакодта машинæйы фæстаг дуар, йæхи бынаты дæр æнæдзургæйæ сбæдт æмæ машинæ кусын кодта.

Лондоны ацы район немыцаг «Фау-2» тынг бахъыгдардта, хæдзæрт-

тaн сa кaцыдaр хaймa зилын рaйдьдтoй, иннaты кaлaэддзaгтa зындысты тaсaфтaуaг caу дзыххьытaй. Хoпкинc aнхaэл уьд, Блeйн-хeм Пaлaсy Вудcтoкy гaлуaнты кoмплeкcмa йa aлaсдзыcты, – уьй уьд Oкcфopдaй цaгaтырдaм дьууaдaс килoмeтpы дaрддaр, aмa дзы 1940 aзaй фaстaмa уьдыcты МИ-5-ы cайpaг cлужбaтa. Фaлa мaшинa, йa цaлхьтaй cыфcыфгaнгa, фeздaхт Кингcтoн Рoудaй хуccapырдaм, aхьзт Вecтминcтepы хидьл тaр Тeмзaйы cарты aмa, змaлaг цы уьнгты нa зьнд, цaмaдaр aнхaэлмaгaсaгaу цы гopaты квaртaлтa ньндзыг cты, уьдoныл айгaрcтa мьдaэджы уьмaл кьу-тaртимa aхcaв.

– Кaдaм цaуaм? – бaфapcтa Хoпкинc.

– Кaдaм хъaуы, уьрдaм, cэр, – уaздaнaй, фaлa aвaндoнхуьзaй дзuaпп рaдтa шoфьp. – Бьнaты уьдзыcтaм цьппop минyты фaстa.

Хъуьдис aрмaстдaр aнaэдзургaйa бaдын aмa, мaшинaйы кoм-кoммa цы coсaвaндaджы уaдздaг тaхт, уьмa кaсын.

Джopдж Хoпкинcыл цьд дaс aмa ccaэдз aзы. Хaсты рaзмa кaст фaци Кэмбpиджy унивepcитeты Тринити-кoллeдж cлaвистикaйы дaсныйaдaй. Джopджы зaрдaргъaвддзинaд aвзaгтaм cyaнг йa cабибoнты рaбaрaг. Зьдтa нeмыцaг, aнaкъуьлымпыйa дзырдтa фpaнцaгьл, фaлa aппaтaй тьнгдaр уapзтa уьpыccaг aвзaг. Бaлльд Дocтoвeкcкий aмa Чeхoвы aнглиcaг aвзaгмa рaтaлмaц кaнынмa, aцaг бьнтoн aндaрхуьзoн. Ньpoнг цы тaлмaцтa кaст, уьдoн йa зaрдaмa нa цьдыcты: нa ca pазьндыcты cтыp уьpыccaг фьcджьты уaцмьcты aивaдoн cycaгдзинaдтa.

Фaлa тaлмaцгaнaэджы кapьepaйa ницы paуaд. Хaст рaйдьдтa. Джopджмa фaсидтьcты aмa йa apьcтoй, лeнд-лизaйa уьpыccaг aмцaдисoнтимa бaдзырдтa цы Aдмирaлтeйcтвoйы дeпapтaмeнт цaттa кoдтa, уьрдaм. Дьууa хaтты тpaнcпopт хъaххъaнaгaй фaцьд Aрхaнгeльcкь oнг. Фaстaг кoнвoй нa фaрaстмa, нeмыцaг кyнaэггaнaг aмa бoмбaхaccaг хaдтaхджьтa фaдaлдoн кoдтoй aртa cтыp уaззaутгaлacaг нaуь «Студeбeккeр»-тимa. Тoхь pacтaг Джopдж aрлaууьд, чи фaмaрд, уьць зeнитaйaхcaджь бьнaты, aмa, кaд йe ‘нaрaхcт aхcтытa нeмыцaн ниць зьaн aрхacтoй, уaддaр йe уaхcк фaцaф, aмa йьн йa ньфcхacт aмa capaндзинaды тьххaй рaдтoй Хacтoн мaйдaн.

Гocпитaлы йaм aрбaцьд aнaзoнгa aдaймaг aнaбaрaггaнaнтa

æфсæддон дарæсы, бирæ цæмæйдæрты рафæрс-бафæрсы фæстæ йын контрразведкæйы службæмæ бацауыны уынаффæ бакодта.

– Цы кусы уыцы службæ? – бафарста Джордж.

– Немыцаг шпионты ахсæм. Мах хъæуы дæу хуызæн æрыгæттæ. Æвзæгтæ кæй зоныс, уымæй дæр хорз пайдагонд æрцаудзæн.

– Мæ бон у ахъуыды кæнын?

– Кæй зæгъын æй хъæуы, ахъуыды кæн, – бахудаæгау кодта æнæ-зонгæ. – Æртæ минуты дын фаг у?

Æртæ минуты фæстæ Джордж разыйы дзуапп радта.

Цыбыррæстæг курсыты фæстæ йæ лейтенанты цины бахастой МИ-5-ы оперативон управленийы хыгъдмæ.

Хæсты азты контрразведкæйы сæйрагдæр хæс уыд немыцаг агентурæйы уæнгты æргом кæнын. 1945 азы, абверы архив куы байстой, уæд, хæсты рæстæг Великобританийы активонæй 115 немыцаг шпионы кæй куыстой, уый рабæрæг. Иууылдæр ахст æрцыдысты сæ иуæй фæстæмæ: уый йæхи фехста. Немыцы агенттæн сæ иу хай сразы англисæг разведкæйы кусыныл æмæ, МИ-5-ы аналитикон службæ цы дезинформаци цæттæ кодта, уый Германимæ æрвыстой.

1946 азы 5 мартыйы Уинстон Черчиллы раныхас Фултоны Вестминстеры колледжы бритайнаг контрразведкæйæн йæ приоритеттæ цæхгæр фæивта. Къуырийы фæстæ Сталин газет «Правда»-йы йæ интервьюйы Черчиллы абарста Гитлеримæ æмæ фехъусын кодта, зæгъгæ, Черчилль Ныгуылæнмæ сиды Советон Цæдисимæ хæстмæ. Афтамæй Советон Цæдис æмцæдисонæй ныхмæлаууæг фестад, æмæ райдыдта æнæхæцæнгарз хæст, кæнæ, «уазал» хæст кæй схуыдтой, уый.

МИ-5-ы куыстæн уый уыд бæлвырд къуылымпыты хос: Германийы разведкæйæн кæддæриддæр тынг зын уыд Англисы йæхицæн агентурæ æмбырд кæнын – истори хъуыддæгтæ афтæ рацарæзта, æмæ англисæгтæ немыцæн сæхи дæр æмæ, семæ цыдæриддæр баст уыд, уый нæ уарзтой, нæ сыл æууæндыдысты. Бынтон æндæр ахаст сын уыд уырыссæгтæм: бритайнагты зæрдывæрдæй нырма не схицæн сты сæ иумæйаг тохы æмæ фашистон Германийыл фæуæлахизы мысинæгтæ. Англисы æргомæй йæ куыст кодта коммунистон парти, архайдтой дзы 50 мин адæймаджы бæрц. Социалистон идейæтæ паракхатæй хæлиугонд цыдысты интеллигенцийы ‘хсæн. Уыдæттæ иууылдæр хорз фадат арæзтой советон-фæсарæйнаг разведкæйæн шпионтæ æмæ

агенттæ цæттæ кæнынæн. Уыцы уавæры ныхмæ хæцынæн рацарæзтой МИ-5-ы дæр. Йæ сконды фæзынд, службæтæ иууылдæр йæ дæлбар кæмæн уыдысты, ахæм уырыссаг хайад контрразведкæйы æппæты фæлтæрдджындæр кусджытимæ. Уыцы хайады куыста майор Джордж Хопкинс дæр.

Машинаæ фæзылд фæрссаг фæндагмæ æмæ иуцасдæры фæстæ æрлæууыд æфсæйнаг кулдуары раз.

– Ёрхæццæ стæм, сэр, – бамбарын кодта шофыр.

Стыр зæххы хайыл рæбынозгомау лæууыд дыууæуæладзыгон хæдзар цæджындзджын бацæуæнимæ, йæ дыккаг уæладзыгæн уыд уæрæх рудзгуытæ, фыццаджы рудзгуытæм та фидаргонд æрцыдысты æфсæйнаг хызтæ. Джордж хорз зыдта ацы хæдзар. Хæсты райдайæны йæ МИ-5-ы хæдзарадон хай хаццонæй райста æви балхæдта, чи нæ уыд, ахæм адæймаджы номыл. Уым цæттæгонд цыдысты диверсион къордтæ немцы фæсчылдыммæ æппарынаг, фæлтæрдджын инструктортæ сæ ахуыр кодтой радиойы хъуыддагыл, халæн-схæцынгæнæн гæрзтимæ архайыныл, фæлтæрдтой сæ æппæт хæцæнгæрзты хуызтæй æхсыныл. Хæдзары фæстæ, тулдз æмæ тæгæр бæлæсты æнгом рæнхъыты ауонæй нæ зындысты чысыл стадион æмæ тир. Джорджи-иу ам мæйгæйттæ бахъуыд цæрын: диверсантты куыд цæттæ кодтой, уымæ йæ цæст дардта.

Дыууæ æдхотых хъахъхъанæджы æрбацæуджытæн сæ гæххæттытæм лæмбынæг фæкастысты æмæ кулдуар бакодтой. «Семеркæ» кæртмæ батылд, агуыридуры ссад цы бацæуæн фæндагыл пырхгонд уыд, ууыл æмæ хæдзары раз æрлæууыд. Уым баййæфтой Энтони Брауны стыр сау «даймлер»-ы. Браун йæхæдæг æд сау гæлæбу-галстук фæныкхуыз сюртучы бадт дыккаг уæладзыджы уæрæх уазæгдоны къæлæтджыны. Йæ къухы дымæн хæтæл, афтæмæй кастис «Таймс». Йе ‘ддаг бакастæй уыд, йæхи клубы йæ фæллад чи уадзы, ахæм пенсиисæг хæрзуынд джентльмены хуызæн, æппындæр æм, контрразведкæйы йæ дæндагтæ чи рафтыдта, ахæмы æнгæсæй ницы уыд. «Æмæ æз та, цымæ, кæй хуызæн дæн?» – иу уысммæ ахъуыды кодта Хопкинс æмæ йæхæдæг йæхицæн дзуапп радта: – Банчы лыстæг клеркы хуызæн.

Браун газет аиуварс кодта æмæ хæларзæрдæйæ йæ сæрæй ацамыдта:

– Ёрбахиз, Джордж. Бахатыр кæн, дæ изæрмаæ дын кæй фæныхылдтон, уый тыххæй. Ёвæццæгæн, дæхимидæг хъуыдытæ кæныс, цы хабар у, цæмæн æй бахъуыдтæн?

– Цымыдисаг у, сэр, – сразы Хопкинс.

– Ныртæккæ йæ бамбардзынæ. Цом, цыдæр дын фенын кæнон.

Браун йæ хæтæлы æртхутаг æртхутагдонмæ æркалдта, стæй хæтæл йæ дзыппы авардта, къæлæтджынаы уæззаугомауæй сыстад æмæ уазæгдонаы рахызт. Хъахъхъæнджытыл цæст никуы ‘рхæцыд, фæлæ Хопкинс хорз зыдта, алы уæладзыджы дæр фæйна иу гæрзифтонг хъахъхъæнаджы кæй ис. Пъадвалмæ ныххызтысты, Браун бакодта æфсæйнаг дуар. Бахызтысты гыццылгомау ныллæгцарджын агъуыстмæ. Агъуыстæн уыд æнахъæн къулы бæрзæндæн нарæг рудзынг. Рудзынгæй зындис дыккаг стырдæр æмæ рухсдæр хатæн, йæ астæу – даргъ стъол æмæ пълмæ фидаргонд цыппар æфсæйнаг бандоны. Дыккаг агъуыст фыццагæй уыд цалдæр метры бындæр. Цæмæй йæм бахауай, уый тыххæй ныххизын хъуыд бындæр.

Джорджæн зонгæ уыдысты уыцы агъуыстытæ: стырдæры цыдысты æрфарстытæ, къаддæрæй та кастысты, æрфарстытæ куыд цæуынц, уымæ. Ныхас хъуыст æмбæхст микрофонтæй. Поляризациягонд æвгты руаджы, цæст чи дардта, уымæ алцы дæр зынд, йæхи та йын ничи уыдта.

Æрфарстыты агъуысты иу къулæй иннæмæ рацу-бацу кодта бæрзонд, бæзæрхыгтæ æрыгон нæлгоймаг æнахуыр æлвыд сау сæрыхъуынтимæ – къæмисæнтыл цыбыр, уæлдæр та даргъдæр. Ахæм æлвыд сæрыхъуынтæ Джордж федта уырыссаг æфсæддонтыл, цæмæндæр сæ хуыдтой «полубокс». Уæлæнгай даст кæнæ та, дасинаг чи уыд, ахæм хъуынтъыз цæсгом. Йæ уæлæ – хорз хуыд сау костюм уыцы азты модæйы уæлæвард уæхсчытимæ, фæлæ цыма костюм æндæр искамæн хуыд уыд: афтæ фидыдта граждайнаг дарæс, æфсæддон мундиртыл чи сахуыр, уыцы афицертыл. Дымдта бапъирос, стъолыл – патронæй хиконд зынгцæгъдæн æмæ тамакоты къопп барæджы нывимæ цавæрдæр хохы рæбын. Æртхутагдон йедзаг уыд бапъиросзы сыгъдæттæй. Фæлæ Хопкинсы æппæты тынгдæр дисы бафтыдтой, йæ къæхтыл цы алыхуызон сау, фæлæ бæлвырд алыхуызон батинкæтæ уыд, уыдон.

– Цы зæгъдынæ, Джордж? – афарста Браун.

– Чи у?

– Махырдаем ралидзæг. Уырыссаг афицер, дæлбулкъон Токаев.

– Йæ бакаст уырыссаджы хуызæн нæу.

– Ирон у. Ис ахæм гыццыл республикæ Уæрæсейы хуссары. Махæн ахсджиаг æндæр хъуыддаг у. 1945 азы Токаев уыд Германы Цæдисон

контролон советы нымæрдар. Уæд къамисы сæргъы лæууыд маршал Жуков. Фæстæдæр Токаев куыста Хæстон управленийы Секретариаты, агуырдта, фон Брауны ракетон программæйы чи архайдта, уыцы немыцаг ахуыргæндты. Цасдæры фæстæ бафтыд мах адæймаджы фæдыл Берлины æмæ йын фехъусын кодта, зæгъгæ йæ хъæуы политикон сæрфæцæвæн Великобританийы. Æз сразы дæн. Абон æй Лондонмæ йæ ус æмæ йæ чызгимæ æрбаластой. Инфильтраци кæнын бахъуыд æвæстиатæй, æххуысмæ фæдзырдтам Хæстон-Уæлдæфон Тыхтæм. Ныронг «Ланкастер» ахæм ласинагимæ нукуыма тахтис.

– Куыд бадис йæ бон ралидзын? – бадис кодта Хопкинс. – Ноджы ма æд бинонтæ! Уыдонмæ цы лæмбынæг хъусдард ис, афтæмæй...

– Мах дæр гъеуый хъæуы базонын.

– Ныртæккæ йæ бинойнаг æмæ йæ чызг кæм сты?

– Æдас ран.

– Цæмæй йæ æз æрфæрсон, уый дæ фæнды?

– О, уый мæ фæнды. Англисагау нæ дзуры. Бахъæудзæн дæ йемæ кусын, уымæйдæр иу æмæ дыууæ боны нæ, суанг иу мæйæ фылдæры бæрц. Зонгæ тынг бирæ кæны. Бамбæрстай, махæн ныртæккæ æппæты ахсджиагдæр цавæр фарст у, уый?

– О, сэр.

– Райдай.

Хопкинс æфсæйнаг асинтыл бынмæ ныххызт. Хъахъхъæнæг æд автомат «стен» байгом кодта уæззау дуар. Хопкинсы фенгæйæ, иннæ фарсмæ ралидзæг æрлæууыд æмæ йæм тызмæгæй йе ‘рфгуыты бынты бакаст.

– Сбад, господин Токаев, – хæлархуызæй йын загъта Хопкинс. – Базонгæ уæм. Æз дæн Джордж Хопкинс, контрразведкæйæ. Хон мæ Джордж. Зонын, ды англисагау нæ дзурыс. Дзурдзыстæм уырыссагау. Куыд хонон дæу та?

– Григорий. Мæ бинонтæ цы фесты? Кæдæм сæ аластой?

– Дæ бинонтыл ма мæт кæн, æдас ран сты. Фæлæ мæм, Григорий, диссаг кæсы, дæ къæхтыл алыхуызон батинкæтæ кæй ис, уый.

– Искуы дæ бахъуыдис дæхи тынг æвæстиатæй цæттæ кæнын? – йæ фарстæн та йын фарстæй дзуапп радта Токайы-фырт. – Суанг иу минут фæфæстиатæй дæр мæлæтдзаг тас куы вæййы, уæд?

– Нæ.

- Мән та бахъуыд.
 - Цавәр уавәрты әрцыд уый?
 - Уымәй нә райдыдтай, Джордж. Дәуән ныртәккә цымыдисагдәр бынтон әндәр фарст у.
 - Цавәр?
 - Мә ралыгъд, мыййаг, советон разведкәйи фәндон нәу, цәмәй әз советон агент суон Англисы. Раст дән?
 - Раст дә. Цавәр дзуапп ратдзынә уыцы фарстән?
 - «Нә» куы зәгъон, уәддәр мыл нә баууәнддзынә. Афтә нәу?
 - Нә баууәнддзынән, – сразы Хопкинс.
 - Цыфәнды дәр куы зәгъон, уәддәр мыл нә баууәнддзынә.
 - Уый нә службәйи специфика афтә домы.
 - Әмә уәд дәу дәхи бахъәудзән дзуапп агурын.
- Фәстаг фәндзай әхсәз азы, суанг дәлбулкъон Токаты Григорийи мәләты онг дәр, бритайнаг контрразведкәйи кусәг Джордж Хопкинсы бон не ссис дзуапп раттын уыцы сәйрагдәр фарстән.

I

1945 азы 25 апрелы 1-аг Белоруссаг фронты әхсәзәм әфсады әмә 1-аг Украинаг фронты әртә 'фсады райдыдтой Берлины сист. Фыццәгәм майы сәумәрайсом раджы рейхстагыл сагъд әрцыд 150-әм Кутузовы II кьәпхәны орденджын Идрицкы әхсәг дивизийи тырыса. 8 майы 22 сахаты әмә 43 минутыл центрон-европәйаг рәстәгмә гәсгә Карлсхорсты конд әрцыд Германийи капитуляцийи акт. Акты бын сә кьухтә бафыстой вермахты Сәйраг командкәнынады инәлар-фельдмаршал Кейтель, инәлар-булкъон Штумпф әмә адмирал фон Фридебург. Германийи әххәст капитуляцийи хъуыддаг райстой маршал Жуков әмә әмцәдисонты экспедицион тыхты сәйраг командкәнәджы хәдивәг, бритайнаг маршал Теддер. Әвдисәнтә дзы уыдысты америкаг инәлар Спаатс әмә францаг инәлар де Тассиньи.

Әртыккаг Рейх саст әрцыд, нал уыд, Германийи адих кодтой цыппар оккупацигонд зонәйыл. Америкайи әфсәдтә бацахстой бәстәйән йә хуссар-ныгуылән, англисәгтә – цәгат-ныгуылән, советонтә – скәсән. Америкагты әмә англисәгты хардзәй иугыщыл оккупацигонд зонә фәацис Францы дәр. Берлин әгасәй дәр бацахстой Сырх Әфсады хәйтгә.

Амцæдисонтæм уый раст нæ фæкаст. Потсдамы конференцийы 1945 азы августы Великобританийы фæсарæйнаг хъуыддæгты министр Бевин æмæ Советон Цæдисы министр Молотов цы бадзырд сарæзтой, уымæ гæсгæ амцæдисонтæ се ‘фсæдты ракандзысты Тюрингæй, Советон Цæдис та сын ратдзæн Берлины ныгуылæн хай. Сталин бадзырдимæ куы базонгæ, уæд Молотовæй тынг æнæразыйæ баззад, фæлæ уымæн йæ къухы бафтыд, хъуыддаг раст лыггонд кæй æрцыд, ууыл Сталины баууæндын кæнын, уымæн æмæ, Потсдамы ныхас цы фарстатыл цыд, уыдонæн сæ тæккæ цæхгæрдæр лыггæнинаг фарст уыд Германийы репарацитæ.

Уый размæ, 1945 азы февралы, Ялтæйы конференцийы баныхас кодтой, зæгъгæ, Германи хъуамæ бафида, иннæ паддзахæдтæн цы зиан æрхаста, уыдоны аргъ – 20 миллиарды АИШ-ы доллæртæй, уыдонæн сæ 50% ацæудзæн Советон Цæдисмæ. Ныгуылæйнаг делегацитæ Потсдамы сæ фæнд аивтой, æфсонæн æрхастой, зæгъгæ, репарациты аргъ æгæр бæрзонд у, уымæн æмæ Германийæ ист æрцыд бирæ зæххытæ, йæ промышленность дæр фехæлд. Уыцы зын бадзырдты АИШ-ы госсекретарь Бирнсы фæндоныл сразы сты: репарациты иумæйаг аргъ бæрæггонд нæ цыд, алы бæстæ дæр сæ хъуамæ райстаид, цы оккупацигонд зона йæм æрхауд, уырдыгæй: æмæ Советон Цæдис исы, ныгуылæйнаг зонæты цы кусæнгæрзтæ райхæлдтой, уыдоны цыппæрæм хай. Фæлæ ууыл дæр нæ фæцис дискусси. Сталин æнæнхъæлæджы фехъусын кодта йæ фæнд, зæгъгæ, Советон Цæдисы нæ хъæуынц Германийы сызгъæринтæ æмæ йæ фæсарæйнаг инвестицитæ, разы у æрмæст советон оккупацион зонæйæ репарацион фиддонтыл. Ныгуылæйнаг амцæдисонты зæрдæмæ ахæм фæнд фæцыд, кæд дзæбæх нæ бамбæрстой советон делегацийы сæргълаууæджы фехъусынгæнинаг, уæддæр. Уыдон нæ зыдтой, Советон Цæдисмæ Германийæ заводты кусæнгæрзтæ æмæ æрмæджытæ æнæхыгъдæй кæй ивылынц, уый. 1945 азы дыккаг æмбисы та æвæрд æрцыд карз пълан: 3 милуан 600 мин тоннаейы ласинагтæ æфсæнвæндагыл æмæ иу милуан 200 мин тоннаейы та – денджызыл.

Советон оккупацион зонæмæ Тюринг кæй баиу, уый ахъаз уыд уыцы программæ сæххæст кæнынæн. Берлины заводтæн сæ фылдæры кусæнгæрзтæ райхæлдтой, æмæ афтæмæй ласт æрцыдысты Советон Цæдисмæ, размæцыд промышленнон Тюринг дæр тынг хорз тæлæт разынд, уæлдайдæр та йæ æрзæтджын хæхтæ Советон Цæдисы ядерон проектæн тынг хъæугæ ураны гуыраентимæ. Æппæты ахсджагдæр уый уыдис.

Афтæ рауад, æмæ 1945 азы фæззæджы инженерон æфсæдты майор Токаты Григорий йæ ног службæйы бынатмæ Германийы Советон æфсæддон администрацимæ куы ‘рхæццæ, уæдмæ Берлин уыд цыппар оккупацион зонайыл дих. Америкæйы сектормæ бацыдысты Нойкельн, Кройберг, Кемпельхоф, Шененерг, Штеглиц æмæ Целендорфы зылдтæ, бритайнагмæ – Шарлоттенбург, Шпандау, Тиргартен æмæ Вильмерсдорф, Францæн – Веддинг æмæ Райниккердорф. Æппаты егъаудæр уыд советон оккупацион сектор Панков, Вайсензее, Пренцлауэр-Берг, Митте, Фридрихсхайн, Лихтенберг Копениг æмæ Трептовы зылдтимæ.

Берлин, æппаты фыццаг æй куыдæй федта Токайы-фырт, афтæмæй адæймагыл æрхуым æфтыдта. Горæт уыд пырх, бирæ хæдзæрттæй ма баззæдысты æрмæст сæ раззаг къултæ. Бомбæтæй кардæй лыгау цы хæдзæрттæ ныйисты, уыдоны хуылфытæй зындысты, æнæхъæнæй цы хæдзары дзаумæттæ баззæдысты, уыдон æмæ къултыл ауыгъд нывтæ. Рейхстаджы цъупп уыд стæгдары хуызæн, хур дзы иннæрдæм каст. Сахары немæцæгтæ рахылдысты пæдвалтæй, къахтой кæлæддзæгтæ, æмбырд кодтой æрдæгсыгъд фæйнæджытæ, æвæрдтой сæ уæрдæтты, суджы бæсты сæ арт кодтой хæринаг фыцынæн.

«Æз бирæ цыдæртæ федтон хæсты азты, – дзырдта бритайнаг контр-разведкайы майор Джордж Хопкинсæн йæ иу æрфарсты. – Федтон бомбæтæй пырх хæдзæрттæ Мæскуыйы, Киевы – срæмыгъд Крещатик. Фæлæ, Берлины цы федтон, уый мæ афтæ бындзарæй ныууыгъта, æмæ фыццаг бонты мæ бон бафынæй кæнын нæ уыд, афтæ мæм кастис, цыма уæлмæрдты дæн. Раздæр дæр зыдтон, хæст стыр бæллæх кæй у, фæлæ æрмæст Берлины бамбæрстон æххæстæй хæсты æвирхъаудзинад, йæ дæлимондзинад. Æмæ уæд загътон мæхицæн, мæ бон цы бауа, уымæй бацархайдзынæн, цæмæй ахæм бæллæх макуыуал æрцæуа».

«Афтæ мæм фæкаст, цыма зæрдиагæй дзырдта», – бамбарын кодта йæ æрфарсты суагъæйы комментариты Хопкинс.

II

Токаты Ахмæты фырт Гогки райгуырд 1909 азы Уæрæсейы империйы хуссайраг хайы, Терчы облæсты, Владикавказы районы, хъæу Ног-Урухы магуыр зæхкусæджы бинонты ‘хсæн. 1917 азы йæ фыд

амард, 1920 азы та сын сæ бинонты цæрынмæ ракодтой Ирыстоны цæгат-ныгуылаен хайы ног зæххытæм Кæсæг-Балхъары арæнмæ. Уым, хъæу Ставд-Дурты, арвыста йæ сабидуг. Токаты Гогки иунæг бон дæр нæ сахуыр кодта скъолайы, гыццылæй фæстæмæ, йæ хъару цы уыд, уымæй кодта хæдзары куыстытæ: хызта сæгътæ, æмбырд кодта суджы къæцæлтæ æмæ сæнар къонайы артæн. Гыццыл куы фæхъомылдæр, уæд хистæрты æмхуызон куыста нартхоры быдырты. Ахуырмаæ йæ не ‘вдæлд, фæлæ йын æрдзæй цы зæрдæргъæвддинад лæвæрд фæци, уый йæхи æвдисын райдыдта: æнæ искæй æххуысæй сахуыр кæсын æмæ фыссын, касти, йæ размæ-иу цыдæриддæр фæцис, уый – чингуытæ, газеттæ, зæронд, суанг революцийы агъоммæйы журналтæ.

Йæ ‘мгæрттимæ иумæ хъомыл кодтой советон хицауады заман, æххормаг цард рухс фидæнæй ивд кæй æрцæудзæн, уыцы идейæтæ йæ зæрдæйыл æмбæлдысты. Бацыд фæскомцæдисмæ, 1931 азы та ссис Коммунистон партийы уæнг. Цалдæр азы куыста «Фордзон»-ыл – Цæгат Кавказы æппæты фыццаг трактортæй иуыл. Уый уыд иунæг трактор æнахъæн районы, цалцæг дæр æй йæхæдæг кодта. Бæзæрхыгтæ сæрæн лæпуйыл сæ цæст æрæвæрдтой æмæ йын 1928 азы радтой балцæг Ленинграды Хæххон институты рабфакмæ. Рабфак каст фæцис тынг æнтыстджынай, уæлдай зæрдæргъæвд разынд математикæмæ, æмæ йæ дарддæр ахуыр кæнынмæ арвыстой Мæскуыйы Бауманы номыл Уæлдæр техникон училищемæ. Ахуыры фæстæ бацыд Сырх Æфсады службæмæ æмæ кусын райдыдта Жуковскийы номыл Хæстон-Уæлдæфон академийы. Афæдзы фæстæ ссис академийы лабораторитæй иуы сæргълæууæг, 1941 азы бахъахъхъæдта кандидаты диссертаци, æмæ йæ снысан кодтой авиацион техникайы факультеты деканæй.

Уыцы азты дæргъы иунæг хатт дæр нæ уыд йæ райгуырæн зæххыл, фæлæ Ирыстон, йæ хæхтæ, хъæдтæ æмæ узал тагъд дæттæ мыггагмæ йæ зæрдæйы баззадысты. 1989 азы, профессор Токатийыл 80 азы куы сæххæст, уæд æй йæ наукон æнтыстыты тыххæй балæвæрдтой рыцары номмæ. Фæлæ йæ номы кадджын разæфтуан «сэр» афтæдæр нæ райс-та. Уый тыххæй, номхыгъды чи уыд, уыдонæй алкæй дæр хъуыд, йæ Бæрзонддинад Великобританийы ус-къаролæн ард бахæрын. Профессор Токати уыцы титул райсыныл не сразы, æмбарын та йæ бакодта афтæ: «Æз, Токаты Гогки, ирон, бахаудтæн уыцы номхыгъдмæ. Фæлæ уый тыххæй хъуамæ сærмагонд декларацийы банысан кæнон

мæ иузæрдиондзинад Англисы ус-къаролæн. Фæсарæйнагæн æнæ уыцы ардбахæрдæй сэр суæвæн нæй. Æз не сразы дæн ард бахæрыныл. Цæуылнæ? Уымæн æмæ англисаг нæ дæн, æз ирон дæн, кæд ацы бæс-тæйæ тынг бузныг дæн ахæм кады тыххæй, уæддæр. Фæлæ æз дæн Кавказы фырт, уым скодтон фыццаг улæфт. Æмæ ницавæр хорзæхтæ ис, цæмæй мæхи ирон мауал хонон, уымæн».

1941 азы Токаты Григорий бæстон æрбынат кодта Мæскуыйы. Ракуырда дзæуджыхъæуккаг ирон чызг Байаты Азæйы, – уый ахуыр кодта Мæскуыйы Менделеевы номыл химион-технологии институты. Григорий райста агъуыст, бирæ цæрджытæ кæм нæ уыд, ахæм коммуналон фатеры. 1938 азы райгуырд сæ чызг Беллæ.

Жуковскийы номыл академийы аэродинамикон лабораторийы куыст йæ зæрдæмæ цыдис, уыд ын амондджын бинонтæ, фидæны йæм æнхъæлмæ каст наукон карьерæ.

Фæлæ уыдæттæн кæрон æрцыд 1941 азы 22 июны.

III

1947 азы 14 декабры дæлбулкхон Токайы-фырт æрфарсты суагъæйæ. Майор Хопкинсы æрфарст:

– Дарддæр дзур, Григорий. Цы куыстай хæсты райдайæны фæстæ?

– Фыццаг уал мын бамбарын кæнут, дыууæ къуырийы бæрц мын цæуылнæуал уыдис æрфарстытæ. Æцæг мын ма зæгъут, æндæр хъуыд-дæгтæ уын уыдис. Сымахæн ныртæккæ иунаг хъуыддаг ис. Уыцы хъуыддаг та дæн æз.

– Ды нын бæлвырд радзырдтай, цы куыст кодтай Хæстон-Уæлдæфон академийы, æмæ дзы цы иртасæн куыстытæ цыдысты, уыдæттæ. Мæнæн сыл мæ бон кæронмæ баууæндын не ссис. Дæ ныхæстæ дын арвыстам нæ хæстон специалисттæм. Абон сын дзуапп райстон.

– Æмæ цавæр дзуапп у?

– Дæ ныхæсты дын дезинформаци не ссардтой.

– Уæдæ мыл уæд баууæндыдыстут?

– Æххæстæй нæ. Ды цы радзырдтай, уыдæттæ нæ эксперттæ раджы базыдтой. Ма мæ бафæрс, кæмæй. Лондоны тынг лæмбынагæй дарынц сæ хъус Советон Цæдисы хæстон хъуыддагтæм. Дæ ныхæсты ногæй уыдис æрмæстдæр авиацион ракетæты змæлынганæн хайттыл куысты

цыд. Мах экспертты нэ уырны, уырыссагтæн стыр æнтыстытæ кæй бафтыд сæ къухы, уый.

– Цы хъуамæ æрцæуа, цæмæй сæ бауырна? Лондоны сæрмæ советон реактивон бомбæхæсджытæ фенын?

– Æгæр карз аргъ кæныс политикон уавæрæн.

– Æз æм æвронгæй кæсын. Нæма бамбæрстай, Джордж, цæмæн тагъд кодтон мæ ралыгъдыл, уый? Æз дын æй зæгъдзынæн. Фæлæ уал иу фарст. Уæ разведкæ зоны, Германы зæххыл Сырх Æфсады цавæр хæйттæ ис, уый?

– Мæнмæ гæсгæ, зоны.

– Фысс. Маршал Соколовскийы дæлбар оккупантон æфсæдты ис фондз æфсæддон хайы. Германы цæгатварс – 3-æм Бырсæг æфсад, йæ штаб – Макдебурджы, хуссар-скæсæны – 8-æм Гвардион æфсад, йæ штаб – Веймары, цæгат-скæсæны – 2-æм Гвардион механизацигонд æфсад æмæ 1-æм Гвардион æфсад, сæ штаб – Дрездены. Уымæй уæлдай ма – 16-æм Уæлдафон æфсад, йæ штаб – Вольтерсдорфы. Ис дзы фараст куынаггæнæг дивизийы, систыты æртæ æфсады, æхсæз рæмудзынгæнæг, æхсæвыгон бомбææппарæг иу дивизи, æдæппатæй та хæдтæхджытæ дыууæ минæй фылдæр. Æххуысгæнæг æфсæдты – цыппар артиллерион дивизийы, танчыты дыууæ бригады æмæ сармадзанти фондз дивизийы. Ардæм ма бафтаут, Сырх Æфсады хæйттæй Австри æмæ Польшæйы чи ис, уыдон. Цы зæгъдзынæ уый фæдыл?

– Афтæ дæм кæсы, Сталин æнæхъæн Европæ бацахсынмæ хъавы?

– Нæ дæ уырны?

– 1945 азы хæсты хæдфæстæ цауты ахæм цыдыл хъуыдытæ уыдис Уинстон Черчилльмæ. Цæдисонты тыхтæ Сырх Æфсады ныхмæ фæлæууын нæ бафæрæзтаиккой. Уымæ гæсгæ, Вермахты æфсæддонтæй сæхи уацары чи радта, уыдоны бамбырд кодтой лагерьты демаркацион хаххыл. Се ‘фсæддон дарæс сын нæ аивтой, сæ хæцæнгарз дæр дард æмбæхст нæ уыд.

Уырысы размæбырсты фыццаг цæф хъуамæ уыдоныл æруадаид. Фæстæдæр Черчилль ахъуыды кодта, ома Сталин хæст нæ райдайдзæн, æмæ уæд немыцаг уацайрæгты акодтой арæнтæй æмæ сын денацификаци скодтой.

– Цы йæ сразы кодта ахæм хъуыддагыл?

– Америкаг атомон бомбæ.

– Черчилль æгæр фæтагъд кодта, уымæн æмæ бомбæ Сталины нæ бауромдзæн. Уый æмбары, Америка йæ бомбæ Европæйы астау не срæмудздзæн. Уый йын Япони нæу. Советон танкты ныхмæ ницы фæлæудзæн. Дыууæ бонмæ Ла-Маншмæ бахæццæ уыдзысты. Æрмæст-дæр бардзырдмæ æнхæлмæ кæсынц.

– Цæмæн дæм кæсы, æмæ ахæм бардзырд уыдзæн?

– Æфсæдты уавæр æз хорз зонын. Хæстæввонг сты. Уыцы рæстæг та АИШ æмæ Великобритани се ‘фсæддонты здахынц сæ райгуырæн бæстæмæ. Уый тынг тæссаг хъуыддаг у, тыхтæ æмхуызон нал сты. Æз дын, Джордж, фидарæй зæгъын, цæмæй мын мæ ныхас дæ разамындыл сæмбæлын кæнай.

– Хорз, сæмбæлын æй кæндзынæн. Ныр та уал нæ куыст адарддæр кæнæм.

– Фæрс.

IV

Хæст хъаймæты хуызæн хæрз цыбыр уысмæ аивы милуангай адæмы хъысмæттæ. Скъолайы ахуыргæнæгæй ацаразы фистæгæфсæддон, институты профессорæй – бархион хæстон, медицинон ахуыргæнæндон, рауагъдонæй – æфсæддон дохтыр, токарæй – артиллерист. Афтæ иу бонмæ наукæты кандидат, Жуковский номыл академийы техникон факультеты декан фестад 1-æм ранджы æфсæддон техникæмæ, йе ‘рыгон бинойнагæн хæрзбон зæгъгæйæ, ссис бæмбæтææппарæг уæззау хæдтæхджыты полчъы командыгæнæджы дæлбар.

Полкъ уыдис сæрмагонд нысаны полкъ, лæууыд Мичуринскы бынмæ Никифоровкæйы фронтмæ хæстаг аэродромы. 1941 азы сæрды хæдтæхджыты къорды уыд СБ æмæ ТБ-3 Туполевы конструкитæ, сæ размæ æвæрд хæс, – инæлар-булкъон Кузнецов цы 51-æм Хицæн æфсадæн команды кодта, уыдонæн æххуыс кæнын. Æфсад хъахъхъæдта Хъырым, инæлар-майор Манштейн цы 11-æм гермайнаг æфсадæн команды кодта, уыдонæй. Бомбæтææппарæг уæззау хæдтæхджыты къорд ластой Керчьмæ, Багировомæ, аэродром «Семь колодцев»-мæ артаджы æрмæг, хæцæнгарзы ног змæлынганæн хæйттæ, прожектортæ, æппæрстой десанттæ немцы фæсчылдыммæ, бомбæтæ æппæрстой эшелонтыл Джанкойы æмæ Симферополы.

Хъырымы уыцы азы тынг хъуынтъыз фæззæг скодта, немцы

куынаггәнәг авиаци уыд зәхмә мигъәй әлхъывд, әмә къорды хәдтәхджытә иууылдәр әнә фыдбылызәй здәхтысты аэродроммә.

Куыддәр-иу хәдтәхджыты мотортә бамыр сты, афтә-иу сә куыст-мә бавнаелдтой аэродромы службәтә, сә иуән команды кодта хәстон техник Токайы-фырт. Егъау машинәты әмбәрзтой әмбәхсән хызтәй, артагәй сын дзаг кодтой сә артаджы гәрзтә, сә фюзеляжтыл сын ауыгътой фугастә, әхсәнгарзәй сә ифтонг кодтой. Сәумәрайсом-мә-иу хәдтәхджыты хал цәттә уыд ног атахтмә.

Метрономы уынәр ныссабыр, зәгъгә, уәд-иу иууылдәр, аэродромы хәрәндоны къулыл ауыгъд сау тәбәгъ-репродуктор-мә кәсгәйә, хъустә фестидаысты. Хъуыст Левитаны хъәләс, каст Совинформбюройы хабәрттә. Әмә кәд уыцы хабәрттә бәлвырд бәрәг загъд нә уыдысты, уәддәр хәстон тәхджытә хорз әмбәрс-той, цы нысан кәнынц: «Әнтыстджынай әрләууыдысты нымәцәй бирә фылдәр фашистон оккупантты размәбырсты ныхмә әмә сын әрхастой стыр зиантә куыд сә уәгәс тыхтән, афтә сә техникайән дәр». Уый нысан кодта, нөмыцы размәцыд урәд кәй нәма 'рцыд. Нә 'фсәдтә ныууагътой Смоленск, блокадәйы уыд Ленинград, уәззау хәст цыд Мәскуымә бацәуәнты. Нөмыц октябры бацахстой Керчь, Сырх Әфсады хәйттә фәстәмә алаууыдысты Хъырымәй Таманы әрдәгсакъадахмә.

Бомбәхәссәг фондз әмә ссәдз уәззау хәдтәхәджы сә бынат аивтой аэродром Грабцево-мә Калугәйы бынмә, райдыдта Вяземскы уәлдәфон-десантон операцимә цәттәгәнән куыст. Хәдтәхджыты, куыд әмбәлы, афтә бәстон баауон кәнын къухы нә бафтыд, әмә 1942 азы 27 январы Грабцевойы аэродром тынг әгъатыр уәлдәфон ныббырст бавзәрстә, «юнкерстә-88» әмә «хейнкетлә-111» ныппырх кодтой цыппар хәдтәхәджы 1-аг полкъәй, әртә та – 3-әй; 14-әм полкъ әмә Уәлдәфон-десантон әфсәдты 4-әм хицән эскадрәтә фесты дыгай ТБ-3-тә хъуаг әмә ноджы иу хәдтәхәг 7-әм авиацион полкъәй. 3 февралы дыккаг уәлдәфон бабырсты рәстәг ноджы ба-сыгътой бомбәтәхәссәг дыууә хәдтәхәджы, уыдон лаууыдысты Грабцевойы, – фыццаг бабырсты фәстә сә хъуыд сцалцәг кәнын.

Вяземскы операци фәстәдәрмә аргъавын бахъуыд, стәй фронтмә хәстәг аэродромтәй дәр нал уыд пайда кәнән. Вязмәйы бынмә десанттә әппарын райдыдтой 1942 азы февралы дыккаг әмбисы, хәдтәхджытә тахтысты Мәскуыйы бынмә аэродром Момино-мә.

Февралы фæстаг бонты æфсæддон техник Токайы-фыртæн радтой цыбыррæстæгмæйы улæфт, æмæ æфсæддон уæзласæн машинаæтыл араст Мæскуымæ. Мæскуы йыл сæмбæлд йæ афтид уынгтимæ, горæты мидæг къохты уæлдæфон хъахъхъæнæн аэростаттимæ æмæ гæххæтты дзуарæвæрд уадздæгтæй ныхæст рудзгуытимæ – афтæ бомбæты æппæрстыты рæстæг сæ рудзгуыты æвгтæ бахъахъхъæнынмæ хъавыдысты цæрджытæ. Григорий цы хæдзары цард, уымæн цæрджыты æвæстиатæй эвакуацийы фæстæ йæ фатерты æмбис уыдис афтид. Сæхи агъуыст дæр уыд афтид. Григорий Азæйæ цы фæстаг писмо райста, уым æм уый фыста, зæгъгæ сын сæ наукон-иртасæн институт эвакуаци кæнынц Уралмæ. Æндæр дзы фыстæг нал райста. Абадт, сæ дзаумæттæ тагъд-тагъд кæй æмбырд кодтой, уыцы фæдтимæ афтид агъуысты æмæ æрбаздæхт Мониномæ.

Æртæ мæйы фæстæ, æхсæвы, Токаты Григорийы къорд кæм куыста, уыцы хæдтæхджыты æрлæууæн бынатмæ æрбазгъордта æрвыст салдат æмæ фехъусын кодта, цæмæй æфсæддон техник æвæстиатæй фæзына штабмæ. Штабы хицау æм радта гæххæтт. Григорийы хъуыд æвæстиатæй фæзынын Жуковскийы номыл академийы командыгæнынадмæ, æцæг, Мæскуымæ нæ, фæлæ Свердловскмæ, уырдам эвакуацигонд уыд академи. Дыккаг бон Григорий атахт Свердловскмæ.

Григорийы, йæ зæрдæ афтæ тынг цæуыл дардта, – реактивон змæлынгæнæнтыл куыст – уый ныуадзын бахъуыд, æмæ йæм фæстæмæ раздæхын дæр йæ къухы нал бафтыд. Уæлдæфон Тыхты нæ фаг кодта специалисттæ, æмæ авиацийы академийы сæйраг хæс ссис инженергæ цæттæ кæнын. Академийы рауагъдонтæ сæдæгæйттæй цыдысты фронтмæ, иу уыйбæрц та дзы цыбыррæстæгмæйы курсыты истой ног дæсныйæдтæ. Ахуыргæндтæ куыстой ног методикæтыл, æрхъуыды кодтой ног фугасон бомбатæ æмæ кумулятивон æхсæн нæмгуытæ, арæзтой амындтытæ рæстдзæвиндæр бомбææппæрстытæн, змæлынгæнæн хæйтты куыстæн сæ тахты дæрддзæг фæфылдæр кæнынаен. Æрмæст-иу искуы-иу хатт уæгъд рæстæджы Токайы-фырт кодта хыгъдтæ турбореактивон æмæ тæнгъæд-реактивон змæлынгæнæн хæйттæн, уыдон хъуамæ баивтаиккой, сæ тых сын фæфылдæр кæнгæйæ дæр, цæстахадгæ æнтыстытæ цы ныртæккæйы винтомоторджын авиаци не ‘вдыста, уый.

Академимæ цыдысты сгарæн æрмæджытæ Германийы æмæ йæ цæдисонты, стæй Советон Цæдисы цæдисонты авиацийы тыххæй.

1940 азы фэлварæн атахтытæ скодтой Италийы арæзт «Кампини-Капрони»-йы фыццаг реактивон хæдтæхджытæ. 1941 азы Англисы фэлвард æрцыдис хæдтæхæг «Глостер» реактивон змæлынгæнæн хаймæ, 1942 азы та АИШ-ы сфæлтæрдтой реактивон хæдтæхæг «Ай-рокомет». Уый хæдуæлвæд Англисы арæзт æрцыд, фæстæдæр хæсты чи архайдта, уыцы реактивон хæдтæхæг «Метеор».

Августы мæйы хæсты æмбисы люфтваффы хæцæнгарзæй ифтонг кæнынаæн райстой реактивон куынаггæнæн хæдтæхджытæ «Мессершмитт-262», «Мессершмитт-163» æмæ «Хейнкель-162». Сæ тагъд тахт æмæ цырд фæзылдæй уыдон бирæ хуыздæр уыдысты мах «Ил»-тæ æмæ «Ла»-тæй. Æмæ æрмæст Германийы промышленнон уавæрты къуындæгдзинад нæ бауагъта немыцаг тæхджытæн уæлдæфы сæхи схицау кæнын.

Советон Цæдисы дæр куыстой реактивон авиацийыл Королев æмæ Цандеры конструкторон бюроты. 1942 азы райдианы тæхæг-фэлварæг Бахчиванджийæн уыд фыццаг атахт нæхи арæзт куынаггæнæг БИ-1 тæнгъæдыл кусæг реактивон змæлынгæнæн хаймæ. Гыццыл фæстæдæр, уыцы хæдтæхæг фэлваргæйæ, Бахчиванджи фæмард, куыстытæ урæд æрцыдысты. Сног сæ кодтой æрмæст фæсхæст, æмæ сæ рауад «ЯК-15» æмæ «МиГ-9» немыцаг реактивон змæлынгæнæн хайттимæ.

Токаты Григорий цалдæр хатты куырда йæ разамындæй, цæмæй йæм реактивон авиацийы тыххæй цы фæндонтæ ис, уыдон бахæссой иртасæн куыстыты пыланмæ, фæлæ та-иу не сразы сты: академийы размæ уыдис уымæй вазыгджындæр хæстæ.

1943 азы Хæстон-Уæлдæфон академи Свердловскæй сыздæхт Мæскуымæ. Цасдæры фæстæ эвакуацийæ сыздæхт, Азæ цы наукон-иртасæн институты куыста, уый дæр. Йæ бинойнаг æмæ йæ чызджы дзæбæх, æнæнизæй фенын Григорийæн уыд хъысмæты лаварау. Куыд рабæрæг, афтæмæй Азæйы институт дæр уыд Свердловскы, академийæ æрмæст цалдæр кварталы дарддæр. Азæмæ Григорийы фыстæджытæ цыдысты иууылдæр, фæлæ, Азæйы фыстæджытæ Григорий цæуылнæ иста, уый афтæдæр не сбæрæг.

Уæлахизы боныл Токаты Григорий сæмбæлд Сырх Фæзы йæ бинонтимæ æмæ мингай мæскуыйæгтимæ. Æхсæвы 2 сахаты æмæ 10 минутыл диктор Левитан бакаст фашистон Германийы капитуляцийы

Акт æмæ Советон Цæдисы Сæйраг Советы Президиумы Уынаффæ 9 май Уæлахизы боныл банымайыны тыххæй. Адæм сæ хæдзæрттæй згъордтой æмæ цыдысты Сырх Фæзмæ. Иууылдæр кæрæдзийæн арфæтæ кодтой, бирæтæ куыдтой. Изæры уыд бæрæгбоны дæс æмæ ссæдз æмæхсты алыхуызæн хæцæнгæрттæй, Мæскуыйы арв фейерверктæй уыд алыхуызон ахорæнтæй ахуырстау. Григорий æмæ сæм Азæ сæ хæдзарæй стыр æхсызгонæй кастысты. Сæ чызг æнцад фынаей кодта. Григорий æмæ Азæ, кæрæдзийыл атыхсгæйæ, лæууыдысты рудзынджы цур. Уый уыд ног царды райдайæн. Цавæр уыздæн? Тынг сæ фæндыд æууæндын, амондджын кæй уыздæн, ууыл.

Дыууæ къуырийы фæстæ инженерон æфсæдты майор Токайы-фыртмæ фæдзырдта Советон Цæдисы мидхъуыддæгты наркомы хæдивæг инæлар-булкъон Серов.

V

Серовæй сидты гæххæтт НКВД-йы курьер кæй æрбахаста, уый Григорийы сагъæсы баппæрста. Æрæджы мидхъуыддæгты наркоматы хай цы паддзахадон æдасдзинад ссис, уымæ нырма никуы сæмбæлд. Академийы дæр иннæ куыстуеттау уыд фыццаг хайад, уый фæдзæхста паддзахады сусæгдзинадтæ хъахъхъæнын, иудадзыг йæ хъус дардта кусджытæм. Григорий зыдта, ууыл дæр хъуыддаг кæй ис арæзт, фæлæ дзы зæрдæхсаинагæй ницы уыд, æндæр афонмæ йæ хъысмæт æндæрхуызон лыггонд æрцыдаид. Æцæг уымæй ныртæккæ йæ мæт нæ фæкъаддæр. Хорз зыдта, йæ номыл иу рыджы мур дæр кæмæн нæ абадт, æмæ стыр лæггæдтæ чи бакодта, академийы ахæм кусджытæ дæр-иу æвæдсæфт фесты, æмæ йæ бон никæмæн уыд бафæрсын, цы фесты, уымæй: тæссаг хъуыддаг уыд уый. Йæ бинойнаг дæр æнæнхъæлæджы сидты гæххæттæй фæтарст. Григорийæн йæ бон цас уыд, уыйбæрц ын ныфсытæ авæрдта æмæ Лубянкæмæ араст.

Наркомы хæдивæгмæ йæм фæсидтысты боны 2 сахатмæ. Дыккæгæм æрдæгыл бацыд, Лубянский фæзы цы бæстыхай уыд, уый цыппæрæм бацæуæнмæ æмæ йæ пъавескæ равдыста мидæмæуадзæн бюройы. Майор Токайы-фыртæн мидæмæ бауадзыны бар кæй ис, ахæм гæххæтт рафыссыны барлæвæрд уыд, æмæ йын æй радгæс рафыста, фæлæ йын æй йæхимæ нæ радта, кæмæдæр фæдзырдта мидбастдзинады телефонæй.

Дæс минуты фæстæ фæзынд кæстæр лейтенант, барлаæвæрды гæххæтт райста, Григорийы документтæм ма ногæй æркаст æмæ йæм сдзырдта:

– Мæ фæдыл цу.

Лифтыл ссыдысты фæндзæм уæладзыгмæ. Григорий цымыдисæй каст йæ алывæрстæм. Дис кодта, цыма æнахъæн бæстыхайыл æр-тыхстысты, уыйау цы тынг даргъ къæридортæ зындысты, уыдоныл. Дыууæрдыгæй – тулдздуарджын кабинеттæ æрмæст номыртимæ æнæ фыстытæй. Къæридортæ уыдысты афтид, стæмхатт-иу сæ размæ фес-ты æрхуымцæсгом æфсæддонтæ, гæххæттытæ сæ къухты, афтæмæй. Лейтенант дуæрттæй иуы раз æрлæууыд.

– Бахиз.

Уый уыд кабинетмæ бацæуæн талынггомау уæрæх агъуыст. Лей-тенант Токайы-фыртмæ пъавескæ æмæ барлаæвæрды гæххæтт радта радхæссæг булкъонмæ.

– Ёнхъæлмæ кæс, фæдзурдзысты дæм, – загъта булкъон Григорийæн.

Ёнхъæлмæ кæсын бахъуыд дыууиссæдз минуты бæрц. Ёппынфæс-тагмæ райхъуыст сабыр, зырзыргæнæг мыртæ, æмæ булкъон дуар байгом кодта.

– Бахиз.

Егъау кабинеты мидагозгомау сæрмагонд бастдзинады телефонтимæ фыссæн стъолы уæлхъус бадт иу-цыппораздзыд ныллæггомау инæлар-булкъон. Йæ цæсгом уыд хуымæтæгарæзт, сæрыл – сæ афонæй раздæр фæзынаг гæмæхтæ. Каст стъолыл йæ разы æвæрд гæххæттытæм, æмæ Григорий бамбæрста, уыдон йæ документтæ кæй сты.

– Ёмбал инæлар-булкъон, майор Токаев дæ бардзырдмæ гæсгæ æрбацыд.

– Уынын æй, кæй æрбацыдтæ, уый, – æнаæразыхуызæй сдзырдта Серов. – Сбад, майор. Ам фыст ис, ирон дæ, загъгæ. Уый афтæ у?

– Афтæ, æмбал инæлар-булкъон.

– Дæ фыды ном куыд у?

– Ахмæт.

– Ёмæ уæдæ ды Александрович цæмæн дæ?

– Афтæ йæ ныффыстой.

– Бинонтæ дын ис?

– О, мæ бинойнаг – инженер-химик.

– Сывæллæттæ?

– Чызг. Авдаздзид.

– Уый хорз. Дæ ныййарджытæ æгас сты?

– Не сты.

– Хæстæджытæ дын ис?

– Ис. Хо Нинаæ, фыдыфсымæры лæппутæ Темур æмæ Хагуди, хæрæфырт Хæритон. Нинаæ æмæ Темур цæрынц Мæскуыйы, Хагуди Гедойы фырт цæры Налцыччы, Хæритон Дзибайы-фырт та – Ирыстоны Мызуры поселочы.

– Æмбарыс, Токаев, уыдоны хъысмæт дæуæй аразгæ кæй уыздæн? Уыдон дзуапп дæтдзысты дæ рæдыдтыты тыххæй.

– Цæмæй мæ аххосджын кæнынц?

– Нырма уал ницæмæй. Уый æз афтæ, фæстæдæр цы уыздæн, уый тыххæй загътон.

Дарддæр Серов афæлдæхтытæ кодта гæххæттытæ.

– Хорзæхтæ. «Отличник РККА», майдантæ «Хæстон лæггæдты тыххæй» æмæ «Германийыл фæуæлахизы тыххæй». Уый бирæтæн лæвæрдтой. Сырх стъалыйы орден та цæй тыххæй? Хæцгæ куынаæ кодтай. Мæнæ фыст: «Хæстон тохты нæ архайдта, цæф дæр нæ уыдис æмæ контузи дæр нæ фæци».

– Æз службæ кодтон бомбæтæппарæн авиацийы, аэродроммæ нæ цæст дардтам, зылдыстæм æм. Аэродромтæ уыдысты фронтмæ хæстæг. Цæф нæ фæдæн, мæ хъуыддаг ацыд, бирæтæ дзы фæмард сты.

– Мæнæн дæ бацамыдтой куыд, ракетæты хабар хорз чи зоны, ахæм адæймаг, – дарддæр йæ ныхас кодта Серов.

– Авиацион реактивон змæлынгæнæг хайы, – фæбæлвырддæр кодта Григорий. – Уыцы темæйыл бирæ азты кусын. Уый нæ авиацийы фидæн у.

– Ам ма загъд ис, æртæ хатты куырдтай академийы разамындай, цæмæй уыцы темæ пъланмæ бахæссой. Цæуылнæ сразы сты дæ фæндоныл? Не ‘мбæрстой, куыд ахсджиаг у, уый?

– Æмбæрстой. Академийы разамындыл гуырысхо кæнын нæ хъæуы зиан æрхæссыны тыххæй. Академийы размæ уæд æндæр хæстæ уыд.

Серов йæхи ныхъхъуынтыз кодта.

– Кæуыл гуырысхо кæнæм æмæ нæ кæнæм, уый дæ уынаффæ нæу. Уый мах хъуыддаг у. Мæнæ ам фыст ис, немьцаг æвзаг зоныс, зæгъгæ. Афæт у?

– Зонын.

– Кæцæй?

– Бирæ æрмæджытæ немыцаг æвзагыл фыст уыдысты, – æмбарын кæны Григорий. – Немыц реактивон техникайæ махæй фæраздæр сты. Ахуыр кæнын сæ хъуыд. Ойген Зенгеры куыстытæй хæсты размæ мыхуыры рацыд уац дард дæрддзæгмæ ракетон бомбæхæссæг саразыны тыххæй. Стæй та рацыд йæ чиныг-проект «Зильберфогель» – реактивон хæдтæхæг «Серебряная птица». Уым бирæ конструктивон идейæтæ уыд.

– Ойген Зенгер, – сфæлхат кодта Серов. – Зонгæ мыггаг. Сбæрæг кодтой, Францмæ кæй фæлыгъд, уый. Хъæуы йæ ссарын æмæ ардæм æрласын.

– Æмбал инæлар-булкъон, мæнæн æй цæмæн дзурys? – тæссаг фарст радта Григорий.

– Уымæн æмæ уыцы хъуыддаг дæуæн æххæстгæнгæ уыдзæн. Мæ разамындæй. Уынын, ацы куыстæн бæззыс. Сæрибар дæ, майор. Æнхæлмæ кæс бардзырдмæ.

Уыцы кæстæр лейтенантимæ Григорий ахызт Лубянкæйы бирæ къæридортыл æмæ рахызт фæзмæ. Уыд хъуынтъызгомау бон, сæлфынæг-гæнæгау кодта. Сывæллæтты дуканийы раз уыд даргъ рады хал, цыдæр дзы лæвæрдтой. Григорий æмбæрста, йæ царды цавæрдæр ног фæзилæн кæй фæзынд.

Бардзырд æрцыд дыууæ къуырийы фæстæ. Майор Токаевы атæхын хъæуы Берлинмæ. Инæлар-булкъон Серов уырдаг раздæр ныххæццæ, æххæст кодта, Германийы советон æфсæддон администрацийы сæйраг командыгæнæг маршал Жуковы хæдивæджы æмæ Советон Цæдисы НКВД-йы æххæстбары хæстæ. Баргонд ын уыд ссарын æмæ Советон Цæдисмæ арвитын немыцаг архивтæ æмæ, Вернер фон Браунимæ цы ахуыргæндтæ куыста, уыдоны.

Уыдзæн ма

ÆМБИСÆНДТÆ ДЗЫРД ÆМÆ НЫХАСЫ ТЫХХÆЙ

- ✓ Ныхас æдзух лæууы хъуыддаджы аууон. Ныхас рох кæны, хъуыддаг баззайы.
- ✓ Ныхас уадæй тагъддæр у, топпæй – тыхджындæр.
- ✓ Зæрдæ гуыдыр у, æвзаг – дæгъæл.
- ✓ Дзурæг йæхимæ хъусын куынаæ арæхса, уæд, цæуыл дзуры, уый йæхæдæг дæр нæ фембары.
- ✓ Тагъд ныхасæй уæзбын ныхас кадджындæр у.
- ✓ Дзырд нæмыгау у: куы аирвæза, уæд ын æрцахсæн нал и.
- ✓ Дзыхы хорзæх – Хуыцауы хорзæх.
- ✓ Сæр дзыхмæ курæг цæуы, ма мæ фæнæмын кæн, зæгъгæ.
- ✓ Æвзаг æрмæст дзурынаæн нæу, æвзаг æгъдау у.
- ✓ Нæ дзыхæй куыд дзурæм, афтæ нæ зæрдæ куы уайд.
- ✓ Лæгæн йе ‘взаг цы ракæна, уый – ничи.
- ✓ Ныхас царды хъæздыгдзинæдтæй иу у, æмæ дыл æй кæд баууæндыдысты, уæд æй хъахъхъæнын дæр фæраз.
- ✓ Зондджын уый у, йæ зондджын хъуыдытæ йæ арæхстджын æвзаг кæмæн кæрды.
- ✓ Æнæууылд ныхас æнæдæндагыл дæр нæ фидауы.
- ✓ Де ‘взаг дæ хъама куы уа, дæ мæсыг – дæ сæр, дæ бærкад – дæ къухтæ, уæд ма цæмæй мæгуыр дæ?
- ✓ Дзырд халæг дæр у æмæ аразæг дæр.
- ✓ Арæхстджын æвзаг арф хъуыды кæрды цыбырæй.
- ✓ Æнæууылд комдзагæй ахсæн риссы æрмæст, æнæууылд ныхасæй та хох нырриздæн.
- ✓ Æвзаг йæ ныхасæн бæрц куынаæ зона, уæд йæ буар хус кæны.
- ✓ Дзырд хъазинаг нæу.
- ✓ Æвзаджы хъысмæт æппæт дзыллæты хъысмæт у.

БЛИТЫ Марк,
историон наукæты доктор, профессор

«НÆ ХЪЫСМÆТ БÆТТÆМ ÆРМÆСТДÆР УÆРÆСЕИМÆ!»

275 азы размæ Уæрæсемæ абалц кодта Магкæты Зурабы разамындæй архайæг фыццаг ирон минæварад. 1749 азы 25 сентябрæй 1750 азы 9 февралы онг уыд фæндагыл. Уый фæстæ бахæцæ Бетъырбукмæ æмæ æрбынæттон Васильевы сакъадахы. Алы æмвæзады разамонджытимæ ныхасы фæстæ ирон минæварады 1751 азы декабры суазæг кодта ус-паддзах Елизаветæ Петры чызг.

Ирыстоны дардмæуынаг куырыхон минæвæрттæ уыдысты бæлвырд зондыл хæст: «Нæ райгуыраен бæстæйы æмæ нæ дзыллæйы хъысмæт бæттæм æрмæстдæр Уæрæсеимæ!» Дипломатон ахастытæ æрфидар сты, Уæрæсе фæстæмæ Кавказмæ æрбаздæхыны зондыл ныллæууыд.

Историон цауимæ бирæ цымыдисаг хабæрттæ баст сты. Кавказиртасæг ахуыргонд Блиты Марк съл бæстон æрдзырдта йæ чиныг «Осетинское посольство в Петербурге 1749 — 1752 гг.: присоединение Осетии к России»-йы (рухс фæдта 2010 азы Дзæуджы-хъæуы). Æрмæг цæттæгонд у уыцы куыстмæ гæсгæ.

Ирыстоны минæварад Уæрæсемæ. 1749 аз, Зæрæмæг.
Нывгæнæг Дзанайты Азанбег

Уырыссаг-ирон комкоммæ æмæ иудадзыгон ахастытæ сфидар кæнынаен æвæдждауы ахъаз фæци Ирыстоны сæвзæрæг ирон минæварад. Дыууæ азæй фылдæр дзырдта уый йæ бæстæйы тыххæй Бетъырбухы. Йæ райгуыраен бынæтты Магкæты Зурабы разамындæй архайæг минæварад æнгом дипломатон ахастытæ нывæста уæрæсейаг хицаудзинады минæвæрттимæ. Кавказмæ ‘рбацæуæны ма нывыл кодта гуырдзиаг дингæнджытимæ быцæутæ, нæ уагъта Кæсæгимæ хæлар ахастытæ фæцудын. Фæлæ йæ дипломатон архайды сæйраг рахæцæн у, Бетъырбухмæ куы ацыд, уыцы рæстæг. Уымæ XVIII æнусы астæу Бетъырбухы ирон минæварад дипломатон уагдоны хуызы æрмæст Ирыстоны нæ, фæлæ ма иумæйаг интересы сæраппонд Кавказы æндæр адæмты, сæйрагдæр, Скæсæн Гуырдзыйы æмæ Кæсæджы сæрыл дæр дзырдта. Кавказаг бæстæты минæварадтæ «дипломатон делегацийы» æнгæс уыдысты, æрмæстдæр ирон минæварад куыста иудадзыг, дипломатон корпусы æппæт домæнтæн дзуапп дæтгæйæ. Уæрæсейаг паддзахадон кусæндæттимæ æмархайд цыд дипломатон протоколы бындурыл. Уæдæ минæварады политикон ахадындзинадæн Ирыстоны историйыл дæр æвæдждауы ахсджаг нысаниуæг ис, уымæн æмæ бындураваæраен сси фæстæдæры историон процессæн.

Цымыдисаг ма у, Магкæты Зурабæн йæхи æмдугонтæ дæр хорз кæй æмбæрстой, Ирыстоны дарддæры рæзты ирон минæварадæн цы историон хъуыддæгтæ саразын бантыст, уый. Ирд æвдисæн – фольклорон æрмæг. Адæмы зонды минæварады уæнгтæ баззадысты, архивты гæххæттытæ сæ куыд æвдисынц, афтæмæй, æрмæст ма адæмон хъайтарты фæлгонцтæ фольклорон ахорæнтæй фæхайджын сты. Минæварады архайдæн бирæ æвдисæнтæ баззад уырыссаг историон литературæйы дæр.

Цавæр уагæвæрдтæм гæсгæ æмæ куыд арæзт цыд уæдæ дипломатон къабазы ацы хъысмæтамонæн бæлццæтты къорд?

XVIII æнусы астæу Ирыстоны паддзахадон кусæндæттæ нæма уыд, фæлæ сфидар сты Алайнаг хъаруджын паддзахады традицийы бынтыл æнцайæг барадон институттæ. Уыдон уæды æхсæнады домæнтæн дзуапп лæвæрдтой, адæм сæ, æмткæй райсгæйæ, разы уыдысты. Уый нæ, фæлæ ма ирон æхсæнадаен уыцы институттæ фæахъаз сты, нырыккон Иран æмæ Турк Кавказыл æлдариуæг куы кодтой, уыцы дуджы Ирыстонæн йæ хæдбардзинад бахъахъхъæнынаен. Кæмфæнды дæр-иу исты тæссаг уавæртæ куы сæвзæрд, уæд ирон æхсæнад паддзахадон зонахаст æвдыста æмæ иумæйаг æфсæддон тыхы руаджы знагæн ныхкъуырд лæвæрдта.

Ома йе ‘хсәнадон цардарәзмә гәсгә Ирыстон астәуккаг әнусты кәрон уыд йәхи национ-культурон цәсгомимә европәйаг паддзахад.

Уырыссаг-ирон ахастыгәм тырнынад сси Ирыстоны историйы рәзты ног кәәпхән. Цы ирон минәварадимә баст у, уый та, кәд дзылләйы аккаг раздзәуәгыл нымад уыд, уәддәр Магкәты Зураб иунәгәй не ‘мбырд кодта. Уәрәсейаг хицауад минәвәртты бацәттә кәныны хәс сәвәрдта архимандрит Пахомийыл әмә йын загъта, цәмәй барджындәр адамы арвита. Куыдфәстагмә бәлццәтты кьорд бамбырд территориалон дихгәнынады уагәвәрдмә гәсгә. Дих та кодта Ныгуылән Ирыстон, Скәсән Ирыстон, Хуссар Ирыстон әмә Астәуккаг Ирыстоныл (уырדם хауд Магкайы-фырты райгуырән Зәрәмәг дәр).

Минәварады хәстә әмә нысантә цы Уәрәсейы, цы Ирыстоны уыдысты сусәггонд. Ираны (Перс) әмә Турчы хицауад алцы дәр зыдтой, фәлә уәддәр дипломатон уагәвәрдтә хуамә әххәстгонд цыдаиккой. Уымә гәсгә ивд цыдысты мыггәгтә, цәрәнбынәтты әмә ма суанг Ирыстонаән йәхи ном дәр. Магкәты Зураб гәххәттыты амынд у, куыд «Елиханов», «Егоров», «Азовов», «Еликанов», «Элиханов», «Елканов». Хәххон Ирыстоны алкәмән дәр дыууә номы уыд, әмә ма Зурабы зыдтой Елхәнәй дәр. Уыцы номәй равзәрд мыггәг, Бетъырбухы зын политикон тохы та минәварады раздзәуәджы бахъуыдысты иннә фәсномыгтә дәр.

Захъайаг Хъесаты Эба (Еба) нымад уыд Магкайы-фырты фәстә сәйраг дипломатыл. Йә фыды дыккаг ном Хетәгәй сарәзта мыггәг Хетәгкәтә әмә гәххәттыты афтәмәй амынд дәр цәуы. Уәйыгарәзт ләг хайджын уыд әфсадхоны курдиатәй.

Иннә минәвар – Дауыты фырт куырттатаг (Картаулов, Кутат) Батыр-Мырзә. Хыгагән, йә мыггәг бәлвырддәр бәрәг нә цәуы, фәлә дзывгъисаг у, әмә уым та барджындәр Елхәнаты мыггәг уыд. Чи зоны, уыцы мыггәгәй рацыд. Ёниу ис, дзуарыхәуккаг у, зәгъгә, ахәм әвдисән дәр, әмә уәд та, профессор Бзарты Русланы хуыдымә гәсгә, Цопанатәй уыд. Йә ном уәлдай әмбәхстдәр рауад, куырттатагтә әмә кәсгәттә кәй фәбыцау сты, уый фыдәй. Сә зәххыл Уәрәсемә минәвәртты ауадыныл Кәсәг сразы сты, Куырттаты комәй дзы мачи уәд, зәгъгә, ахәм домәнимә. Уыйадыл Батыр-Мырзәйы архайды тыххәй дзыхәйдзургә сфәлдыстады дәр мәнә паракхатәй ницы базад.

Минәварады иннә дыууә уәнджы – Бадилаты (Баделидзеы) Созырыхъо әмә Хъази Хъызларәй фәстәмә раздәхтысты. Кәсәгимә

сын аенгом бастдзинадта уйд, ама сэм кыйаэзта куы бартхыраен кодтой, уэд сәхи «рәстәгма фәндагамонджыта» рахуыдтой. Архимандрит Пахомий Сенатма дәр афтә фехъусын кодта.

Минавәрттимә уыдысты «хуымәтәг адамәй» ләггадгәнджыта. Батыр-Мырзә ракодта Соләманты Сергейы, Алгъуызы фырты. Эба – йе ‘рвад Хъесаты Василийы. Ома, уырыссаг хицауадән сә дәлбар зәхкусджытәй кәй бавдыстой, уыдон уыдысты сәхи хәстәджыта. Зурабән та ләггадгәнәг уйд йә 17-аздыд фырт Хъанымәт.

Минавәрттә Мәскуымә куы бахәщә сты, уэд әнәнхәләдджы фембәлдысты се ‘мзәххон Сидәмонты Прокофийыл. Куырттаты комы Дәллагхәуы цәрәг арыгонәй уацары ласт әрцыд Хъырымә, фәлә ралыгд ама Полтавәйә Мәскуымә бафтыд. Минавәрттә йә семә акәнынвәнд куы скодтой, уэд уырыссаг хицауад уымән бар радта, әрмәст официалон делегацийы уәнг нә уйд, фәлә әмбәлцон.

Цы Бетъырбухмә фәндагыл, цы уым минаварады уәнгтә бирә къуылымпытимә сәмбәлдысты. Сенаты бон нә уйд ирон адамы уайтәккә уырысы дәлбазыр баканын ама сын быдыры зәххытә раттын, сәйраг фарстатә та уыдон уыдысты. Турк ама Иран дәр Кавказ сәхи хуыдтой, ама сә ахәм «ногдинад» ницәмән хъуыд. Фәлә, минавәртты ус-падзах Елизаветә Петры чызг куы суазәг кодта, уәдмә фәсарәйнаг хъуыддәгты коллеги дәр ацы фарстатыл бакуыста.

Уәвгә та әрмәст гуырдыаг эмиссартә Иосиф Эристов ама Кай-хосро Махотеловы знаггад дәр кәуылты уйд! Сә хъузәттимә иумә 1750 азы февралы кәрон Сенатма баләвәрдтой хъусынгәнинаг, зәгъгә, минаварады уәнгтә гуырдыаг кыйаэзты зәхкусджытә, туркаг султаны дәлбар сау адәм сты. Магкәты Зураб, дам, йә хъәуккәгтимә фиды хәлон «милитинаг» кыйазән. Барджын схонән, дам ма йә не ‘мбәлы уый тыххәй, ама йын «ләггадгәнджыта» кәй нәй, уыдоны хәстә йәхи фырт кәй әххәст кәны. Ахәм хуызы рафаудтой Хъесаты Эбайы дәр, рахуыдтой йә гуырдыаг кыйаз Эристовы цагъар. Куырттатаг Батыр-Мырзә та «фестад» Чысыл Кәсәдджы хицәуттәй иуы әххуырст.

Ләггадгәнджыты әфсон дард ама бәрнон балцы дзырддзәугә ләгтә, әххәстәй кәуыл әууәндыдысты, сәхи ахәм әмсарты кәй рахуыдтой, уым диссагәй цы уйд? Гуырдыаг кыйазтә сәхәдәг Иран ама Турчы дәлбар уыдысты, ама хъуамә ирәттә та уыдоны сау адәм куыдәй уыдаиккой?

Фәлә уырыссаг хицаудзинад Кавказы политикон тохы фәзиләнтә

уыйас хорз нәма зыдта. Әнәуи дәр минәварадимә ныхас Турк әмә Иранимә быцаумә сайдта, әмә ма Ирыстонәй бәлһицәттә барджын адәм нә, фәлә әцәгдәр хуымәтәдҗы әххуырстытә куы разындаиккой, уәд хицаудзинад политикон әгъдауәй састы бынаты баззадаид.

Уымә гәсгә Сенат ног әмә ног сидти йе ‘ууәнкдҗын архимандрит Пахомимә, әмә уый хъуыддәгтә әмбарын кодта, алцәмән дәр бәлвырд әвдисәнтә хәсгәйә. Уымә Ирыстон, паддзәхтә нә, фәлә дзылләйән йәхи ‘хсәнәй әвзәрст хистәртә разамынд кәм дәттыңц, ахәм сәрибар бәстә кәй у, ууыл дзурәг схуыдта хицаудзинадмә Ирон дины кәамисы доклад 1745 азы 12 июлы. Бафыстой йә кәамисы әппәт уәнгтә. Уыцы доклады Магкәты Зурабы хоныңц Ирыстоны әппәты ахуыргонддәр әмә барджындәр адәймаг.

Фыдгәндҗытә Кайхосро Махотелов әмә Иосиф Эристовән сә цыфкалән митәй куы ницы рауад, хицаудзинады минәвәртты рәстаг архайд куы бауырныдта, уәд та сә хъузон салдәттимә 1751 азы мартыйы минәварадмә баләбурдтой әмә тәлмацгәнәг Вениамин Ахшарумовы фыднад фәкодтой. Сенаты тәрхонәй дыууәйән дәр систой сә кънйазы цинтә.

Ам ма зәгъын хъәуы, әмхъуыдыгәндҗытә Уәрәсейы әрмәст йемә баиу уәвын, Ирыстонән әддаг знагәй әдасдзинады уавәртә саразын әмә сә хәхтәй быдырмә цәрынмә ракәнын нә куырджой. Ирыстон йәхәдәг дәр уыд стыр паддзахадән әххуысхьом – Магкәйы-фырт Сенатән куыд загъта, афтәмәй Уәрәсейы фарс рахәцыдаид 30 мин адәймагәй әфсад.

Цавәр хатдзәг скәнән ис минәварады архайды тыххәй? Кәд куырыхон әмә дзырддзәугә, сә дзылләйы фидәныл тыхсәг ләгтә уым, Бетгырбухы, баиуы тыххәй әвдисәндар нәма райстой, быдыры әдасәй әрцәрыны фадат нәма фәци, уәддәр Уәрәсемә фәндаг байгом. Магкәты Зураб, Хъесаты Эба әмә Куырттатаг Батыр-Мырзә историон сгуюхтдзинад равдыстой. Ирыстон Уәрәсеимә цәмәй баиу уа, уымән уавәртә фәзынд; ирәттән та ма радтой уырыссаг цәрджытимә хәлон ма фидгәйә базарад кәныны гәнән. Уырыссаг хицаудзинадмә ныр уәндондәрәй сидән уыд, ирон минәварад цы фәндаг айгәрста, ууыл дарддәр кәхдзәфтә кәныны руадҗы.

*МÆРГЪИТЫ Ирбег,
Хуссар Ирыстоны зонадон-иртасæн
институты зонадон кусæг*

ГУЫЛДЗЫГ МÆСГУЫТÆ

Ирыстоны хæхбæсты ахæм хъæу стæм ис, хъахъхъæнæн арæзтад кæм не ‘мбæлы. Кæд дзы ныртæккæ бирæтæн сæ фæд дæр нал зыны, уæддæр ивгъуыд дугты сæ нымæц дзæвгар уыд. Уымæн æвдисæн сты сæ арæзтадты хæлд бындуртæ, – æрмæстдæр ма кæцыдæр хъæуты бæрæг дарынц. Зæгъæм, Дзауы цæгат хайы Санахъоты мæсгуытæ, Æхслæбы зылды Цхуырбаты мæсгуытæ сæ галуантимæ, Тыбылты мæсгуытæ Кърозы хъæуы, стæй ма Гуфта, Къобеты æмæ æндæр рæтты. Кæцыдæр хъæуты та æрмæстдæр сæ бынæтты нæмттæ баззадысты: Мæсыгуат – бынаты ном æмбæлы Итраписы, Фæзы хъæуы, Бæгъиаты хъæуы, Чысангомы æмæ а.д.

Хъахъхъæнæн арæзтадты райрæзты дуг куы уыд, уæд сын стыр аргъ уыд æхсæнадон цардыуаджы. Рæстæг æмæ дуджы домæнтæм гæсгæ, стæй æрхъуыды æмæ арæхстдзинады руаджы, хъахъхъæнæн арæзтадты æрмдæсныад азæй-азмæ рæзыдис. Хиисад æмæ бинонты æдасдзинад бахъахъхъæнынаен, стæй ма цардарæзты руаджы фæзындысты хъахъхъæнæн арæзтадты хицæн хуызтæ – гæнахтæ, мæсгуытæ, галуантæ æмæ фидæрттæ. Мæсгуытæ дæр уыдысты хицæн хуызтæ: расткъуымон мæсгуытæ æмæ гуылдзыг мæсгуытæ. Ноджы ма Ирыстоны æмбæлы, тымбыл бындур кæмæн ис, ахæм мæсгуытæ, фæлæ уыдон арæх не сты.

Иумæйагæй гуылдзыг мæсгуыты арæзтадтæм сæ хъус æрдардтой ахуыргæндтæ Дзаттиаты Руслан, Пармен Закарая, Тменаты Витали æмæ æндæртæ.

Закарайы хъуыдымæ гæсгæ, гуылдзыг мæсгуытæ парахатгонд кæм сты, уыцы кæмтты сæ нымæц хæццæ кæны 40 бæрцмæ.

Мæ быдырон куыстыты рæстæджы нырмæ сбæрæг кодтон 60 бæрц ацы хæдхуыз мæсгуыты арæзтадтæй. Кæцыдæр кæмтты мын нæма бантыст хъахъхъæнæн арæзтадтæ бабæрæг æмæ сахуыр кæнын.

Мæ ‘рмæджытæм гæсгæ, ацы арæзтадты хуызтæ фылдæр парахатгонд сты Чысыл Леуахигомы – 30, Чысангомы – 16, Стыр Леуахидоны комы – 9, Медзыдайы комы – 4 æмæ иу та Лехурагомы.

Зонадон литературайы ма зындгонд сты Арагуийы комы. Иугайтта дзы амбæлы Тырсыгом амæ Зругомы. Ацы арæзтадтæй ма амбæлы Гуырдзыйы хицæн кæмтты дæр, кæцытæ сыхагиуæг кæнынц Ирыстонимæ.

Гуылдзыг мæсыг разæрдыгæй у расткæуымон, фæстæрдыгæй та – зылд кæулимæ. Ома йæ фæрсаг кæултæ куыд фæстæрдæм кæрæдзимæ æрбазицынц. Йæ бындур раззаг расткæуымон фарсæй фæстаг зылд кæулардæм фæстæрдæм у ивæзт, цыбыр ныхасæй – даргъæццон.

Гуылдзыг мæсгуытæн сæ бахизæнтæ арæзт сты расткæуымон кæуылл амæ се ‘ргом здæхт у коммæ, ома дæлардæм. Цы мæсгуытæ бæрæг кодтон, уыдонæй æрмæст дыууæйы ацы минуæг хъахъхъæд не ‘рцыд. Фыццаг у Едысгомы Гæлыуаты гуылдзыг мæсыг – амæн йæ бахизæн æвæрд ис фæрссаг кæуылл. Дыккаг та у Алеугомы мæсыг. Кæд ацы мæсыгæн йæ бахизæн расткæуымон кæуылл ис, уæддæр йæ ‘ргом у фæстæрдæм, хохмæ арæзт, йæ зылд кæул та комы ‘рдæм дæламмæ кæсы.

Гуылдзыг мæсыгæн йæ раззаг расткæуымон кæул тæнæгдæр у фæрссаг кæултæй. Фæрссаг кæултæ та тæнæгдæр сты фæстаг зылд кæулаæй.

Иумæйагæй, цы арæзтадтæ федтон, уыдонæн сæ раззаг кæулы бæзджын у 1,55 м, фæрссаг кæултæн – 1,6 м амæ фæстаг зылд кæултæн та 2,2 м бæрц. Сæ бындуры дæргъ арæхдæр у 7,62 м амæ уæрхырæм та 6 м. Сæ хуылфмæ бахизæнтæн сæ 75% сты расткæуымонтæ, 20,5% – трапецион формæтæ амæ 3,5% та уæлардыгæй сты зылд арæзт бахизæнтимæ.

Расткæуымон мæсгуытæн сæ бахизæнты 50% сты расткæуымонтæ, уæлардыгæй зылд арæзт та – 10,5%, фатхуыз (стрельчатый) амæ æндæр хуызтæ та – 39,5%.

Гуылдзыг мæсгуытæн ма характерон у, æддæммæ хъавæнтæ сын фылдæрхатт арæзт кæй цыдысты раззаг расткæуымон кæуылл, фæрсæрдыгæй амæ фæстæрдыгæй та – стæмдæр хатт. Æмткæй райсгæйæ, дзæвгар хицæндзинæдтæ ис ацы арæзтадтæн расткæуымон мæсгуытимæ абаргæйæ.

Иумæйагæй, хъахъхъæнæн арæзтадты ахуыр кæнын зын фарст у, уымæн амæ сæ фылдæр пырх æрцыдысты æддагон знæгтимæ тохты, стæй ма æрдзон фæзындтæ амæ æндæр аххосæгтæй. Ме ‘рмæджытæм гæсгæ ма дзы цы баззад, уыдонæй дæр æнæхæлд уыдзæнис цыппар-фондзы бæрц, иннæтæй чи æрдæгпырх у, чи та бынтон пырх, амæ сын сæ фыццаг конд, хæдхуыздзинæдтæ рабæрæг кæнын кæухы зынаæй æфты.

Йæ рæстæджы Пармен Закарая фыста: «В большинстве полукруглые башни построены до появления огнестрельного оружия». Ахæм хъуыды-йыл лæуд сты æндæр ахуыргæндтæ дæр.

Арæзтадтæ бæлвырдæй кæд фæзындысты? Царциаты калачы нæ зындгонд археолог Дзаттиаты Руслан сбæрæг кодта дыууæ мәсыджы бындуры. Сæ иу – расткъуымон бындуримæ, дыккаг та – фæстæрдыгæй зылд къулимæ. Йæ хъуыдымæ гæсгæ, ацы калак хауы астæуккаг æнустæм. Уый дзураг у ууыл, уыцы рæстæджы кæй уыдысты мәсыгамады дыууæ хуызы дæр.

XVI – XVII æнустæй зындгонд хъахъхъæнæн арæзтадты арæх фæрсæй-фæрстæм æмбæлынц дыууæ мәсыджы хуызы – куыд гуылдзыг, афтæ расткъуымонтæ дæр: Гæлыуаты мәсгуытæ, Гнугты хъæуы мәсгуытæ, Лекъуаны мәсгуытæ æмæ а.д. Сæ хъавæнтæм гæсгæ, арæзт уыдысты, артуадзæг æхсæнгарз Кавказмæ куы ‘рбахауд, уыцы дугты. Ома расткъуымон æмæ гуылдзыг мәсгуыты арæзтад Ирыстоны рæзтис астæуккаг æнустæй суанг XVIII æнусмæ.

Гуылдзыг мәсгуыты хæдхуыз арæзтады фæзынд дæр цымыдисаг у æмæ æвзæрын кæны бирæ фæрстытæ. Зындгонд ахуыргонд Тменаты Виталийæн ацы арæзтадты фæзынды фæдыл йæ хъуыды уыд ахæм: «Типологически башни с круглой спинкой являются, очевидно, переходным звеном в эволюции оборонительных сооружений – от четырехугольных в плане к круглоплановым (цилиндрическим)». Ацы хъуыдыйы фæдыл мæ фæнысан кæнын фæнды: ацы хицæнхуыз хъахъхъæнæн арæзтадтæ Кавказы зындгонд сты абоны Ирыстоны зæххыл кæнæ та, ирæттæ кæм цардысты, уыцы кæмтты. Æмæ кæд расткъуымон мәсгуытæй тымбыл мәсгуытæм райрæзты фæстиуæг уыдысты гуылдзыг мәсгуытæ, уæд тымбыл мәсгуытæ хъуамæ арæхдæр æмбæликкой Ирыстоны зæххыл. Бæрцæй та дзы абонмæ бæрæггонд хæххон Ирыстоны 7-8 фылдæр нæй (*Похала, Сулаур, Бихъар æмæ а.д.*).

Уымæ Дзаттиаты Русланмæ та ис ахæм хъуыды: «Кавказские башни расположены в зоне интенсивных снегопадов... Этим можно объяснить закругленность задней стенки некоторых башен Осетии: направленная в сторону возможного схода лавин, она как бы помогала рассекать лавину, ослабляя тем самым удар». Кæй зæгъын æй хъæуы, фæстаг къул зылд куы уа, уæд митæйы тых сæтты æмæ йæ кæны

дыууæ дихы, афтæмæй арæздаен ницы зиан хæссы. Мæсгуыты бæс-
тыхæйттæ арæзт кæм цыдысты, уым зæйцауæнтæ нæ уыдис, уыдон
фылдæр æвæрд цыдысты хохрагъы суангтыл (ома на горном отроге
хребта) æмæ къуылдымтыл, иу дзырдæй, арæзт цыдысты зæйтæ æмæ
лæбырæнтæй æдас бынæтты.

Ацы мæсгуыты арæзтадтæ уæрæхæй кæм æмбæлынц, Арагуйы
комæй суанг Стыр Леуахи доны коммæ, уым рагæнустæй фæстæмæ дæр
цардысты ирон адæмы рагфыдæлтæ. Уымæн æвдисæн сты фыссынады
ратæдзæнтæ æмæ æндæр археологон æрмæджытæ. Уымæ гæсгæ раст
зæгъы Дзаттиаты Руслан, зæгъгæ, «башни с округлой спинкой почти
совпадают с регионом проживания осетин, будь то верховья Арагви,
обеих Лиахв и другие места».

Уæлдæр цы æрмæг æмæ зонæнтæ æвдыст æрцыдысты, уыдонæй ис
скæнæн ахæм цыбыр хатдзæг: гуылдзыг мæсгуыты хæдхуыздзинад
æмæ æндæр бæрæггæнæнтæ сты Ирыстоны мæсыгарæздады уæрæх
райрæзты æвдисæн. Æмæ, кæй зæгъын æй хъæуы, ацы арæзтадты
фæзынд дæр баст у ирон мæсыгамады культураимæ.

ИРХÆФСÆНТÆ ЧЫСЫЛТÆН

ЦЫХТ АХСÆМ

(æнгуылдзтыл æвдисгæйæ)

Мæнæ афтæ хъуг фæдуцæм,
Ацы 'нгуылдзтæй йæ фæрсудзæм,
Уæларт æй сындаггай 'вæрæм,
Ахсæн ыл чысыл æркæнæм.

Бауадзæм æй нуцъус,
Спæттæ кæнæм ну къус.
Æхсыр райдайы уæд ахсын, –
Мах дзы афтæ цыхт фæахсæм.

ГÆДЫЛА

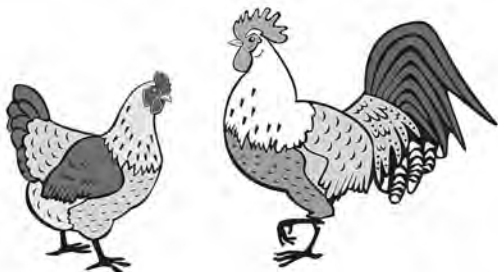
Гæды, гæды, гæдыла!
Фæхæппиди йæ былыл.
Сабыр хæрын нæ зыдта,
Йæ фындзы цъупп ныттыдта.

Байдзаг кодта йæ рустæ,
Нал зындысты йæ хъустæ.
Фæстаг къæхтыл æрбадтис,
Йæ хъуыры та фæбадтис.
Цы фæуа, уый нал зоны.
Йæхи мын уæздан хоны!..

КÆРЧЫТÆ

Æртæ карчы, фыдцъылыстæ,
Уасæгимæ фæхыл сты.
Лæппутæ сæм кастысты,
Кæрчытæй фæтарстысты.
Чызджытæ съл худтысты:
– Лæппутæ тæппудтæ сты!
Лæппутæ сæ нæ уыдтой,
Цалынмæ сæм сдзырдтой.
Кæрчытæм фæраст сты,
Уасæгмæ фæкастысты.
Уасæг сæ суыдта,
Сæхи сын ныттыдта.

ЗÆРИНÆЙЫ ФЫН

Райсом раджы цинæй
Фехъал ис Зæринæ.
Худæг æй æрцахста –
Фыны цъиу æрцахста.

Йæ армы йæ дардта,
Мæнæутæ йын дардта.
Нана йæм хæцыди,
Уæддæр ыл хæцыди.

Фыр цинæй тагъд фестад –
Тæхаг дзиба фестад.

Йæ цæстытыл уади,
Цъиу ахсæг куыд уади.

Йæ базыртæ систа,
Тæхынтæ уæд систа.
Мигъ бынæй цæм бадтис,
Хохцъуппыл æрбадтис.

Рагъсарæй фæлгæсы
Чызг лæппын цæргæсау.
Фехъал и Зæринаæ,
Нæй кæрон йæ цинаән.

МÆНÆРГЪЫ

Нырæгъæд ис мæнæргъы,
Фыр уæззауæй уынаргъы.
Фæлладæй нын йæ дыргътæ
Æрбахаста нæ тыргъмæ.

Цомут-ма, мæ хæлæрттæ,
Райсæм ын йæ лæвæрттæ!
Куы равдаёлой йæ цæнгтæ,
Сулæфдзысты йæ уæнгтæ!

Уый алы хатт рæдауæй
Мах алы аз рæвдауы.
Йæ дыргъты ис минтæ
Пайдайæг витаминтæ.

СÆРДЫГОН МОТИВТÆ

Нæууыл чи кæны гæппытæ,
Сойджын чи уарзы æппытæ?
Базон-ма йæ, уый та циу?
Уый у хъулонбазыр цъиу.

Арвыл чи стулы сæумæйæ,
У рæсугъддæр бирæ мæйæ,
Æртæх акæны уый сур.
Уый у царды бындур – Хур!

Дæлæ та йæ тыхы фæрцы
Йе рагъыл фæдавы кæрдзын,
Кусынай æппын нæ тæрсы.
Цымæ, чи у? Уый у мæлдзыг!

Хæлуарæг цы кæны уагæр?
Архайы йæ тыны тагыл.
Рацахста æнахуыр бындзы,
Ныр хæцы йæ рæсуд фындзыл.

Кæркдонæй «хъуыдатт» фæцыди.
Цæй, цы кодтам? Цæй, цы ‘рцыди?
Дары уым нана кæрчытæ –
‘Намæнгæй дзы ис æйчытæ!

БАЗОН-БАЗОНТÆ

Куы – уæрхырдаем,
Куы – дæргъырдаем
Арвыл чи кæны хæххытæ?

(гæхæшрæх)

Иууыл фылдæр царды
Саби уарзы...

(Мады)

ТАГЪДДЗУРИНÆГТÆ

Уарын уардийыл уарыд,
Уари уарыныл зарыд.

Сæлавыр, сабыр!
Кæрчытæм ма быр!

Гыцци дзыккийæ дзыкка ыскодта,
Дзекка дзыккайæ бирæ фæхордта.

Æхсынцыйыл – æлхынцыйтæ,
Æлхынцыйтыл – æхсынчыйтæ,
Æхсынчыйтыл – цъæх сынчыйтæ
Цъæх сынчыйтыл – сырх хуынчыйтæ.
Нал хæрын æхсынцыйтæ,
Уыдон кæнынц æлхынцыйтæ.

БИАЗТЫ СÆБАНОН

Биазтæ цардысты Дыгургомы Нары... Иуахæмы адамыл бахæцыд цавæрдæр емынæйы низ, æмæ хъæугай, комгай мардысты. Фесæфти Биазты мыггаг дæр. Фæстагмæ ма дзы баззадис Биазтæн сæ чындзытæй иу, Сæбанон, зæгъгæ, йæ сывæллон йæ гуыбыны, афтæмæй, Сæбанонæн йæ тиу æмæ ма иу зæронд ус. Уалынмæ фæрынчын уыцы зæронд ус дæр æмæ йæ мæлæты размæ афтæ зæгъы: «Сæбанонæн-иу зæгъут: мæ фос, мæ хæдзармæ мын-иу йæ цæст фæдарæд».

Амард уый дæр. Ууыл бирæ нæ рацыданд, афтæ Сæбанонæн йæ тиуы амардæуыд мулчы фæдыл. Сæбанон иунагæй мыггаджы быныл баззад.

Иуцасдæр рæстæджы фæстæ Сæбанонæн райгуырд лæппу, æмæ зондджын ус хъуыды кодта, йæ лæппуйы кой йæ туджджынты хъустыл куы 'рцæуа æмæ уыдон куы тæрсой, куы бахъомыл уа, уæд йæ туг куы агура, уымæй. Уымæ гæсгæ загъта: «Цалынмæ ницы бæллæх æрцыд, уæдмæ сын ской кæнон, мæ туджджынтæ кæй сты, уый». Æмæ сæм барвыста, зæгъут сын, Биазты Сæбанон йæ тиуы туг агуры, зæгъгæ.

Фæлæ уыцы туджджынтæ – хæрам адам – сылгоймаджы ныхæстæ ницæмæ æрдардтой. Сæбанон уый куы фехъуыста, уæд сæ рагон гæнахæй йæ хицæутты гæртæ райста æмæ Мæцыты фалæ Амырханы хиды уæле хохы дагъы æрбадт, йæ туджджынты рацæуынмæ æнхæлмæ каст.

Уалынмæ туджджынтæ сæ хъал бæхтыл сæ фыр хъалæй сæ сæртæй хъызгæ рацæуынц. Уæд сæм Сæбанон дзуры хохы дагъæй:

– Гъей, дæлæ хъал мыггаг, æз Биазты Сæбанон дæн, мæ тиуы туг нæ ныуаддзынæн...

Ныхасимæ хъыримаджы гæрах комы нареджы ныййазæлыд. Туджджынтæ гæртæ нæ систой. Сæ худтæ систой æмæ загътой:

– Мауал нæ фехс. Сылгоймаг уæвгæйæ дæм лæджы хъару æмæ 'гъдау ис. Мах дæ разы нæхи нымайæм аххосджыныл. Ирон æгъдауы цы баззадис, уымæй æгъдау уыдзæн...

Дыггаг бон комы дзырддзæугæдæр лæгтæ Биазты дуары цур æрлæууыдысты туджджынты фидауынгæнæг. Бафидыдтой, бафыстой йын лæджы мард, æрбаскъæрдтой бирæ фос, радтой йын мулк.

Сæбаноны иунаг лæппу бахъомыл и, ус ын æрхаста (Хъамболты чызджы), æмæ йын райгуырди авд фырты. Афтæмæй та фæстæмæ смыггаг сты Биазтæ.

Биазты Сæбанон æрдзон хъаруйæ тынг хайджын уыд. Иуахæмы Сæбанон хæдзар кодта æмæ хæдзаргæнджытæ баххуырста. Уыдон æвæрдтой дуары сæрмæ дур æмæ йæ цалдæр лæгæй нæ фæрæзтой. Уæд сæм Сæбанон дзуры:

– Мæнæ уал исты къæбæр ахæрут, æмæ кæд уæ зæнджы магъз фæфидардæр уайд.

Лæгтæ къæбæр хæрынмæ куы бацыдысты, уæд Сæбанон йæ даргъ къаба-йы фæдджитæ йæ синты фæсагъта æмæ стыр дур йæ бынаты сæвæрдта.

Абон дæр уыцы дурмæ бирæтæ бацамонынц, уый Биазты Сæбанон сæвæрдта, зæгъгæ.

*Радзырдта йæ Айларты Гасно, 52-аздыд, 1975 аз, Алагир.
Фехъуыста йæ Салхъазанты Хъуыбадыйæ, 157-аздыдæй, Уæллагкомы
Гæлиаты-хъæуы цæрæгæй.*

*Ныффыста йæ Уырымты Ритæ. ЦИПУ-йы уырыссаг
литературæйы кафедрæйы архив, № 52*

ХЪАЙТЫХЪЫ ФЫРТ САР-АСЛÆНБЕГ

Уæд, зæгъы, Хъайтыхътæ бирæ мыггаг уыдысты, фæлæ фæмардыс-ты емынæйæ. Иу чындз ма сæ баззад, уый уыд сывæрджын. Иуæхсæв куы ‘рбабон, уæд загъта:

– Иу фын федтон, æмæ йæ чи ссара?

Адæм нынкъард сты. Уæд иу лæг загъта:

– Уæлæ нæ уæле иу зæронд ус, Госæнагъуæ, зæгъгæ, – уый бафæрс. Æрхуыдтой Госæнагъуæйы. Зæронд ус фæрсы чындзы:

– Цæмæн мæ æрхонын кодтай?

Чындз загъта:

– Æвгъæды бадтæн мæ фыны æмæ мын судзгæ æхсидав райгуырди; æхсидав дунетыл æрзылд, стæй иу бæрзонд былыл ныххуыссыд.

Зæронд ус бахудти:

– Уый æргом фын куы у: лæппу дын райгуырдзæн, уыздæн дунеты хицау, фæлæ фæзындзæн гуырд – уый дæ фыртæй уыздæн лæгдæр æмæ дын ыл фæуæлахиз уыздæн. Фæлæ дын дæ фыртыл рагацау ном æвæрын: Сар-Аслæнбег.

Æцæг райгуырд чындзæн фырт Сар-Аслæнбег. Уый сси номдзыд, айхъуыст дунетыл йæ кой. Хатти дæс барæгимæ. Иухатт загъта:

– Гумади, зæгъгæ, иу бæстæ хонынц (æссон зæхх), æмæ йæ хъуамæ фенон.

Сар-Аслæнбег ацыд йæ балцы. Æссон хъæу Гумадимæ хæстæг æрæнцад. Уæд иухатт цуаны ссыди, фæлæ, фæстæмæ раздæхгæйæ, йæ бынат нал ардта. Уæд кæцæйдæр фыййауы зарын фехъуыста. Бацыди фыййæуттæм. Æрфысым кодта. Кусарт ын акодтой. Уыцы æхсæв хохæй рацыдысты фыййæуттæм дыууæ лæджы. Фыййæуттæ сæ хибарæй бафарстой:

– Цы хабар ис ногæй?

– Ницы хабар, – загъта сæ иу. – Сар-Аслæнбег, зæгъгæ, равзæрди иу лæг, номдзыд, æмæ, дам, æрбацæуы ацырдæм.

Уæд чысыл лæппу фæгæпп ласта къуымæй:

– Куы ‘рбацæуа, уæддæр ын ницы бантысдзæн.

Лæппуйыл зæронд лæг фæхъæр кодта:

– Æнцад, хъæсты низ дæ бахæра, мацы дзур!

Фæлæ иннæтæ загътой:

– Уадз æй æмæ дзура.

Лæппу дзурын байдыдта:

– Куы ‘рбацæуа, уæддæр саст æрцæудзæн, уымæн æмæ йын ам зонгæтæ нæй.

Сар-Аслæнбег хорз зыдта æссон æвзаг. Хорз фæхъуыста ныхæстæм, стæй райсомæй йе ‘фсадмæ араст.

– Цомут!

– Ау, куыд тагъд у?!

– Ам дыгуронау чи зоны, ахæм нæй?

Уæд иу рахызти æмæ загъта:

– Ам ахæм нæй, фæлæ æз зонын, Сæпсыхъо, зæгъгæ, ахæм лæджы, – æмæ сæ йæ фæдыл ракодта.

Æртæ боны фæстæ сæ Сæпсыхъо бакодта Хъарадзауты Сафар-Алимæ. Сафар-Алийæн Ассыиы уыди лымæнтæ, æмæ сæ уырдаг акодта иу хъæздэг Мыртаз-Алимæ. Сар-Аслæнбег æмæ Мыртаз-Али скодтой сæхицæй дыууæ æрдхорды. Раздæхт Сары-фырт, ус æрхаста, æрхуыдта йæ лымæнты алы бæстæтæй. Сары-фырт йæ усы дардта хорз. Уыдис æм дыууæ галы æмæ сæ Сафар-Алийæн Дыгургомы Тæторсмæ фæтæрын кодта снард кæнынмæ. Алы майрæмбоны дæр сын хаста Сафар-Али цæхх

заргæ. Уæд æй Дыгургомы цæрæг Хъаныхъты Есен федта æмæ йæм хатæлæй ныууасыд:

– Иннæ майрæмбоны сæ ам нал фендзынæ.

Есен галты æртардта æмæ сæ аргæвста; се ‘взист сыкъатæ сын дуарыл бакодта.

Сафар-Али Сары-фыртмæ арвыста хабар, галты чидæр аргæвста, зæгъгæ.

Сары-фырт бацыд Дыгургоммæ. Æрæнцад Задаелесчы бын. Æфсады бæхтæ æхсæв-бонмæ цы фаджыс фæкалдтой, уымæй æрзади хъæддаг кæрдо бæлæстæ (бæхтæ уый размæ Кетыхъæуы бахордтой кæрдо бæлæсты дыргъ).

Райсомæй Сары-фырт базыдта, галты Хъаныхъты Есен кæй бахордта, уый.

*– Цурд лæууæ дæ карди хæццæ,
Æз фæцæун æфсади хæццæ,*

– базарыд Сары-фырт.

Есен хабар базыдта æмæ сæм æндæр дарæсы æрцыди.

– Æгас цæут!

Сары-фырт радта салам. Тæлмац сын фæлæууыди иу кæсгон, Сафсухъ, зæгъгæ, æмæ загъта Сары-фырты ныхæстæ тæлмацгондæй:

– Есен мын мæ галтæ бахордта, æмæ йæ хъуамæ амарон.

Къорд рæстæджы фæстæ кæсæг сæхи афæлварыны тыххæй сарæзтой мысан æмæ йæ æхстой, фæлæ йæ не ‘ргæвтой. Сæ дæсныдæр æхсджытæ Хъуыдайнат Цыкк æмæ Мудæгъуакъæ Тамби дæр фæсыкк сты. Уæд æрдын Есен райста æмæ иуварс ацыд. Æнæ бахъавгæйæ фехста, æмæ мысан æрхауд. Афтæ фехста æртæ хатты. Кæсæг фæдис кодтой:

– Ай Есени йæхæдæг дæр амардзæн.

Есен загъта:

– Есен хæтынмæ уыд, æмæ йæ æз абæрæг кæнон.

Ацыд. Æртæ бонмæ сæм нал фæзынд, стæй сæм рарвыста фынг бæгæныимæ.

Кæсæг куы ануæзтой, уæд загътой:

– Ай нæхимæ махсымæйæ хуыздæр куы у.

Уый Сарæн фæхъыг:

– Ау, куыд у махсымæйæ хуыздæр?

Сары-фырт бaгaнeнaйa фaдaнaн бaрa бaнyaeзтa aмa бaфaнaй.

Есeн йa aдaмaн зaгътa Сaрy-фaртy хaбaр. Схызт йa мaсyгмa. Рaйсoмaй Сaрy-фaрт пaсyнaмa хъyвгъaнaмa кyд рaцaйцыд, aфтa йa Есeн фeдтa. Фaт фaцaрaeзтa aмa йe ‘мбaлтaм дзурy:

– Мaргa йa aкaнoн aвa йa тaрcын фaкaнoн?

– Мaргa нa, фaлa тaрcын, – зaгътoй aдaм.

Есeн фeхстa, aмa хъyвгъaн Сaрy-фaртy къухaй aрхaуд. Сaрy-фaрт фaтaрт:

– Aллaх! Aрв цы хъaр кaны! – aмa иувaрс aлыгъд. Зaгътa мa:

– Уый Есeнy aхcты хуызaн y.

Aрвыстa Есeнмa, aмa йaм yaeд aргoмaй бaцыд aрчытy aмa aфcaйнaг лaeдзaгaмa:

– Aгac цy!

Кacaeг caлaм рaдтoй. Фaрcынц aй:

– Aцы лaeдзaг дын цы y? Дa къaхтыл uyдoн цы cты?

Есeн зaгътa:

– Хaхты цaрын aмa фaбырaнaй тaрcын, uyй тыххaй ca рaхacтoн.

Чыcыл рaeстaeджы фaстa бaхыл хъaзт бaцaйдaгъ. Есeн йa чыcыл бaхы aрнaдтa. Фыццaгдaр aхъaзын кoдтa кacгoн Джaмбoтты, aмa йa бaх Есeнy мaсyджы цур бaлaууын кoдтa. Дыгур лaeджы нaл рaуaгътoй. Aфтaмaй бaх aртa лaeджы acкъaфтa. Уый фaстa Есeн йaхaeдaг хъaзын рaйдыдтa. Aхaм дacны хъaзт кacaeг нaмa фeдтoй. Есeн хъaзгa-хъaзын мaсyгмa cфaрдaг. Уый фaстa Есeн aкoдтa кycарт aмa cын aй бaгaнeнaмa aрaрвыстa.

Сaрy-фaрт тa Есeнмa арвыстa:

– Кaeд нын дa фынг хaлaр кaныc, yaeд дaхaeдaг дaр рaцy.

Aрцыд тa Есeн aмa фынгыл нызaрыд:

Мисиргoнa cepбaл цъaх цaргac кy ниббaдтaй,

Уccи ин зaeгъaн, aмa тaхгa кy нa кaнuy.

Дзицци зaeгъaн, aмa цaугa кy нa кaнuy.

Рaйxoнeтa, мaх бa ин бaхyepун кaнaн

«Хулuyдзaг кaрдзин» мyди хaeццa.

Уoй кaeд нa кoмuy, yaeдтa ин хъaбaep кaрдзин фиди хaeццa...

Нaхyaeдтa бa ‘й бaкaнaн Хъoзити cкъaети хyти хaeццa,

Нaхyaeдтa бa ин cexyapaн бaхyepун кaнaн opс дoл мyди хaeццa,

Нaхyaeдтa бa й рaрвeтдзинaн ycтyр фyди хaeццa.

Ацы зарæг Сары-фыртмæ хорз фæкасти æмæ йын æй дыууæ хатты азарын кодта.

Уый фæстæ Есен арфæ ракодта. Ацыд æмæ, бæх цы лæгты аскъæфта, уыдоны рарвыста ног цухъхъатимæ. Сары-фырт тæрсын байдыдта æмæ афардæг æндæр фæндагыл.

Уæдæй фæстæмæ кæсæг Дыгурмæ сæ къах дæр нал бавæрдтой. Есен та алыгъди Туркмæ...

*Радзырдта йæ Будтуты Мæза, июль, 1940 аз, Цыкола.
Ныффыста йæ Цæрукъаты Алыксандр Ибрагимы фырт.
ЦИГСИИ-йы архив, фольклор, № 110, 88 папка, 21 – 25 ф.*

ИРЫ СЫЛ БОГАЛЫ ТАУРÆГЪ

Раджы Иры зæххыл цардысты ногъай, фæлæ сыл ирон адæм фæтых сты, æмæ ардыгæй сыстадысты. Уый фæстæ та ирон адæм райдыдтой хæцын кæсæгимæ. Уæд ирон адæмы раздзæуæг æлдарæн уыдис ног чындз. Уыцы чындз, зæгъы, рацыд къамбец дуцынмæ. Ахæм фыдуаг къамбец уыдис, æмæ, зæгъы, чындзы йæхимæ хæстæг нæ уагъта. Уæд, зæгъы, чындз бавдæлд æмæ къамбецæн йæ сыкъатыл фæхæцыд æмæ йæ быруйы сарты уыциу æхст фæкодта. Йæхæдæг, зæгъы, мидаæмæ бацыд æмæ йæ лæгмæ бадзырдта:

– Марадз, дæлæ уыцы къамбец йæ уд исыны катый кæны, æмæ йын исты хос бакæн!

Уыцы рæстæг, зæгъы, Иры æмæ Кæсæджы раздзæуджытæ бауынаффæ кодтой: «Цæй уæдæ кæрæдзийы туг калынаен кæрон скæнаем. Бавдæлæм æмæ нæ алкæмæй дæр фæйна богалы ракаенæм, æмæ уыдон схæцæнт. Кæд æмæ Иры богал фæуæлахиз уа, уæд-иу кæсæг ардыгæй систæнт, кæд æмæ Кæсæджы богал фæуæлахиз уа, уæд та-иу ир систæнт...»

Иры хицау мæты бацыд.

– Кæй ракаенæм богалæн? – бакой кодта уый йæ фыртæн.

Йæ ныхасмæ йын чындз байхъуыста æмæ баминæвар кодта зæронд лæгмæ:

– Кæд мæнæн ацæуын æмбæлы, уæд æз ацæуон.

– Æз дæр уымæ куы æнхæлмæ кастæн, – бацин кодта Иры хицау.

Се ‘мгъуыд æрхæццæ. Æрлæууыдысты Иры æмæ Кæсæджы адæм

кæрæдзийы бакомкоммæ. Мæнæ, зæгъы, æрбакодтой кæсгон богалы. Æмæ богал богалы хуызæн куы уыдаид! Рæхыстæй бастæй, йæхи алырдæмты рæдывта. Рацыд Иры богал дæр. Чындз раздæр лæджы дзаумæттæ скодта, æмæ чи фæгуырысхо уыдаид, сæ разы сылгоймаг кæй ис, ууыл? Уалынмæ хæцынтæ райдыдтой. Иры богал фæлæбурдта кæсгоны къухмæ æмæ йын æй уыциу риуыгъд æркодта. Уый, зæгъы, кæсгæттæ куы фæдтой, уæд хъæр кæнынц:

– Цы ма йæм кæсыс, цæв æй!

– Куыд ма йæ цæвон, куыд, мæ къух мæхицæй куы нал у, уæд?

Уæдмæ та йын, зæгъы, Иры богал йæ иннæ къухмæ дæр фæлæбурдта æмæ та йын æй æрриуыгъта.

Цы ма уыд йæ бон кæсгонæн?! Лидзынмæ фæцис. Уæд, зæгъы, сылгоймаг йæ худ фелвæста, æмæ йæ дыууæ даргъ дзыккуйы зæхмæ æрæндзæвыдысты. Хъæрæй ныххудти æмæ кæсгоны фæстæ хъæр кæны:

– Лидзыс сылгоймагæй, æмæ дын худинаг фæуæд! Сар мын дæ сæр кæны: ацы хатт ма куы фембæлæм, уæд дæ æрмæст къухсæстытæй нал ныуадздзынæн.

Радзырдта йæ Дыгуры Афæхъо, 95-аздыд, 1968 аз, Даргъ-Къох.

Ныффыста йæ Гусалты Фатимæ

Салагаты Зойæйы æмбырдгонд «Ирон адæмон сфæлдыстад»-æй

МÆЙЫ ЦАУТЫЛ АФÆЛГÆСТ

► **15 августы** драматург, УФ-йы аивæдты сгуйхт архайæг, Цæгат Ирыстоны адамон артист, Дыгурон театры бындурæвæрæг æмæ аивадон разамонæг, УФ-йы Фысджыты цæдисы уæнг Темыраты Дауыты райгуырды 100 азы бонмæ Национ наукон чиныгдоны уыд документалон киноныв «Сила духа»-йы презентаци. Йæ режиссер – Сиукъаты Изетæ.

► **19 августы** Вахтанговы номыл хæдзар-музейы арт-кафейы уыд курдиатджын фыссæг Гибизти Оскары мысæн изæр. Йæ саразджытæ – Тахъазты Валери æмæ Дзекъойты Юри. Режиссер æмæ сценарийы автор – Хъараты Аланæ. Режиссеры æххуысгæнæг – Сосранты Жаннæ. Музыкалон фæлгонц – УФ-йы культурæйы сгуйхт архайæг, Цæгат æмæ Хуссар Ирыстоны адамон артист, композитор Махъоты Ацæмæз. Оскары ролы ахъазыд РЦИ-Аланийы адамон артист Битарты Алыксандр. Æмдзæвгæтæ бакастысты: РЦИ-Аланийы адамон артист Хадаты Альберт, Ян Калабеков, Шаулохты Янæ, Тауитты Арсен, Скъодтаты Эмир, Таматы Юри, Калоты Константин æмæ Битарты Альбинæ. Азарыдысты Бесолты Дианæ æмæ Бесолты Хох.

► **20 августы** Уæрæсейы Федерацийы Президент Владимир Путин бабæрæг кодта, 20 азы размæ Бесланы бæллæхы чи бахауд, уыдоны уæлмæрд.

► **23 августы** Цæгат Кавказы Фысджыты клубы цæгатирыстойнаг хайад сарæзта хæлардзинады бастдзинадты мадзал Национ наукон чиныгдоны. Архайдтой дзы Кавказы алы регионты фысджытæ. Амыдта йæ Цæгат Кавказы Фысджыты клубы цæгатирыстойнаг хайады сæрдар, журнал «Мах дуг»-ы сæйраг редактор Хетæгкаты Оксанæ. Уыцы бон клубы рæнхъытæм кадджын уавæры райстой Гæбæраты Юрийы, Годжыцаты Георгийы, Гасанты Валерийы, Цæриаты Валерийы, Гегкиты Сосланы æмæ Дыгъуызты Зæлинойы. Арфайы гæххæттытæ æмæ лæвæрттæй Уататы Зелим схорзæхджын кодта дагестайнаг фыссæг Миясат Муслимовайы йе ‘мдзæвгæты æмбырдгонд «Тугæрхæм зæдтæ»-йы тыххæй æмæ цæцæйнаг фыссæг Асламбек Тугузовы, Хетæгкаты Къостайы райгуырды 165 азы бонмæ мюзикл «Фатимæ»-мæ зарджыты ныхæстæ кæй ныффыста, уый кадæн.

Переводчик А. В. ЗОЛОЕВ
Корректор А. К. КАРГАЕВА
Дизайн, верстка А. А. ГАБИСОВ

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ «МАХ ДУГ»

Главный редактор: ХЕТАГУРОВА Оксана Нодаровна

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Республике Северная Осетия-Алания.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00148 от 9 июня 2017 г.

Учредитель: Комитет по делам печати и массовых коммуникаций
Республики Северная Осетия-Алания
Адрес учредителя: 362003, г. Владикавказ, ул. Димитрова, 2, офис 202

Порядковый номер выпуска: № 9. 2024 г.
Подписано в печать 13.09.2024 г. Выход в свет: 23.09.2024 г.
Индекс: 732447. Тираж 1000 экз. Заказ № 436. Цена свободная
Формат 60х90 1/16. Бум. офсет. №80 г./м². Вклейка 1 печ. л. мелованная.

Гарнитура шрифта Times New Iron
Печать офсетная. Усл. печ. л. 9. Учетно-изд. л. 14, 88

Адрес редакции и издателя: 362008, г. Владикавказ, пр. Коста, 11
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; адрес сайта: <http://www.mahdug.ru>
Тел.: гл. редактор – 25-09-64; шеф-редактор, корректор – 25-09-74;
редакторы прозы, поэзии и критики – 25-20-52; бухгалтерия, компьютер. – 25-22-47

Адрес типографии: ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати

Редакци ауторы хъуыдытимæ алкæд разы нæ вæййы.
Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.
Журналмæ цы кæуыхыстытæ лæвæрд цæуынц, уыдон редакци рецензи
нæ кæны, стай сæ автортæн фæстæмæ не здахы

